

„Hadak útján”

A népvándorlaskor fiatal kutatóinak
XXVI. konferenciája

GAZDASÁG – KERESKEDELEM – KÉZMŰVESSÉG

26th Conference of Young Scholars
on the Migration Period

ECONOMY – TRADE – CRAFTSMANSHIP

DISSERTATIONES ARCHAEOLOGICAE
ex Instituto Archaeologico
Universitatis de Rolando Eötvös nominatae
Supplementum 2.

„HADAK ÚTJÁN”

A népvándorláskor fiatal kutatóinak
XXVI. konferenciája

GAZDASÁG – KERESKEDELEM – KÉZMŰVESSÉG

26th Conference of Young Scholars
on the Migration Period

ECONOMY – TRADE – CRAFTSMANSHIP

Budapest, 2016. november 3–4.

edited by

Zsófia RÁCZ – István KONCZ – Bence GULYÁS

Budapest 2018

Dissertationes Archaeologicae ex Instituto Archaeologico
Universitatis de Rolando Eötvös nominatae
Supplementum 2.

Editors:
BENCE GULYÁS
ISTVÁN KONCZ
ZSÓFIA RÁCZ

Available online at <http://dissarch.elte.hu>
Contact: dissarch@btk.elte.hu

PKP
PUBLIC
KNOWLEDGE
PROJECT

ISSN 2064-4574

© Eötvös Loránd University, Institute of Archaeological Sciences
Layout: Gábor Váczi

Budapest 2018

TARTALOM – CONTENTS

Zsófia RÁCZ – István KONCZ – Bence GULYÁS	7
<hr/>	
<i>Szerkesztői előszó</i>	
SZALONTAI Csaba	9
<hr/>	
<i>Az utakról. Szempontok az úthálózat kutatásához</i>	
Anita KOROM	21
<hr/>	
<i>Archaeological study of face beads excavated from an Early Sarmatian grave</i>	
Bernadett BAJNÓCZI – Krisztián FINTOR – Máté SZABÓ – Mária TÓTH	33
<hr/>	
<i>Preliminary micro-XRF study of mosaic face beads found in an Early Sarmatian grave excavated at Dunakeszi – implications for the base glass composition and colourants</i>	
Zsófia MASEK	45
<hr/>	
<i>Új szempontok a hun kori üstök kutatásához egy új magyarországi lelet tükrében</i>	
<i>Függelék</i>	
BARKÓCZY Péter – MAY Zoltán	109
<hr/>	
<i>Az ócsai hun üsttöredék XRF vizsgálata és pásztázó elektronmikroszkópos vizsgálata</i>	
Anett MIHÁCZI-PÁLFI	129
<hr/>	
<i>A balatonszemesi 5. századi temető kisleletei. Anyagközlés és elemzés</i>	
István KONCZ	163
<hr/>	
<i>About brooches and networks: Some remarks on the female dress in 6th century Pannonia</i>	
Zsófia KONDÉ – Attila KREITER – Bernadett BAJNÓCZI – Mária TÓTH – Orsolya VIKTORIK	177
<hr/>	
<i>The organization of ceramic production: A comparative analysis of typology and petrography at the Avar Age settlement of Dariuszentmiklós (Hungary)</i>	
Levente SAMU	233
<hr/>	
<i>Über die Zusammenhänge den Gürtelschnallen mit festem Beschlag und Motiven in Durchbruchornamentik und den Gürtelbeschlügen der zweiten Hälfte des 6. und beginnenden 7. Jahrhunderts</i>	

Adrienn BLAY	257
<hr/>	
<i>Vorläufige herstellungstechnische Beobachtungen zu den frühawarenzeitlichen halbmondförmigen Ohrringen</i>	
Eszter PÁSZTOR – Zsuzsanna TÓTH	271
<hr/>	
<i>Bone and Antler Working in the Avar Cemetery of Bodajk</i>	
Gergely SZENTHE	291
<hr/>	
<i>Material culture patterning as the source of the Avar power network, 8th century AD</i>	
Zoltán RÓZSA – Csaba TÓTH	315
<hr/>	
<i>This king likes Muslims... Traces of an exceptional settlement from the Árpadian Age 3.</i>	
Péter CSIPPÁN	325
<hr/>	
<i>A későközépkori Révfalu állattartása</i>	

Szerkesztői előszó

RÁCZ ZSÓFIA

*Régészettudományi Intézet
Eötvös Loránd Tudományegyetem*

zsafia_racz@yahoo.de

KONCZ ISTVÁN

*Régészettudományi Intézet
Eötvös Loránd Tudományegyetem*

fredgar22@gmail.com

GULYÁS BENCE

*Régészettudományi Intézet
Eötvös Loránd Tudományegyetem*

gbence567@gmail.com

A „*Hadak útján*” – *A népvándorlaskor fiatal kutatóinak konferenciáját* először 1990-ben, Szentesen rendezték meg nagy érdeklődés közepette. A rendezvény hiánypótlónak számított, korábban ugyanis nem volt lehetősége a pályakezdő népvándorlás koros régészeknek, hogy saját korosztályuk körében megosszák egymással tudományos eredményeiket. Már az első találkozó interdiszciplináris együttműködésre törekedett: régészek mellett történészek, művészettörténészek és nyelvészek is előadást tartottak; az előadások alapján készült tanulmányok külön kötetben jelentek meg. A konferencia elnöki tisztjét az első alkalom óta dr. Tomka Péter, a Kárpát-medencei népvándorlás kor kiemelkedő kutatója tölti be.

A szentesi konferencia egy sikeres sorozat első állomása lett: 2015-ben, Révkomáromban a kezdeményezés már negyedszázados születésnapját ünnepelhette. A „*Hadak útján*” 26. találkozójának megszervezését – a sorozat történetében először – az ELTE BTK Régészettudományi Intézete vállalta magára. Témájául a népvándorlás kori gazdaság, kereskedelem és kézművesség kérdésköreit választottuk. 2016. november 3–4-én összesen 47 előadótól mintegy 32 előadást hallhattunk, amelyeket témakörök szerint több szekcióba – kapcsolatrendszerek, kereskedelem, gazdálkodás és háztartások, anyag és technológia, valamint kézművesség – soroltunk. Ezek közül most 13 előadás jelenik meg írásos formában is, részben magyarul, részben azonban – a megjelenésnek teret biztosító folyóirat, a *Dissertationes Archaeologicae* irányelvei alapján – angol és német nyelven. Reméljük, hogy az idegen nyelvű kiadás segítségével a konferencián bemutatott sokrétű és gyakran új módszertani megközelítésre támaszkodó eredmények a nemzetközi kutatás számára is hozzáférhetővé válnak.

Budapest, 2018. október 1.

A konferencia eddigi helyszínei

- 1990 Szentes
- 1991 Nyíregyháza
- 1992 Sátoraljaújhely
- 1993 Visegrád
- 1994 Szenna
- 1995 Velem
- 1996 Pécs
- 1997 Veszprém
- 1998 Eger
- 1999 Szeged – Domaszék
- 2000 Székesfehérvár
- 2001 Simontornya
- 2002 Gyula
- 2003 Keszthely
- 2004 Várgesztes
- 2005 Nagykovácsi
- 2006 Nagyvárad
- 2007 Kecskemét
- 2008 Győr
- 2010 Budapest – Szigethalom
- 2011 Szeged
- 2012 Visegrád
- 2013 Veszprém
- 2014 Esztergom
- 2015 Révkomárom
- 2016 Budapest
- 2017 Debrecen
- 2018 Mosonmagyaróvár

Új szempontok a hun kori üstök kutatásához egy új magyarországi lelet tükrében¹

MASEK ZSÓFIA

Magyar Tudományos Akadémia
Bölcsészettudományi Kutatóközpont
 Régészeti Intézet

masekzso@gmail.com

Absztrakt

Egy fémkeresős leletként előkerült új hun üsttöredék a tárgytipus részletes újratárgyalására szolgáltatott alapot és adott új lehetőséget. A tanulmány sorra veszi az üstök lelőhelyeit, formai tipológiájukat, keltezésüket, eredetkérdésüket. Vizsgálja a római és a hun birodalommal való tágabb kontextus kérdéseit, valamint funkcionális, rituális és szociális vonatkozásokat. A régészeti kutatás eredményeit metallurgiai vizsgálat egészíti ki, amely az anyagösszetétel meghatározásán kívül az üstök használatára is adatot szolgáltatott.

Az ócsai lelet

2014 decemberében került elő a Pest megyei Ócsa határában a második alföldi lelőhelyű hun kori üst töredéke, 145 évvel a híres történelmi üst megtalálása után. A leletet hobbi fémkeresős kutatás során találták. Megtalálója felismerte, hogy hun üst töredékét találta, és azt hamarosan beszolgáltatta a területileg illetékes Ferenczy Múzeumnak.² A koordináták alapján egyértelmű volt, hogy a helyszín nem nyilvántartott régészeti lelőhely, ezért a területen 2015. március 27-én terepbejárást végeztünk.³ Ennek során őskori, szarmata kori valamint középkori cseréptöredékeket találtunk. A többkorszakos lelőhely az Ócsa–Felsőbabád, Kincses-hegy megnevezést kapta. A „Kincses-hegy” nevű sekély domboldal az üst lelőhelyének helyszínétől délre emelkedik, megnevezésének eredete – mint általában – ebben az esetben is homályba vész.

A terepbejárást viszonylag kevés szarmata kori cseréptöredéket találtunk. Ezek között kis számban késő szarmata koriak is előkerültek (késő szarmata kori szemcsés kerámia, ill. egy szürke, soványítatlan bikónikus edény kisméretű oldaltöredéke).⁴ Mivel mára egyértelmű, hogy a késő szarmata kori és a szűk értelemben vett hun kori leletanyag az Alföldön összeérhet,⁵ ezért felvethető, hogy az üsttöredék a késő szarmata kori településhez köthető, de ezt a terepbejárási adatok alapján bizonyítani nem tudjuk. A szarmata település alföldi viszony-

1 A tanulmány az NKFI/OTKA NK 111853. számú pályázat keretei közt készült. A szöveg angol változata megjelent az *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 68 (2017) számában.

2 A lelet megtalálója Fojta József (Dabas). Az üsttöredékről Lassányi Gábornak köszönhetően szerezhettem tudomást. A szentendrei Ferenczy Múzeum munkatársai közül Rác Tibor Ákos működött közre a lelet átvételében és a lelőhely kutatásában. Mindannyian fogadják köszönetemet önzetlen segítségükért.

3 A terepbejáráson részt vett Rác Tibor Ákos, Bózsai Anikó és Patay Róbert (Ferenczy Múzeum), Bajkai Rozália, Gergely Katalin, Mihácz-Pálfi Anett és Masek Zsófia (Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Régészeti Intézet) valamint Fojta József hobbi fémkeresős. Segítségüket ezúton is köszönöm.

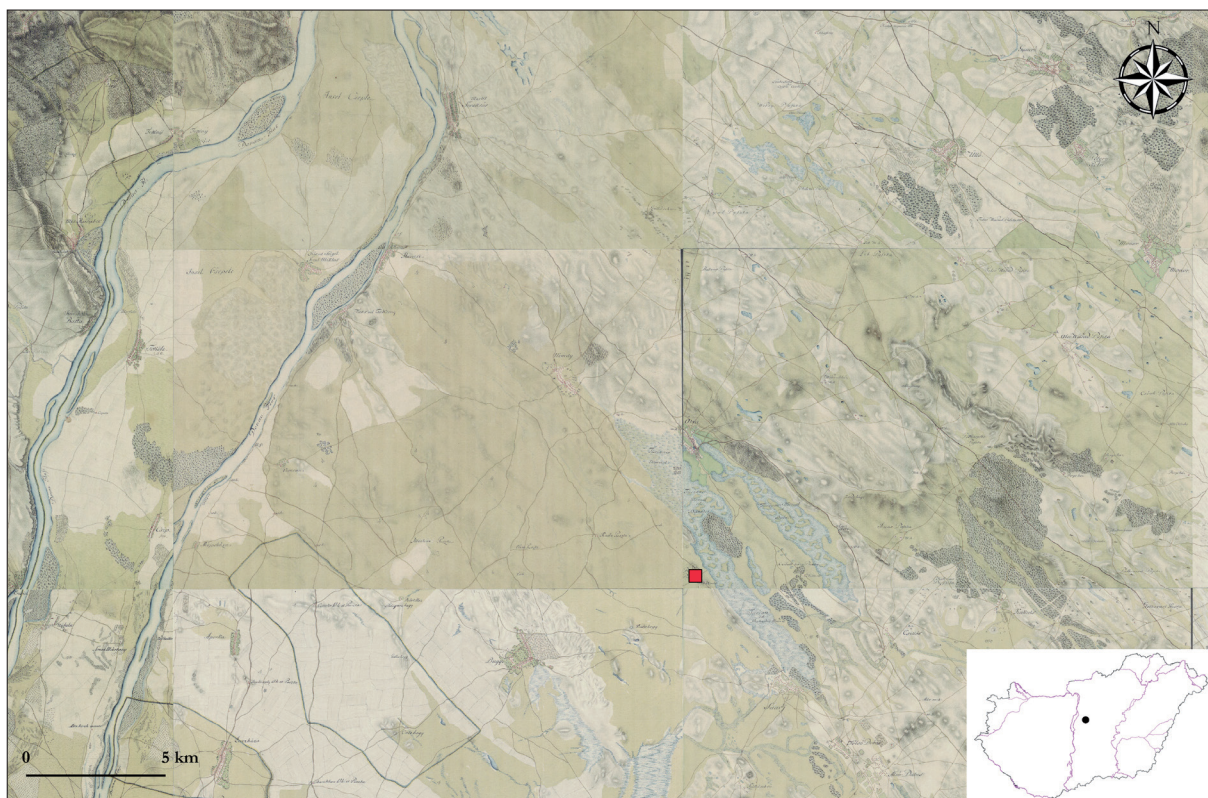
4 Az üst leltári száma 2016.4.1.1; a selejtezett terepbejárási anyagé 2016.4.1.2–73.

5 КУЛЬЧАР – ИШТВАНОВИЧ 2013; ISTVÁNOVITS – KULCSÁR 2014.

latban kis mérete és intenzitása alapján semmiképpen sem lehetett egy jelentős központ. Az ismételt fémkereső műszeres kutatás során a közeli évszázadokból származó fémanyagot (pl. római érmét) nem találtunk.

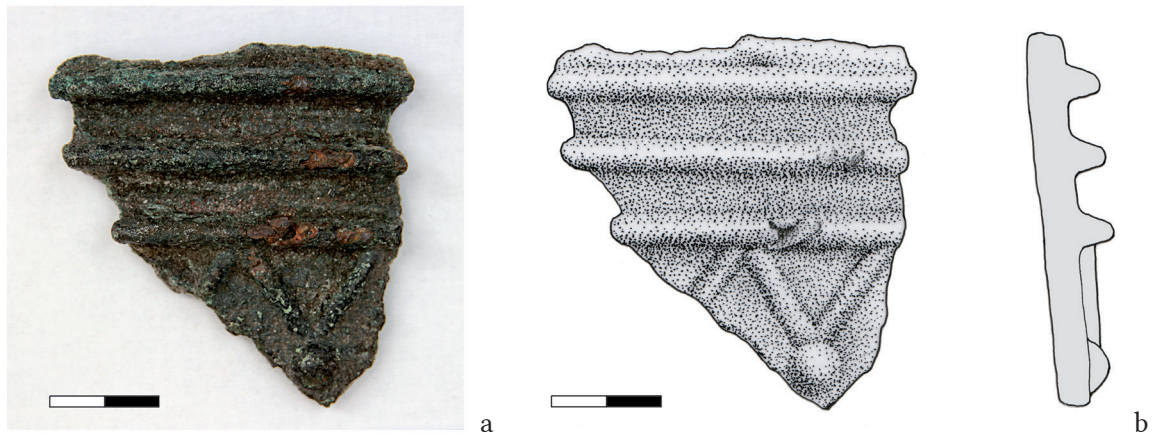
A töredék törésfelületei régiek, ezért feltételezhetően már eredetileg is töredékként került a földre. A lelőköörülményekhez szorosan hozzátartozik, hogy az üsttöredék egy nagyfeszültségű légvezeték trafójának alapzatától néhány méteren belül hevert. Ennek létesítési időpontja ismeretlen, de bizonyosan régészeti szakfelügyelet nélkül történt. Ezért nem zárhatjuk ki azt a lehetőséget, hogy az üsttöredék korábban nem a szántott humuszrétegben, hanem mélyebben feküdt, és csak a betontalapat létesítésekor került a felszínre. Ebben az esetben régészeti kontextusa a 20. század során pusztult el. Ennek tudatában nagyobb eséllyel vehető fel, hogy a lelőhely azt üst további töredékeit rejtje. A trafó helyzetére való tekintettel, valamint annak tudatában, hogy a helyszínen az Árpád-kortól a késő középkorig sűrű megtelepedés feltételezhető, hitelesítő feltárást a lelőhelyen nem végeztünk.

A lelőhely a Csepeli-sík földrajzi kistáján helyezkedik el. A térség a Duna-Tisza közti homokhátság és az Ős-Duna egykori medrében visszamaradt úgynevezett turjánok határán húzódik. A homokvidék és a Duna-völgy közötti terület igen mély fekvésű, vízborítottsága igen nagy, így kiterjedt láprétek és láperdők, és mozaikos társulások (rétek, erdők, nádasok, sztyepprétek) jellemzik.⁶ A lápmedencék határán ősi közlekedési útvonal húzódik, amely a Buda és Pest térségében található dunai átkelőtől indult délkeletre a Tisza-vidék és a Maros-torkolat felé (ma: régi 5-ös számú főút, Budapest–Kecskemét–Szeged). A lelőhely közvetlenül e mellett a főút mellett húzódik, amelynek elődje az I. katonai felmérés térképszelvényén is látható (1. kép).

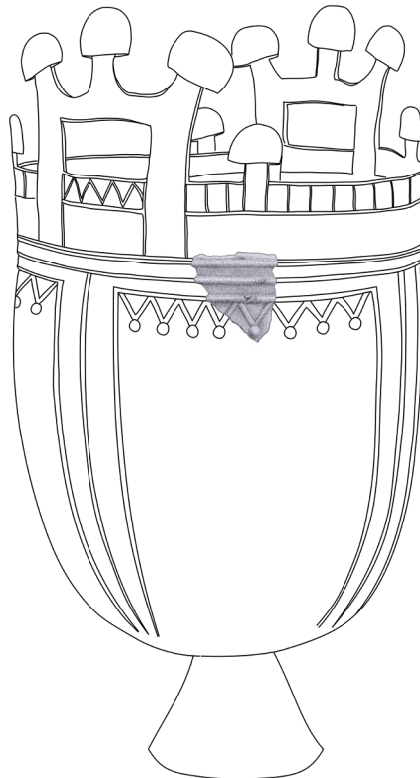
1. kép. Az ócsai üsttöredék természetföldrajzi környezete az Első Katonai Felmérés térképszelvényein (grafika: Masek Zsófia)

6 DÖVÉNYI 2010, 34–39.

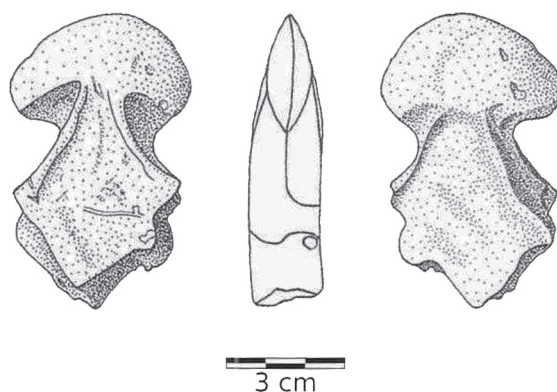

2. kép. a–b: Az ócsai üsttöredék (fotó: Hámori Péter, rajz: Posztobányi Péter)

A töredék egy üst válltöredékét alkotta, annak alapján, hogy a felső bordadísz fölött egyetlen töréssel húzódik, amely peremrész esetében nem fordulhatna elő. A válltöredék teljes felülete díszített. Felső része három, azonos vastagságú (0,4–0,7 cm) vízszintes bordából áll, amelyek alatt hasonló keresztmetszetű, ám sekélyebb bordákból kialakított, háromszög alakú motívumsor húzódik. A lefelé mutató háromszögek csúcsait egy-egy félgömb alakú, domború dísz zárja. A töredéken egy teljes háromszög alakú motívum, valamint egy ferde borda kezdete őrződött meg. Mindhárom vízszintes borda kissé sérült, amelyek egy mezőgazdasági gép egy vonalban húzódó nyomai lehetnek. Belső felületén, főként a töredék felső részén erős korróziónyomokkal ellátott. A töredék magassága 6,6 cm, szélessége 6,4 cm, falvastagsága 0,6 cm, max. vastagsága a bordadísszel együtt 1,2 cm. A háromszög alakú motívum magassága 2,7 cm, a félgömbös dísz átmérője 1 cm. A töredék súlya 143 g. (2–3. kép)

3. kép. Az ócsai üsttöredék egy lehetséges rekonstrukciója (grafika: Masek Zsófia)

4. kép. A lichnovi üsttöredék (BŘÍZA – JANÁKOVÁ 2010 után)

Az ócsai lelet értékelése számos kérdést érint, amelyek régóta tárgyát képezik az üstök kutatásának. Háromszög alakú díszítőmotívuma miatt indokolt néhány tipológiai kérdés újratárgyalása; a töredékes lelet, az esetlegesen barbár településhez köthető, egy lápvidék peremén fekvő alföldi helyszín a lelőköörülmények általános áttekintését teszik szükségessé. A legutóbbi összefoglalások óta jó néhány új példányt közöltek, elsősorban Oroszország területéről. Az új leletek számos régi és új kérdést vetettek fel. A szakirodalom áttekintése végül lehetőséget adott az üstök kutatásához kapcsolódó fontosabb kérdéskörök részletes áttekintésére. Számos részletkérdés más megvilágításban tűnik fel, amennyiben az alapközlésekből indulunk ki, és megpróbáljuk e régi kutatási témát kissé leporolni, és megtisztítani azokról az évszázados kutatási koncepcióktól, amelyeknek régészeti alapjai ma már megkérdőjelezhetők.

5. kép. A rádpusztai üst *in situ* (fotó: Németh Péter)

Adatok az új hun üstök lelőhelyeihez

Az ezredforduló körüli utolsó, részletező összegzések óta, amelyek a hun üstök katalógusával is rendelkeznek,⁷ több új lelet is közlésre került. Fémkeresős leletként került elő Morvaországban 2009-ben egy gomba alakú fültöredék (4. kép),⁸ valamint 2014-ben a jelen tanulmányban közölt ócsai lelet. Magyarország különleges lelete a rádpusztai üst, amely egy nagyberuházás

7 ÉRDY 1995; KOCH 1997; ANKE 1998, 48–55.

8 BŘÍZA – JANÁKOVÁ 2010.

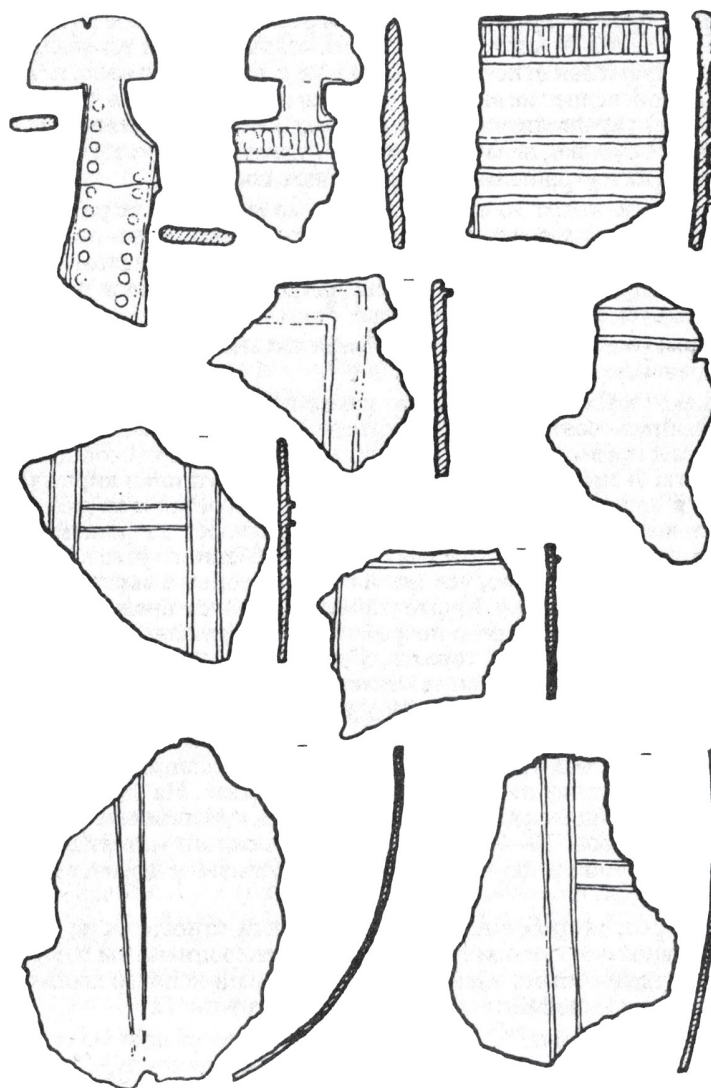

6. kép. A rádpusztai üst (fotó: Balla Krisztián)

régészeti megelőző feltárásán került elő 2006-ban, egy egyszerű kerekded gödör alján. Az üst oldalára dőlve feküdt, valószínűleg valamilyen textilbe csomagolva, feltehetően szándékosan megrongált állapotban (5–6. kép).⁹ Ukrajna területéről került közlésre 1994-ben a perevolocsnai lelet, amely egy üst 12 db oldal-, perem és gomba alakú fültöredékéből áll (7. kép). A lelőhely a Dnyeper bal partján, közvetlenül a Vorszkla torkolatánál fekszik. A lelet még a 20. század elején került magángyűjtőkön át a poltavai múzeumba, és a múzeum 1943. évi leégésekor másodlagosan is megsérült. Az üstöt pinceásás közben találták, a korabeli feljegyzés szerint számos egyéb töredéssel együtt. Feltűnő, hogy a múzeumba került töredékek közt szinte csak díszítettek vannak. Ez alapján feltételelesen ezt a leletet is az egész üstök közé sorolhatjuk. Emellett az a feltételezés is valószínűek tűnik, hogy az üst már deponálása előtt kisebb darabokra töredezett.¹⁰

9 HONTI – NÉMETH 2007.

10 ЛЕВЧЕНКО – СУПРУНЕНКО 1994, 77–81; KAZANSKI – MASTYKOVA 2000, Fig. 4. 6–14. Korábban orosz nevén, Perevolocsnaja néven közölték. A Vorszkla torkolatánál stratégiai helyen fekvő település, amely a középkortól fogva igen jelentős szerepet játszott, és a neve is átkelőhelyre utal, ma már a Dnyiprodzerszinszki-víztározó létesítése miatt nem létezik, a terület víz alatt van.

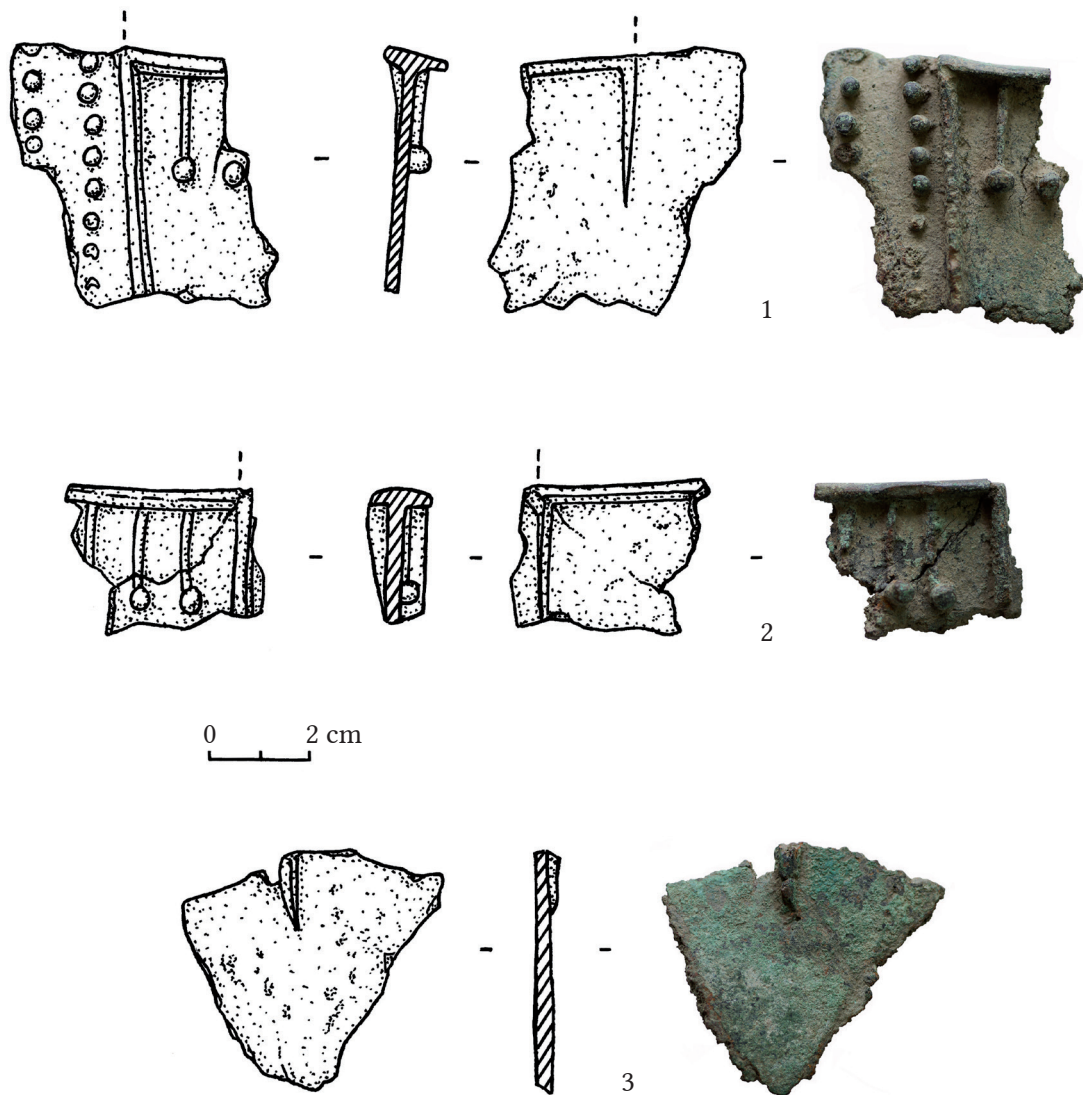

7. kép. A perevolocsnai üst töredékei (Левченко–Супруненко 1994 után)

Oroszországból a Kubán-vidékről két új leletet ismerünk. A Tamany-félsziget délkeleti peremén fekvő Buzsor település határából egy hun üst három töredékét szolgáltatott be a múzeumnak 2013-ban (8. kép). A szántóföldön talált szórványtöredékek kísérőlelet nélküliek.¹¹ A Kubántól északra, Malaj településen egy ép, négyszögletes fülű hun típusú üst került elő 1986-ban (9. kép).¹² Ez a lelet különösen fontos adatokat szolgáltat az üstök használatával és földbe kerülésükkel kapcsolatban, de a sír maga nem a hun korra, hanem valószínűleg a 6. századra keltezhető. A malaji tumulus alapvetően egy hat kurgánból álló csoport része, amelynek központi temetkezése kora bronzkori. A kurgán egyik, a halom déli felébe ásott temetkezése (12. sír) kora népvándorlás kori, torzított koponyájú padmalyos férfisír, amelynek főbb leletei a következők: rekeszberakásos keresztmervítővel rendelkező, P-függesztőfüles kardhüvelylyel ellátott kard, kompozit íj csontlemezei, lemezpáncél, ezüst övkészlet és lószerszámdíszek, csont nyeregveret és egy arany fülbevaló. A tumulus körülárokolt, és az árokban 13 lóhoz tartozó vázrészeket, valamint néhány szarvasmarha koponyarészeit tárták fel, amelyek mellett

11 Новичихин 2014.

12 Лимберис – Марченко 2011.

8. kép. A buzsori üsttöredékek (Новичихин 2014 után)

szürke kerámiatöredékek, egy vastárgy, egy nagyméretű trébelt bronzvödör, valamint egy hun üst töredékei kerültek elő. Az üstöt széttördelték, 22 töredéke került elő, és már a szántott rétegben jelentkezett.¹³

Az északi Kaukázusban, a korábban a térségből ismert habazi sír lelőhelyétől keletebbre, 1995-ben egy újabb sír került elő, amelyben a hun üst sírmellékletként szerepel (10. kép). Az üst lelőhelye Naszir-Kort, Magasz település (Ingusföld fővárosa) határában, egy erősített településtől (Naszir-Kort 2) 400 méterre.¹⁴ A lelet véletlenül került elő autóút építése közben, s mire a szakemberek odaértek, a gépi munka során a sírt részben elpusztították. A leletek egy részét utólag a munkásoktól, lakosoktól, és a meddőhányóról szedték össze. Az üstből hat kisebb töredéket ismerünk,¹⁵ de a körülmények alapján (az üst töredékeit is helyi lakosoktól szedték össze) a sírban teljes üst is lehetett. A katakombasír eredetileg valószínűleg nem volt kifosztva. Nyílása egykoron kőlappal volt lezárva, amelyen olyan fémpatinát találtak, hogy

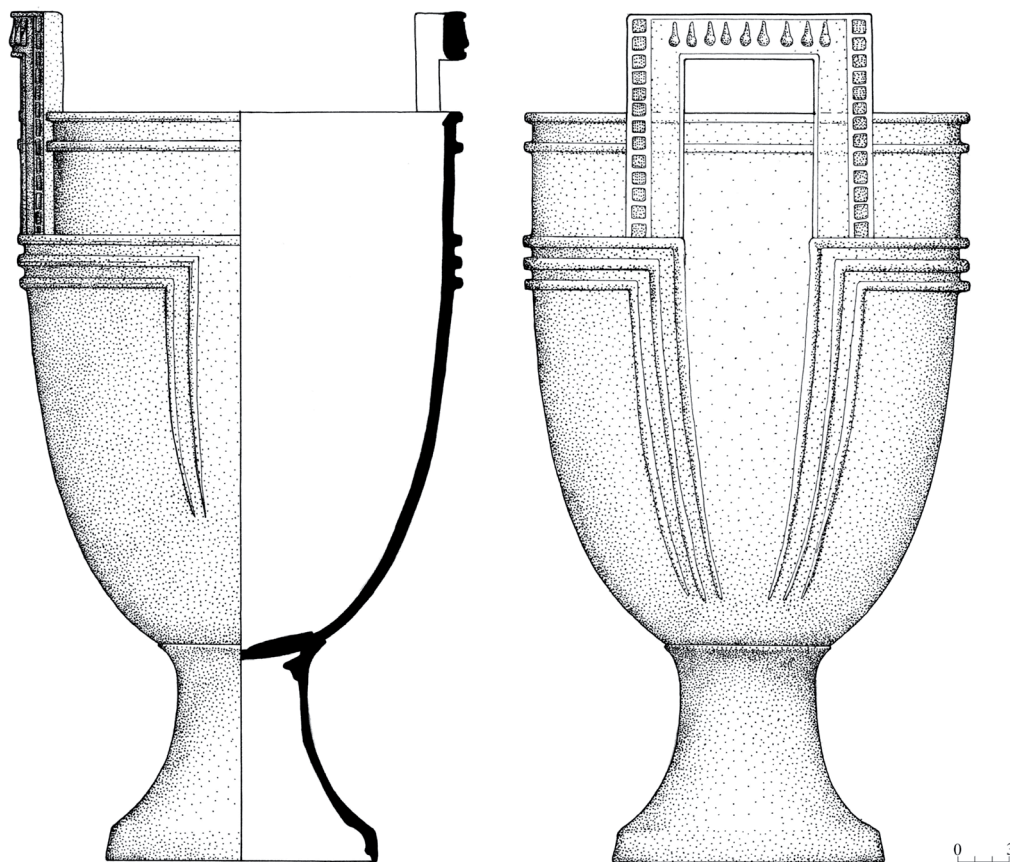
13 Лимберрис – Марченко 2011, 420.

14 Мамаев 2014, 55.

15 Мамаев 2014, рис. 4. 1–6.

feltételezik, az az üst lenyomata (vagy egyéb, elő nem került leletek nyoma) lehetett. Azaz az üstöt talán a kamra bejáratához helyezhették. A sírt szokatlan leletei ellenére a helyi alán lakossághoz kötik, és az 5. század utolsó harmadára keltezik.¹⁶

Északabbról, az erdős sztyeppe vidékéről, Tatárföldnek a Volgától keletre eső területéről származik a szuncselejevói üst (12. kép). A lelet erősen sérült, de ez is az egész üstök közé sorolandó.¹⁷ A következő új leletünk az első, amely Dél-Szibéria területéről származik, azaz a nansani, kínai lelőhelyet kivéve¹⁸ jelenleg ez a legkeletebbi. Leelőhely Lipnyagova, és szintén teljes (11. kép).¹⁹ Nemrég került közlésre néhány új üsttöredék Szamara mellől, szinte közvetlenül a Volga partjáról. A szórványlelet egy üst kisebb darabokra tört 8 perem- és oldaltöredékéből áll (13. kép).²⁰ A legújabb leletről még csak sajtóhírekkel rendelkezőnk: ez a töredékekben előkerült, nagyméretű, díszes üst a Don partjáról származik Volgograd térségéből.²¹

9. kép. A malaji töredékes üst rekonstrukciója (Лимберис–Марченко 2011 után)

16 МАМАЕВ 2014, 63–64.

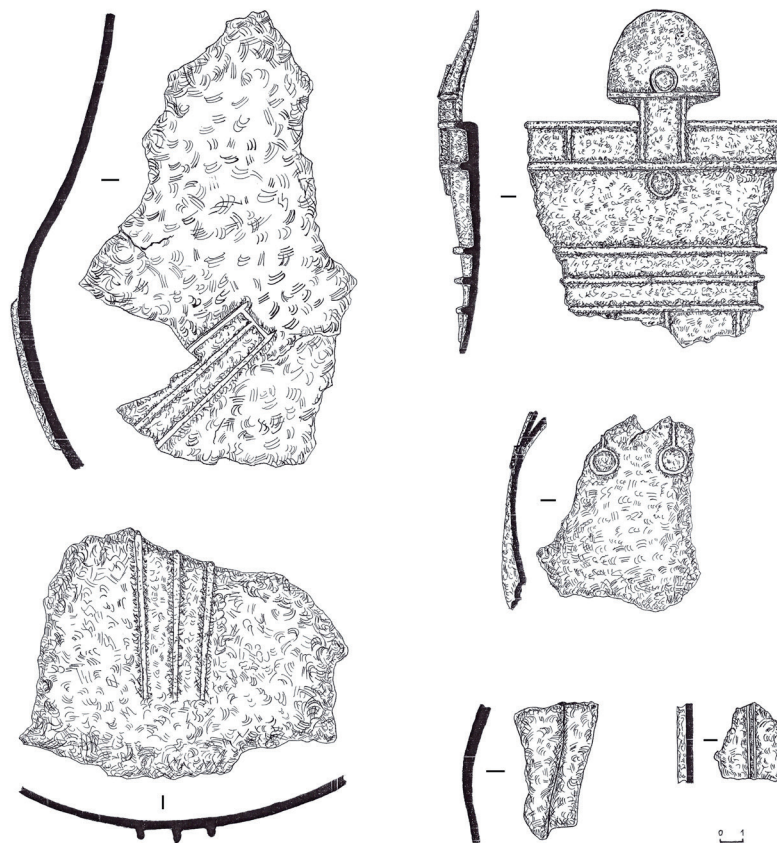
17 БОТАЛОВ 2009, 231, ris. 9, 8; 224, ris. 58; 126. A 11–12. kép a 2017-ben megjelent angol nyelvű tanulmányban (lásd: 1. lábjegyzet) helytelenül, felcserélve szerepel.

18 A nansani lelőhely az ujjur autonóm tartomány fővárosa, Ürümcsi közelében fekszik. Az edény ÉRDY 1990 révén került be a hun üstökként számon tartott leletek közé.

19 БОТАЛОВ 2009, 231, ris. 9, 7; 224, ris. 58. 130. (Sadrinszk városától keletre).

20 КОЧКИНА – СТАШЕНКОВ 2014, 41.

21 <http://newday.one/novosti-regiona/2460-v-volgogradskoy-oblasti-nayden-carskiy-kotel-gunnskogo-vremeni.html> (felkeresve 2016. március 15.) Az üst pontos lelőhelyét a kézirat lezárásáig nem hozták nyilvánosságra. A sajtóközlemények és Jevgenyij Kruglov volgográdi régész szíves tájékoztatása alapján a lelőhely a Cimljanszki-víztározó bal partjára lokalizálható, amely a Don folyó felduzzasztásával keletkezett. „Volgográdi” ill. „cimljanszki” megnevezése jelen tanulmányban provizórikus.

10. kép. A Naszir-Kort-i üst töredékei (МАМАЕВ 2014 után)

11–12. kép. A lipnyagovai üst (БОТАЛОВ 2009 után) és a szuncselejevoi üst (БОТАЛОВ 2009 után)

13. kép. A szamarai üst töredékei (Кочкина–Сташенков 2014 után)

Adatok a vitatott hun üstök lelőhelyeihez

„A galliai üst”

Leleteink közül az egyik legkülönlegesebb története az ún. troyes-i üstnek van, amely megéri a részletes újraértékelést.²² Az üst lelőhelyéről az 1950-es években annyit lehetett tudni Párizs és Budapest közti levelezéseknek köszönhetően, hogy a „catalaunumi csatamezőn” találtak meg katonák a második világháború alatt, lövészárkok ásása közben.²³ Ezt a történetet a kutatás egyöntetűen elfogadta, bár a 451. évi catalaunumi vagy mauriacumi csatamazó helyszínéről közismert, hogy lokalizálatlan. Ezért a lelőhely francia településekre (Chalon-sur-Saône,²⁴ Troyes²⁵) vagy később régióra (Champagne,²⁶ Picardia²⁷) változott. A lelet származásának később jobban utánajárt Erdélyi István. A gyűjtő özvegye megerősítette a korábbi történetet a catalaunumi csatamezőről. A leletet azonban, állítólag, későbbi tulajdonosa ezzel a kész történettel együtt, Bécsben vásárolta meg. Ez az adat a magyar mellett angol nyelvű szakirodalomban is megjelent az utóbbi évtizedekben, ugyanakkor sem a magyar, sem a nemzetközi kutatás nem vette át széles körűen.²⁸ A történet kulcsfigu-

22 TAKÁCS 1955, Abb. 1 a–b; SALIN 1967, Fig. 2–3; ANKE 1998, Taf. 36. 5.

23 Első említése: LÁSZLÓ 1951, 102, 70. lj. (magyarul 120, 70. lj.); TAKÁCS 1955, 143–144. Ugyanígy fogalmaz Salin is (« sur le champ de bataille des champs catalauniques »); az adatközlő ekkor már a gyűjtő özvegye volt (SALIN 1967, 387–389).

24 WERNER 1956, 59, Kat. 17 („Fundort apokryph”) és pl. TEJRAL 2011, 418.

25 A megnevezés TAKÁCS 1955, 143. alapján terjedhetett el, ez szerepel pl. Kovrig Ilonánál is (KOVRIK 1972, 106, 29. lj.)

26 SALIN 1967, 388.

27 KOCH 1997, 638.

28 Az információk a gyűjtő özvegyétől származnak, akit Erdélyi István Párizsban felkeresett. Ott egyéb olyan

rájának teljes neve Alfred Antonin Juritzky-Warberg herceg ausztriai művészettörténész és műgyűjtő, aki a 2. világháború előtt szoros kapcsolatot tartott fenn a bécsi aukciósházakkal, később Franciaországba emigrált, és 1961-ben Párizsban hunyt el.²⁹ Az egyik magyarázat tehát az, hogy a leletet egy bécsi régiségpiacról származó szórványleletnek tarthatjuk, amelyet egy kifejezetten „mesés” háttérrel láttak el, amelynek háttere valószínűleg már a háborús időkben is visszakövethetetlen volt.

Van azonban egy sötétebb megoldása is a történetnek. Antonin Juritzky ugyanis úgy tűnik, erősen érintett volt a 2. világháború alatti műkincskereskedelemben, ráadásul régészeti anyaggal való üzletelése is felmerült.³⁰ Tekintve, hogy életrajzai alapján 1938-ban kényszerült Franciaországba emigrálni, így a leletet inkább korábban, még a háború előtt vásárolhatta meg Bécsben, mint a háború után, hiszen 1950-ben, de inkább 1949-ben már a tárgy birtokában volt Párizsban. Ezek alapján még a gyűjtő jóhiszeműségében sem lehetünk biztosak. Könnyen felmerülhet, hogy Juritzky csak néhány évvel korábbi üzleti tevékenységét szeretne volna folytatni. Ez esetben az 1950-ben küldött levél valójában haszonszerző céllal íródott, azaz hogy a tárgyat eladják oda, ahonnan a legnagyobb hasznot lehetett remélni: a Magyar Nemzeti Múzeumnak. Ebben az esetben egy „szenzációs” galliai lelet értéke természetesen jóval nagyobb lehetett volna, mint egy egyszerű Duna-vidéki üsté. Valószínűleg az sem véletlen, hogy a régészeti kutatás számára korábban a „párizsi” gyűjtő ausztriai kapcsolatai teljesen ismeretlenek voltak.³¹

A bizonytalanságok ellenére a töredék a legújabb összefoglalásokban is galliai tárgyként szerepel, esetleg pontos lelőhelyét kérdőjelezzik meg.³² Ezzel a problémát nem oldjuk fel; a „catalaunumi csatamezőt”-t átnevezni létező ismert helyszínekre már interpretáció, amelynek valóságalapja teljesen bizonytalan. Az üstök elterjedését, és a származásáról szóló információkat szem előtt tartva a lelet ugyanabból a Duna-vidéki térségből származhat, ahonnan több üstöt is ismerünk: Magyarországról, Morvaországból, esetleg Ausztria területéről, de egyik eset sem módosítja jelentősen az üstök európai elterjedésének nyugati határát. A franciaországi lelőhely nem fogadható el hitelesnek, az üstök nyugat-európai feltűnését a lelet nem bizonyíthatja, ezért helyesebb a leletre a továbbiakban bécsi vételűként hivatkozni.³³

régészeti tárgyakat is látott, amelyek szerinte ausztriai vagy magyarországi lelőhelyűek lehettek. Ld. magyarul először ERDÉLYI – SUGÁR 1982, 135–136, angolul ÉRDY 1995, 17–18.

29 Vagy más néven Alfred Antonin Kuritzki-Warberg hg. Ez a név azonos lehet a LÁSZLÓ 1951, 102, 70. lj. által említett Antoine Jeritzki-vel; a TAKÁCS 1955, 143–144 által említett A. Juritzky-val, özvegye pedig a Salin által említett *princesse Juritzka*-val. Az adatok forrása: <http://www.doaks.org/resources/bliss-tyler-correspondence/annotations/antonin-juritzky> (felkeresve 2016. március 15.)

30 BUCHMAYR 2011 alapján Juritzky Franciaország megszállása után párizsi ügynökként tevékenykedve ausztriai nemzetiszocialista gyűjtőknek közvetített műtárgyakat jelentős haszonnal. PETROPOULOS 1998, 22. lábjegyzet forrásai alapján Párizsból 1941 és 1942 folyamán Himmlerrel levelezett, akivel germán régészeti leletek eladásáról tárgyalt.

31 Ebben az esetben Juritzky Budapest állapotának és a múzeum kapacitásának megítélésében tévedhetett, a magyar kutatás ugyanis megelégedett a publikációval. Ebben az összefüggésben az is érdekes lehet, hogy a leletet az első levélben közlésre nem ajánlották fel (LÁSZLÓ 1951), azt csak néhány évvel később engedték át Takács Zoltánnak (TAKÁCS 1955).

32 BÓNA 1979, 301; BÓNA 1984, 288; GHA 1987, 156; KAZANSKI 1993, 177, Fig. 3, 1 (Troyes); ЗАСЕЦКАЯ 1994, 104 (Franciaország); KOCH 1997, 631, 638 vö. uo. 641, 4. l.; ANKE 1998, 140 („Troyes(?)”); KOCH 2007b, 288; RAJTÁR – ZÁBOJNÍK 2010, 122; TEJRAL 2011, 346. Bóna István az üsttöredéket a mauriacumi csata alatt elesett Laudarich, Attila rokonának temetésével kapcsolta össze (BÓNA 1991, 97, 140), máshol pedig a pouani leletet kapcsolta az üsthöz mint a sírhoz tartozó áldozati üstöt (uo. 195).

33 Mint ÉRDY 1995, 17–18, 69 teszi.

Egyéb vitatott korú leletek

A hun üstök értékelésekor érintenünk kell a szőnyi/brigetioi és münstermaifeldi – különböző formai típusba tartozó – szarmata üstök kérdését, amelyeket korábban egyértelműen a hun üstök köréhez kötöttek, és hun kori keltezésük máig előfordul.³⁴ Joachim Wernernek abban igaza volt, hogy ezek a tipológiailag jóval korábbi fémüstök Ázsiában még 4–5. századi sírokban is feltűnhetnek, amelyre máig a legjellegzetesebb példa a már Werner által is idézett borovojei (Kazahsztán) sír.³⁵ A két római területen előkerült szarmata üst azonban szórványlelet. Ahogyan a münstermaifeldi üst újraértékelése során is hangsúlyozták, a késő kelta és a középső szarmata kori régészeti anyag közt is kimutathatók kulturális kapcsolatok Kelet- és Közép-Európában, ezért a leletek ekkor is a földre kerülhettek.³⁶ Egyik lelet sem lehet arra bizonyíték, hogy ezek a szarmata üstök a hun mozgalommal jutottak volna el nyugatra, és a hun korban kerültek volna a földre.

Ugyanakkor nehéz figyelmen kívül hagyni a két lelet római kapcsolatait, azt, hogy közvetlenül a rajnai ill. a dunai limes mellől származnak, előbbi egy auxiliáris tábor (Koblenz/Confluentes) közeléből, utóbbi a brigetioi legiotábor környezetéből. Ez azonban nem jelenthet automatikusan hun kori kapcsolatokat. Topográfiai helyzetük alapján azonban a La Tène kori keltezésnél valószínűbbnek tűnik, hogy a két lelet a római korban került a földre.³⁷

Két régi lelet, a sztavropoli és pokrovszki üstök Joachim Werner monográfiája óta fel-feltűnnek a kutatásban,³⁸ de újabban inkább kizárják őket, mert a régi irodalom adatai rajzos közlés hiányában nem ellenőrizhetők.³⁹

Két korábbi leletet, amelyeket Werner még a hun üstök között tartott számon, ma már nem sorolunk ebbe a formai típusba.⁴⁰ Meg kell azonban jegyezni, hogy az orosz szakirodalom nem különíti el ezeket, és más hasonló leleteket olyan élesen az európai hun üstöktől, mint a nyugati kutatás.⁴¹ Ezekkel az átmeneti formákkal a továbbiakban tipológiai szempontból nem foglalkozom.

34 WERNER 1956, 58. Az újabb irodalomból pl. ANKE 1998, 90. és 131. Az üstöket a 4–5. századra ill. az 5. század első felére keltezi, ugyanakkor uo. 48, 281. lj. utal a további értékelési lehetőségekre is. Vö. KOCH 1997, 641, 4. lj.

35 WERNER 1956, 57–58, elképzelésének („borovojei típus”) kritikáját ld. MAENCHEN-HELFFEN 1973, 324–325. A kontextust az üst újraközlése is megerősítette: ЯРЫГИН 2013.

36 A münstermaifeldi üst újraközlését ld. ВЕММАНН – ОЕСТЕРВИНД 1995. A szőnyi üstöt ld. ALFÖLDI 1932, 35, Taf. XVIII. 3a–b. Mivel kora vitatható volt, ezért a magyarországi hun üstök anyagvizsgálata során ezt is megvizsgálták, de anyaga a hun üstöktől jellegzetesen eltérő összetételt mutatott (ld. KOVRIG 1972, 116, 118–121).

37 Természetesen ez az elképzelés sem teljesen új, már Maenchen-Helfen kiemelte, hogy a münstermaifeldi üst római romok (a 19. századi értékelés szerint *villa*) környékéről került elő, és a leletet azzal az adattal kötötte össze, hogy a Moselle vidékére a 4. században szarmatakat telepítettek (MAENCHEN-HELFFEN 1973, 325).

38 WERNER 1956, 58–59. A pokrovszki üst szerepel a leírásban, hogy négyszögletes fülű volt, ezért azt azóta is ehhez a formai típushoz soroljuk, pl. KOVRIG 1972, 108.

39 Pl. MAENCHEN-HELFFEN 1973, 318 és rá hivatkozva KOCH 1997, 638. Mindkét lelet szerepel pl. HARHOIU – DIACONESCU 1984, 101; ANKE 1998, Karte 4, 7 és 20; II. k. 37 és 120.

40 A bijski üstöt Aspelin és Hampel emelte be a kutatásba (HAMPPEL 1893, 398 és 397, 19. ábra), a permit Fettich rajza nyomán Takács Zoltán (TAKÁCS 1927, 146), Alföldinél már mindkét tárgy szerepel (ALFÖLDI 1932, 34–35, később pl. FETTICH 1953, XXVI. t. 11, 15; KOVRIG 1972, 104, 20. lj). A bijski a régi irodalomban Teletskoje néven is szerepel (TAKÁCS 1925, 211; a lelőhelyet tisztázta MAENCHEN-HELFFEN 1973, 316–317). Az itt közölt méretadatok alapján válik valóban egyértelművé, hogy a lelet más tipológiai csoportba tartozik (m.: 27, átm.: 25–27 cm).

41 ZASECKAJA – ВОКОВЕНКО 1994; ЗАСЕЦКАЯ 1994, 104–109; Fig. 21–22, 24; БОТАЛОВ 2009, 223–233, vö. ÉRDY 1995.

Adatok a magyarországi hun üstök lelőhelyeihez

Törtel

A régóta ismert magyarországi lelőhelyekkel kapcsolatban számos bizonytalan információ kering a szakirodalomban, ezért érdemes a lelőhelyekről származó tudásunkat részletesen áttekinteni.

Az 1869-ben talált törteli üst lelőhelye, a Czakó-halom szerencsére ma is pontosan lokalizálható helyszín. Bóna István a lelőhelyet „őskori telephalom”-nak minősítette,⁴² amely a térség régészeti múltját tekintve neolit- vagy bronzkori tell települést feltételezne. Máshol a lelőhely kurgánként szerepel.⁴³ A törteli halom mérete valójában tell-településnek igen kicsi, és őskori leletanyag sem található rajta. Ezért tellként való értékelése szinte kizárt; morfológiai alapon inkább őskori, esetleg római kori szarmata halmos temetkezést rejtő kurgánként értékelhető.

A másik problémánk, hogy Bóna István értékelése szerint a hun üst lelőhelyén talált „szürke cserepek” szarmata koriak lennének.⁴⁴ Ez számunkra igen fontos lehetne, azonban a korabeli híradások ezt valójában nem említik, az üsttel együtt beadott kerámiatöredékek korszakát nem pontosítják. Az adatot Takács Zoltán emelte be a kutatásba, az MNM leltárkönyvei alapján,⁴⁵ amelyek kormeghatározást nem tartalmaznak, és az edénytöredékek ma már azonosíthatatlannak. 1879-ben történt ásatásakor – amely a térség őskori halmainak kutatására koncentrált – a Czakó-halmon állítólag középkori templom és temető maradványait találták, de ez az adat nagyon bizonytalan, a későbbi helyszíni megfigyelések nem támogatták.⁴⁶ Azonban, mivel a bizonytalan adatok szerint a helyszínen középkori lelőhely is lehet, a szürke cserepek akár jóval későbbiek is lehetnek.

Tehát több értelemben is felmerülhet, hogy a lelőhelynek kapcsolata lehetne a szarmata korról (halomsír vagy település szintjén), jelen kutatási állapotban azonban mindkét lehetőség bizonytalan. Ezért esetében inkább a helyszín tájhoz való viszonya értékelődik fel, és az, hogy a tágabb környezetében jellegzetesen hun kori lelőhelyet egyáltalán nem ismerünk.

Bóna a törteli üsttel kapcsolatban kiemelte, hogy a lelőhely a tiszai ártér peremén található.⁴⁷ A törteli lelőhely valóban a Duna–Tisza-közi homokvidék és az alluviális tiszai ártér határán fekszik, és talajtanilag valóban az ártér peremének nevezhető; de a jelenleg részben mezőgazdasági művelés alatt álló, részben erdősített terület közvetlen kapcsolata a folyóval nem bizonyítható. A lelőhely az ócsaihoz képest egy másik közlekedési útvonalhoz esik közelebb, ez az északabbra húzódó Budapest–Szolnok útvonal, amely az antikvitásban az Aquincum–Porolissum közt vezető út nyugati szakaszát alkotta.⁴⁸ Az útvonallal való viszonya azonban nem olyan egyértelmű, mint az ócsai esetben. A helyszín stratégiai szerepe tehát bizonytalan (14. kép). Az azonban környezetét ismerve könnyen elképzelhető, hogy messziről látható

42 BÓNA 1991, 141; BÓNA 1993, 132.

43 Pl. TAKÁCS 1925, 206.

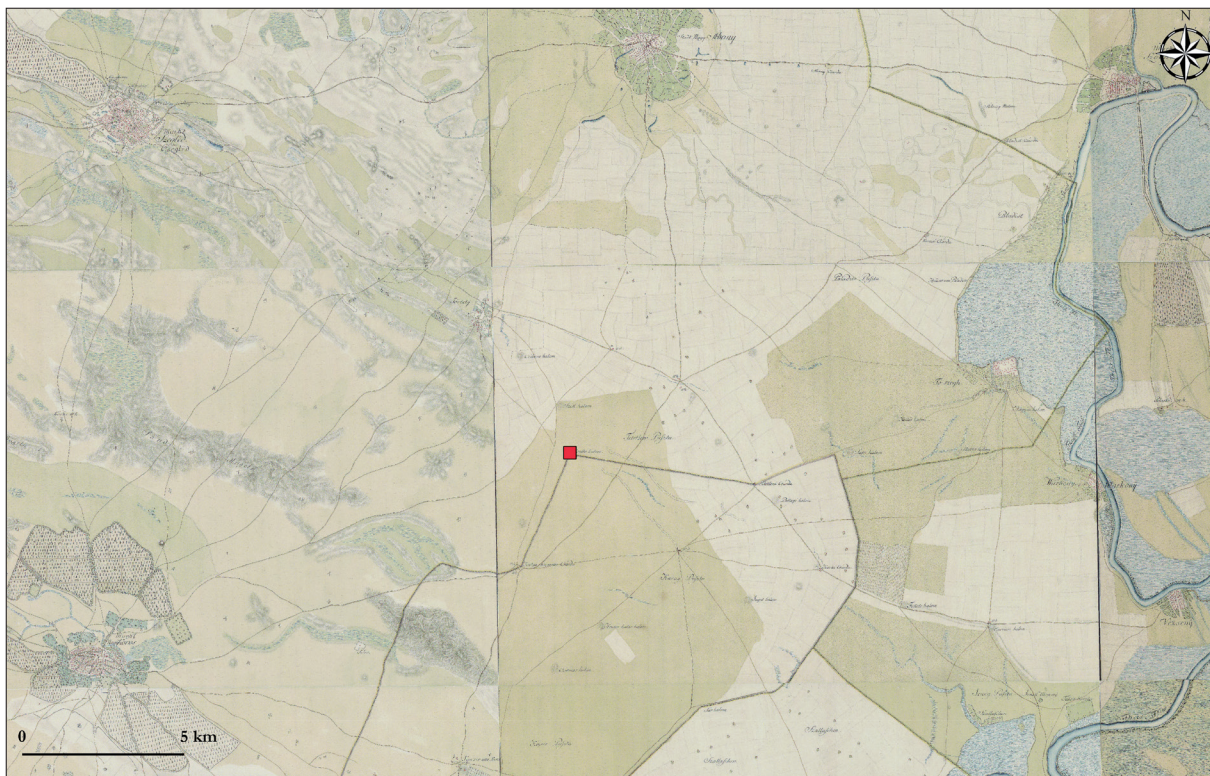
44 BÓNA 1991, 275.

45 TAKÁCS 1925, 207.

46 WÁGNER 1879, 366; PÓSTA 1896, 34–35; BALANYI 1973, 22; BALANYI 1973, 35. l. j. feltételezi, hogy egy szomszédos halommal keverhették a helyszínt, amelyen valóban található templom körüli temető. Kifejezetten szarmata kori edénytöredékeket a lelőhellyel kapcsolatban csak itt említenek, de ez az adat is ellenőrzésre szorul.

47 BÓNA 1979, 301; BÓNA 1991, 141.

48 GABLER – VADAY 1986, Abb. 21.

14. kép. A történelmi üst természetföldrajzi környezete az Első Katonai Felmérés térképszelvényein (grafika: Masek Zsófia)

tájékozási pontként szolgált, és az is, hogy rituális cselekményeknek adott teret, hiszen a Czako-halom ma is jellegzetesen emelkedik ki a teljesen sík tájból (15. kép).

Bóna István szerint a lelőhely az alföldi hun hatalmi központ szélén helyezkedik el.⁴⁹ Ez az állítás történelmi alapon nyugszik. Az ócsai lelőhely ismeretében felvethető a kérdés – vajon mindkét lelőhely a hatalmi központ szélét jelzi-e, vagy inkább más magyarázatot kell keresnünk a jelenségre? Vajon véletlen, hogy a két alföldi üstünk lelőhelye oly közel esik egymáshoz? Ezekre a kérdésekre csak az üstök mélyebb szintű vizsgálata kísérhet meg választ adni.

Kapos-völgy Hőgyész és Regöly között

A Kapos-völgyi üst elnevezése több formában szerepel a szakirodalomban. Az eredeti publikáció szerint „Hőgyész és Regöly közt” találták a Kapos patak völgyében. A völgy a két falu közt húzódik, a lelet településhez kötése ezért ma is bizonytalan.⁵⁰ Emellett feltűnt egy másik település-megnevezés is: Kurdcsíbrák, amely település (ma: Csibrák) szintén Hőgyésszel szomszédos, de a Regölyvel ellentétes irányban. A leletet a kurdcsíbráki vasútállomás közvet-

49 BÓNA 1979, 301; BÓNA 1991, 141. Bóna ugyanezt feltételezte a ionești-i üsttel kapcsolatban, amely a Bodza vidéki hatalmi központ nyugati peremén helyezkedne el (BÓNA 1991, 141). BÓNA 1987, 118 szerint azonban Törtel magát a hatalmi központot jelzi. BÓNA 1968, 114; BÓNA 1984, 282; BÓNA 1991, 254 szerint Attila központja a Marostól délre húzódott volna, BÓNA 1987, 117; BÓNA 1991, 64, 200 szerint a Körösöktől délre a Tiszántúlon, Hódmezővásárhely környékén. Az újabb koncepció egyértelműen a szikáncsi kincs alapján született. Ebből is látható, hogy ezek a hipotézisek valójában nagyon kevésbé épültek a régészeti leletanyagra, ezért a történelmi lelőhely kutatásával kapcsolatban irrelevánsak.

50 Hőgyészi vagy „Kaposvölgyi” lelőhelymegnevezés szerepel: WOSINSKY 1891, 427; WOSINSKY 1896, 986–992. CLXXXI. t.; HAMPEL 1893, 396; HAMPEL 1905, 85; ALFÖLDI 1932, 34; FETTICH 1940, 246; FETTICH 1953, 40.

len közelében találták volna. Ezt valószínűleg Takács Zoltán emelte be tévesen a kutatásba,⁵¹ a korabeli közlések ezt a lelőhelymegnevezést nem támogatják.

A lelőhellyel kapcsolatban toposz, hogy stratégiai fontosságú helynek tekinthető, mert a római korban a Kapos-patak völgyében jelentősebb útvonallal számolhatunk.⁵² A Kapos-völgyi római kori út szerepe azonban ma már erősen kérdéses. A pannoniai utak rekonstrukciója alapján egy igazgatási szerepet betöltő dél-dunántúli diagonális útra nem volt szükség, és a források sem utalnak a létezésére.⁵³ A lelőhely közvetlen környezete a provinciális topográfiában tehát valószínűleg nem játszott jelentősebb szerepet.

A hun kori topográfiáról azonban ez már nem mondható el. A régóta ismert leletek ellenére tudomásom szerint korábban nem merült fel, hogy a Kapos-völgyi üst lelőhelyét a regölyi⁵⁴ vagy a murgai⁵⁵ hun kori sírlelet lelőhelyével regionális szinten összefüggésbe hozzuk. Mindkét település területe szomszédos, különböző irányokban, Hőgyész település területével.⁵⁶ Ehhez a három lelethez mérhető jelentőségű régészeti anyagot, topográfiai helyszínt a római korból ebben a szűk térségben nem ismerünk, tehát jelen tudásunk szerint a térség szerepe a hun korban jelentősen felértékelődött. Az üst lelőhelye mikroregionálisan semmiképpen sem tekinthető egy korszak magányos leletének.

15. kép. a–b – A törteli Czakó-halom és környezete keleti irányban (fotó: Masek Zsófia, 2015. május 3)

Az alsóhetényi belső erőd ezektől a lelőhelyektől 20–30 km-re nyugatra található. Kapcsolatát a Kapos-völgyi üsttel Bóna István vetette fel, amely lehetséges, de bizonyítása további kutatásokat igényelne.⁵⁷ Az erőd egy jellegzetesen más földrajzi környezetben, észak és dél felé is

51 TAKÁCS 1925, 208, majd TAKÁCS 1955, 145; TAKÁCS 1959, 88 és nyomán pl. KOVRIG 1972, 120 (kurdi vasútállomás); MAENCHEN-HELFEN 1973, 309. Bóna István szerint a bronzkori kurdi depólelet egy bronzedényével keverték össze a hun üst lelőhelyét, amely szintén ezekben az években került a múzeumba (BÓNA 1991, 275).

52 WOSINSKY 1896 térképmelléklet feltételes római útként jelöli, ill. pl. KOVRIG 1972, 120.

53 TÓTH 2006, 63–65. Ugyanakkor TÓTH 2009, 53–54 az alsóhetényi erőd környezetében számol egy regionális jelentőségű, dél-északi irányú úttal (Sopianae–Iovia).

54 MÉSZÁROS 1970 és pl. ATTILA 2007, 114–115.

55 WOSINSKY 1896, 994–995; 989, CCXXXIX. t. és 991, CCXL. t.; ALFÖLDI 1932, 49, 79, Taf. XXVI. 1–6.

56 A szakirodalomban még felmerülő Csibrák falu egy további (DNY-i) irányban található a Kapos-patak völgyében. A három lelőhely legrosszabb esetben sem lehet kb. 10–15 km-nél nagyobb távolságban egymástól. A térség 5–6. századi topográfiája önálló regionális kutatást igényelne, hiszen néhány km-es környezetben további jelentős kora népvándorlás kori lelőhelyek találhatók (Miszla, Tamási).

57 BÓNA 1987, 118.

nyitott térségben kerül el; a 4–5. század fordulója után szerepe minden jel szerint megszűnt.⁵⁸ Felmerülhet, hogy ebben az esetben a stratégiailag fontos helyszín eltolódásával, talán egy védettebb térségbe való áthelyeződésével számolhatunk.

Várpalota

A várpalotai üst feltételezett lelőhelyének közelében a topográfiai kutatás római telepnymokat talált,⁵⁹ itt is felmerült a kapcsolat egy belső erőddel, a táci/gorsiumi római lelőhellyel,⁶⁰ valamint a helyszín mocsaras, vízközeli területként is szerepel (ennek jelentőségét ld. lejjebb). Ezért kell felhívni arra a figyelmet, hogy az üst lelőköörülményei és lelőhelye valójában teljesen ismeretlenek, mert messze a megtalálási helyszínétől, beolvasztásra váró színesfémhulladék közül mentették meg az utolsó pillanatban.⁶¹ Római településsel, stratégiai fontosságú helyszínnel vagy a víz közelségével összekötni az üstleletet mind csak feltételesen lehet.

Balatonlelle-Rádpusztza

A megelőző régészeti feltáráson, egy egyszerű, kerekded gödör aljáról előkerült rádpusztai üstöt az első, példamutatón friss értékelés úgy értékelte, mint a hun korszak magányos objektumát a lelőhelyen.⁶² A lelőhelyről származó előzetes információk és az összesítő térkép alapján egyértelműen vizsgálendő kérdés, hogy a leletet egy későrómai település kontextusában értékelhetjük-e (Balatonlelle-Rádpusztza, 67/4–5. lelőhelyek, 16. kép). A rádpusztai római település az 1–4. század között, a római kor végéig létezett, és feltárt edényégető-kemencéi alapján területén ipari tevékenységgel is számolnunk kell.⁶³ A római telep nagyobb része az 5. lelőhelyen található (Balatonlelle-Rádpusztza-Romtemplom mellett), az üstös objektum a római település szélén húzódik a 4. lelőhelyen (Balatonlelle-Rádpusztza-Temetőalja-dűlő). Ugyan a település vége a 4. századnál előzetesen nem keltezhető későbbre, de a fémkeresős leletek között előfordult két cikádafibula is.⁶⁴ A római lelőhely használatának vége, a hun korról való viszonya, az objektum részletes értékelése (amely egy római árokkal szuperpozícióban állt) – mind további kutatás tárgyát kell, hogy képezzék. Annyi azonban kijelenthető, hogy az üst lelőhelye és a késő római kori topográfia nem csak az erődökből ismert üsttöredékek esetében, hanem itt is kapcsolatban állhatott egymással.⁶⁵

Intercisa

Az intercisai lelet az egyetlen magyarországi lelet, amely római erőd belsejéből származik. (De mivel ez az 1909-es lelet volt az első a hasonló kontextusú leletek sorából, ez döntötte el végleg az üstök keltezését, és nagyban hozzájárult ahhoz, hogy az üstöket közvetlenül az európai hunokkal kapcsolják össze.)⁶⁶ Bóna István feltételezte, hogy az üsttöredék egy leégett római épületbe utólag beásott áldozati lelet lehetett. Szerinte az épület ekkor már régen nem

58 TÓTH 2009, 162–163.

59 KOVRIG 1972, 120; MRT 1969, 220, 49/43. lh.

60 BÓNA 1987, 118.

61 KOVRIG 1972.

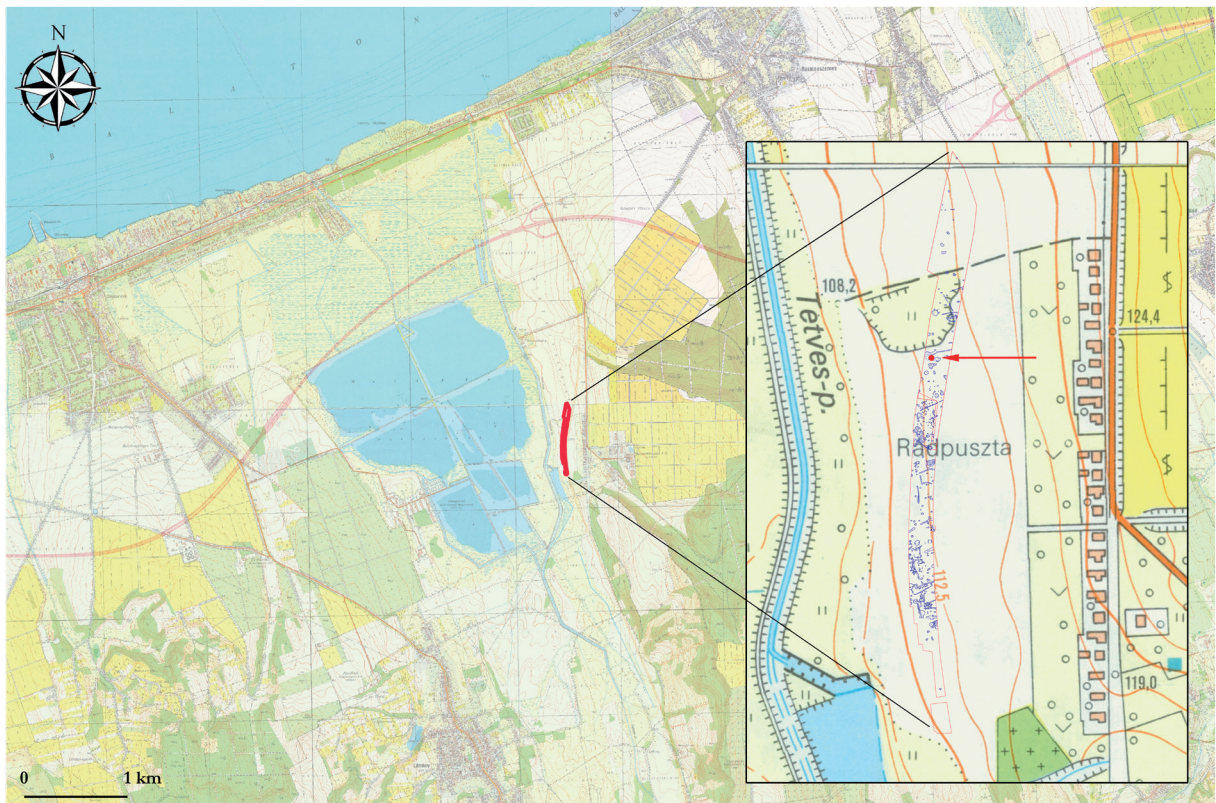
62 HONTI – NÉMETH 2007.

63 HONTI ET AL. 2007, 49–56; valamint Hajdu Ádám Dávid szíves szóbeli közlései alapján. A római lelőhely feldolgozása Hajdu Ádám Dávid doktori disszertációja részét képezi.

64 HONTI – NÉMETH 2007, 72.

65 A fentebbiek fényében a rádpusztai üst megdöntötte azt a tételt, hogy településeken teljes üst nem kerülhet elő (pl. ANKE 1998, 52). A jelenség a római erődökre természetesen még mindig igaz.

66 TAKÁCS 1927, 228–229; ALFÖLDI 1932, 34–36; a további kutatástörténetet ld. BÓNA 1991, 220–221.

16. kép. A rádpusztai üst környezete, a Balatonlelle–Rádpusztta-Temetőalja-dűlő és a Balatonlelle–Rádpusztta-Romtemplom mellett (67/4–5.) lelőhelyeken feltárt késő római vicus (késsel jelölve), valamint az üstöt tartalmazó 609. gödör elhelyezkedése (pirossal jelölve). Geodézia: Archeodata, grafika: Masek Zsófia

létezett, a hunok tehát az erődöt megszállták, majd családostul (!) az erődben éltek.⁶⁷ Egy másik elmélet szerint az üstöt a leégett ház romjai alatt találták.⁶⁸ Valójában egyik elmélet sem bizonyítható.

A lelet és az üstök általános értékeléséhez is szorosan kapcsolódik az erőd sorsának kérdése, hiszen az intercisai erőd nagyfelületű kutatásai és feldolgozásai a kezdetektől meghatározták mindazt, amit a valeriai limes életének végéről gondolunk. Bóna István már az 1970-es évek elején feltételezte, hogy az erőd 425 körül leégett és elpusztult, az üstöket pedig ezért és ennek alátámasztására, történeti alapon, 425 után, vagy a 430-as évektől keltezte.⁶⁹ Intercisa pusztulásának téves beállítására és az általánosítás veszélyeire 1974-ben figyelmeztetett Párducz Mihály. Felhívta arra a figyelmet, hogy a Bóna által hivatkozott, (azóta is) közöletlen ásatási anyag ilyen értékelése még Vágó Eszter ásatási jelentésének is ellentmond.⁷⁰ A Pannonia-kutatás részéről Barkóczi László és Salamon Ágnes fogadta kételkedve ezt az értékelést. Szerintük Intercisában a római és a barbár „kategóriába” sorolt leletanyag értékelése nem választható el

67 BÓNA 1979, 304; BÓNA 1991, 144–145; BÓNA 2000, 73. Az elméletet számosan átvették, pl. VIDA 2011, 637 vagy GOMOLKA-FUCHS 2007, 215, tehát az intercisai lelet értékelése a pannoniai és a moesiai limes üstleleteinek történeti interpretációjára is hatással volt és máig hatással van. Alföldi András alapján helyesen közli a részleteket pl. TEJRAL 2010, 108. (korábbi hasonló értékelések irodalmával). Arra, hogy az intercisai maszkos veretek az üsttöredékekkel együtt kerültek volna elő (felveti BÓNA 1979, 304), szintén nincs bizonyítékunk.

68 TAKÁCS 1925, 209.

69 BÓNA 1971, 267; BÓNA 1991, 262–263. Korábban az üstöt maga Bóna is a 433 előtti foederati emlékének tartotta (BÓNA 1971b, 225).

70 B. VÁGÓ 1971, 109–112; PÁRDU CZ 1974, 187–189.

az 5. század első felében, és a század közepéig számoltak a római kézműipar továbbélésével.⁷¹ Az ellentmondásokra Tomka Péter is felhívta a figyelmet.⁷² Ezekben a kritikákban még csak nem is a pontos keltezés alkotja a legfontosabb kérdést, hanem az az állítás, amely szerint a római erőd életét egy nagy kiterjedésű pusztulási réteg zárna az 5. században.⁷³ Ebben a vitában a hun üsttöredék jelentős szerepet játszott, anélkül, hogy előkerülési körülményeit részletesen felülvizsgálták volna.

A feltárást Hekler Antal közvetlenül a munkát követően közölte az *Archaeologiai Értesítő* lapjain.⁷⁴ Ebből egyértelműen kiderül, hogy az ásatás nem olyan dokumentációs körülmények között zajlott, hogy a rétegvizonyokról bármit is megtudhassunk. A klasszikus és művészettörténeti érdeklődésű feltárató elsősorban az épületek alaprajza és a feliratos köemlékek érdekelték, amelyeket a késő római épületalapokból ki is termelt. Az ásatás teljes anyaga szórványként kezelendő, amelyek közül csak a jelentősebbekről került feljegyzésre, hogy melyik helyiségből kerültek elő. Az alapközlésből kiderül, hogy a „szkíta” üst töredékét az egyik épület III. termében találták, de ennél többet a lelőköri körülményekről nem tudhatunk.⁷⁵

Az épület I. termében nagyobb mennyiségű római vassisakot talált Hekler Antal.⁷⁶ Ezek alapján már Alföldi András feltételezte, hogy az épület pusztulása előtt katonai fegyverraktárként működhetett, és ez az értékelés azóta is széles körben elfogadott.⁷⁷ Ennek megfelelően a Bóna előtti korábbi magyar kutatás egy része is inkább római szolgálatba álló hun csapatokra utaló leletként értékelte az üsttöredéket.⁷⁸

Hekler Antal eredeti közlése a Pozsgay Antal szülőjében feltárt épületrészekkel kapcsolatban nem említi égésrétegeket.⁷⁹ A vassisakok egy évvel későbbi közlésében már kiemeli, hogy azok erősen égették voltak, és hogy egy kiterjedt égésrétegből származnak. Ezt vette át Márton Lajos a magyarországi régészeti kutatások bemutatásáról írt összefoglaló munkájában is, de nála már az épület leégése is megjelenik.⁸⁰ Az égésréteg kiterjedése tehát teljesen bizonytalan, az épület leégése inkább utólagos koncepciónak tekinthető. Ugyanakkor az összeégett vassisakok esetében valószínű, hogy egy erős, lokális pusztuláshoz köthetjük őket. Stratigráfiai megfigyelések hiányában az üsttöredékről azonban nem dönthetjük el, hogy az épület fennállásának idején kerültek-e a földre vagy később; egyidejűsége a sisakokkal, viszonya az épület pusztulásával bizonytalan.

Az alapján, hogy az egyik sisakhoz II. Constantius bronzverete volt rátapadva, a sisakokat a korai ásatások monografikus feldolgozásában inkább a második használati periódushoz

71 BARKÓCZI – SALAMON 1973, 91–93. Mindkét több idézett mű kifejezetten Bóna 1971. évi tanulmányára reagált. Intercisa végének bizonytalan keltezésére Otto Maenchen-Helfen is kitért (MAENCHEN-HELFFEN 1973, 88). Megismétli véleményét SALAMON 1976, 207 és 215.

72 TOMKA 1996, 47.

73 A vita hatására Bóna István későbbi munkáiban már tagadta Valeria teljes elpusztítását: BÓNA 1991, 48–49; ugyanakkor a mű más részein a korábbi narratíva is feltűnik: BÓNA 1991, 178, Abb. 67; 262–263. Egy harmadik, kései magyarázata szerint Valeria tudatos kiürítése miatt került „üresen” a hunok kezére (BÓNA 2000, 71–74, kimondottan TÓTH 1989 nyomán).

74 HEKLER 1910.

75 HEKLER 1910, 32, 2. ábra, „π pont”.

76 HEKLER 1910, 2. ábra, „ρ pont”; HEKLER 1911.

77 ALFÖLDI 1932, 34; pl. TEJRAL 2011, 348.

78 Pl. TAKÁCS 1925, 209 és TAKÁCS 1955, 153. (Intercisa és Sucidava alapján). Tágabb, de ellenkező értékelést ad ALFÖLDI 1932, 55–56 Bóna István koncepciójába a sisakok és az üsttöredék azonos horizontra való keltezése nyilvánvalóan nem fért bele, ezért a sisakokat illetően ő nem foglalt állást.

79 HEKLER 1910.

80 HEKLER 1911, 253 és MÁRTON 1912, 185.

kötötték.⁸¹ A sisaklelet azóta nem teljesen egyedülálló Pannoniában. Ma már több lelőhelyről ismerünk hasonlókat, amelyekről manapság inkább nem a fegyverraktár-értékelés, hanem az merül fel, hogy depóleletként rejtették el őket.⁸² A dunafalvi bal parti kikötőerődből származó lelet egyértelműen bizonyítja, hogy hasonló típusú sisakok a 4. század végéig – az 5. század első évtizedeiig használatban lehettek a térségben.⁸³

Ebből az épületből származik, állítólag, számos olyan edénytöredék, amelyet korábban 4. századi szarmata cserepeknek értékeltek.⁸⁴ A barbár anyag esetleges közvetlen alföldi kapcsolatai később az erőd történetének értékelésekor háttérbe szorultak,⁸⁵ ugyanakkor ezek kutatása az üsttöredék értékelése során sem lenne elhanyagolható szempont.

Maga az épület pontos lelőhelye Pozsgay István szülője. Hekler Antal itt egy oszlopcsarnokos épülettömb keleti oldalát, valamint egy tőle keletre eső, azonos tájolású másik épület nyugati oldalát tárta fel (17–18. kép). Az oszlopcsarnokos épület Paulovics István korábbi értékelése szerint katonai rendeltetésű volt, esetleg a *praetorium* része is lehetett. (Ebben az értékelésben nyilvánvalóan a sisakok is szerepet játszottak.) A *praetoriumot* azóta feltárták az erőd déli oldalán; a minket jelenleg érdeklő épület a *retenturában* található a *via decumana* mentén.⁸⁶ Az oszlopcsarnokos nyugati épületrész a III. századi beépített köemlékek alapján valószínűleg 4. századi lehetett, vagy a 4. században megújították. A szomszédos földekre eső épületrészeket Hekler Antal nem kutatta, és az épületek alaprajzáról többet azóta sem tudunk. Az épület rendeltetése tehát, amelyből az üsttöredék előkerült, szintén bizonytalan.

Az erődhöz köthető utolsó építkezések a legújabb értékelések szerint Gratianus vagy Theodosius uralkodására keltezhetők.⁸⁷ Az erőd területén olyan kőalapozású épületek épültek, amelyek az erőd topográfiáját már nem veszik figyelembe, és az erőd belsejében földbe mélyített épületeket is feltártak.⁸⁸ Az erőd használatának felső időhatára bizonytalan.⁸⁹ A nyugati és a déli temetőt az 5. század első évtizedeiben még használták.⁹⁰ A déli temető felső időhatárát az elsődleges közlés a 430-as évekre keltezte, de ez a feltételezés pusztán történeti alapú érvelésen nyugszik, a fentebbieknek megfelelően.⁹¹ Az újabb összefoglalások

81 BARKÓCZI 1954, 19, Abb. 5. 41–44.

82 KOC SIS – MRÁV 2010, 192; MIKS 2014, 176–177.

83 KOC SIS – MRÁV 2010, 200. Az Intercisa-típusú sisakok keltezéséhez ld. még B. THOMAS 1971; KOC SIS 2000; KOC SIS 2008, 270; MIKS 2014, 168–176.

84 Az eset nem egyedülálló, az ásatások értékelése szerint az erőd ún. 3. periódusában szarmata jellegű anyag az egész tábor területén előfordul, ld. BARKÓCZI 1954, 51. Az anyag újraértékelésre szorul, és a publikáció adatai közt ellentmondások is találhatóak a töredékek lokalizációjáról. Azonban a közlés alapján ma is feltételezhető, hogy a kerámiaanyag egy része a Duna keleti oldaláról származik, ld. BARKÓCZI – ERDÉLYI 1954, XI. t., elsősorban 1–4, 9, 11.

85 Bóna István az intercisai barbár jellegű kerámiát korábban az üsttöredékhez hasonlóan a foederatival kötötte össze, és csernyahovi kapcsolataikat hangsúlyozta, pl. BÓNA 1971, 222–223; később pedig a provinciális fazekasság termékeinek tartotta őket, pl. BÓNA 1991, 262–263; BÓNA 2000, 71.

86 PAULOVICS 1927, 24, 6. kép, E. pont; BARKÓCZI 1954, 19, Abb. 2. Az erőd alaprajzát az épülettel egy korábbi rekonstrukció alapján ld. BARKÓCZI 1954, Abb. 8; az újabb kutatások alapján VISY 1988, 28, 11. kép; VISY 2003, 117; VISY 2010, 7, 5. kép; VISY 2011, 16. Az épületet SALAMON 1976, 213, 5. kép után a tábor 5. számú épületeként tartják nyilván (a képalírás alapján BARKÓCZI 1954, Abb. 8. után, ugyanakkor az idézett ábrázoláson és munkában az épületek számozása még nem szerepel).

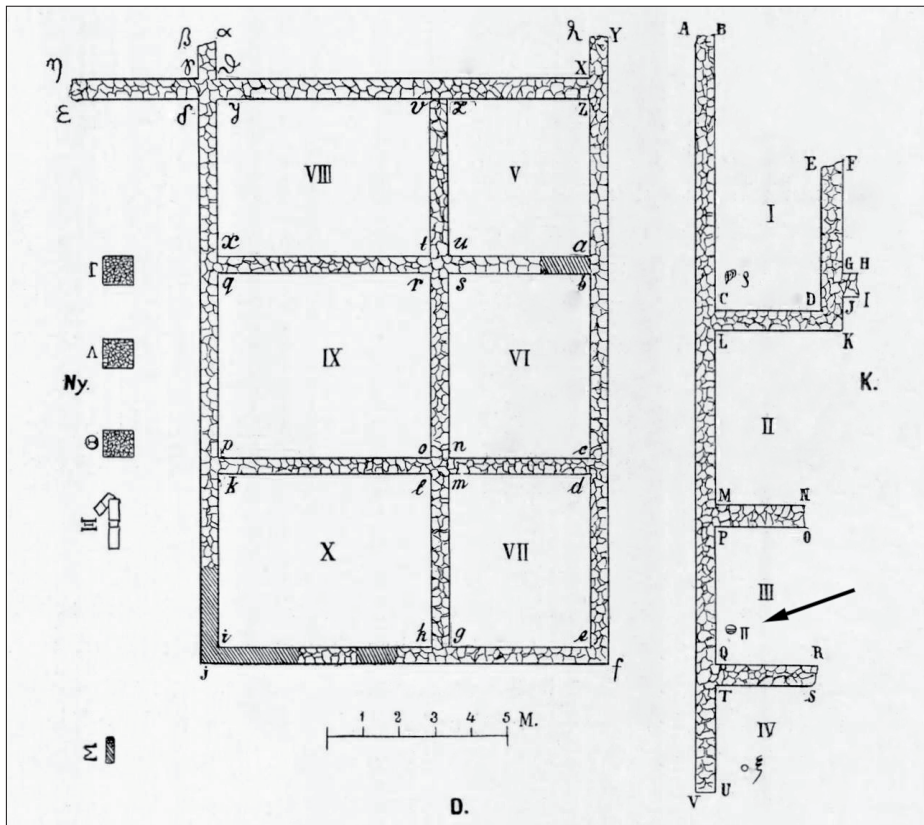
87 VISY 2003, 118. A korábbi eredményeket az erőd kései horizontjairól összefoglalóan ld. BARKÓCZI 1954, 55–57; BARKÓCZI 1957, 535–544.

88 VISY 1977, 39.

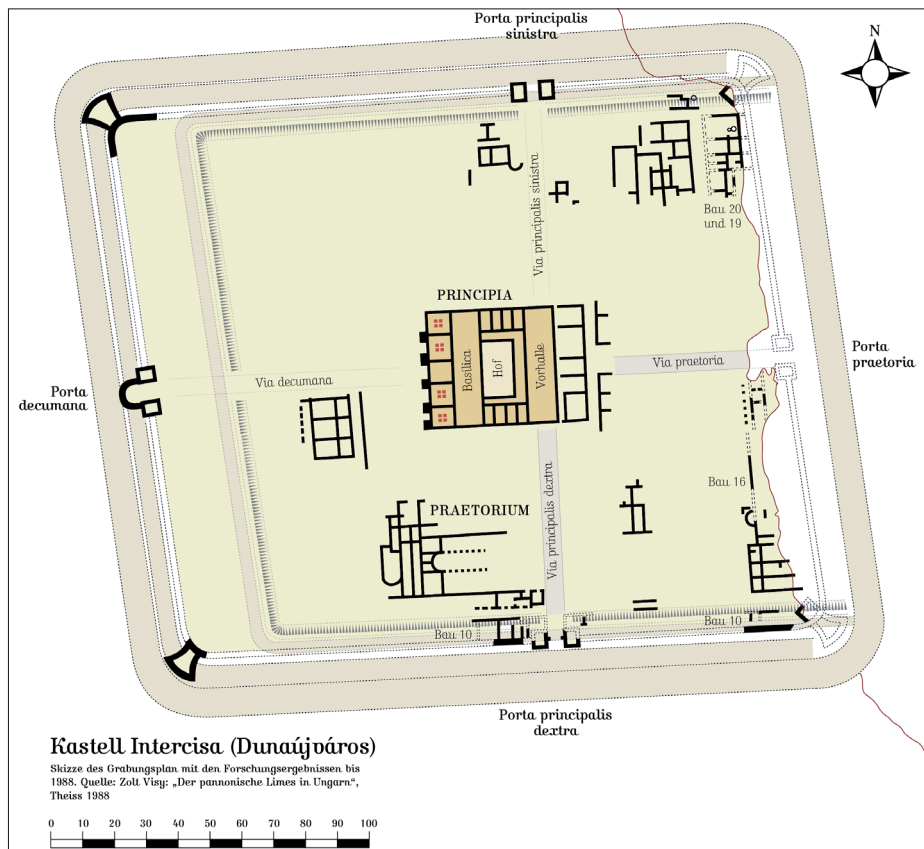
89 VISY 2003, 118.

90 BARKÓCZI 1957, 543–544; VÁGÓ – BÓNA 1976, 205–206, 208–209.

91 VÁGÓ – BÓNA 1976, 209; BÓNA 2000, 73–74.

17. kép. Az intercisai üsttöredék megtalálási helyszíne (π pont, HEKLER 1910 után)

18. kép. Az intercisai erőd alaprajza (forrás: Wikipedia)

alapján használata jóval mélyebben belenyúlhat az 5. századba.⁹²

A késő római temetőkből származó, 5. századi formák⁹³ mellett egyéb olyan leletanyagokat ismerünk Intercisa szűk térségéből, amelyek a hagyományos etnikus értékelések alapján hun (üsttöredék, ún. kifli alakú fülbevaló)⁹⁴, keleti lovasnomád (cikádafibulás kislánysír,⁹⁵ íjcsontok és félkész íjcsontlemezek)⁹⁶, szarmata (kerámia), vagy a késő római – hun kori elit általánosan elterjedt (kengyelfibulák ill. nagyméretű poncolt csat)⁹⁷ leletanyagának számítanak. A szórványos adatok alapján is biztosnak tűnik az erőd területének folyamatos használata a hun korig, mind a római, mind a keleti eredetű anyag alapján.⁹⁸

Az, hogy Intercisa hun kora régészetileg igen összetett, és az, hogy a temetkezési szokások és az anyagi kultúra barbarizálódása már a 4. század második felében megkezdődött,⁹⁹ természetesen nem meglepő a szarmata Barbaricum felé néző Duna-parti erőd esetében. Ezt még akkor is figyelembe kell vennünk, ha a foederati anyagi kultúrára gyakorolt hatását teljesen számításon kívül hagyjuk,¹⁰⁰ és a jelenségre nem akarunk egyértelmű történeti magyarázatot adni. A kutatás egyik fő kérdését tekintve megállapítható, hogy a teljes barbár jellegű anyag semmiképpen sem keltezhető 420/30 előttre, vagy utánra, és jelenleg nincs okunk arra, hogy éppen erre az időpontra éles cezúrát feltételezzünk az erőd életében. Az üsttöredéket pontos keltezésétől függetlenül, mindenképpen ebben a barbarizálódott, színes későantik kontextusban kell értékelnünk. Jelenlétét részletesebben értékelni csak akkor lesz lehetséges, az erőd barbár leletanyagának karaktere vagy annak keltezése a mainál jobban meghatározható lesz.

A magyarországi üstök esettanulmányként jól mutatják azt a differenciált viszonyrendszert, amelyet ezek a leletek a környező késő római és hun kori lelőhelyekhez mutathatnak, a római birodalom határain innen és túl. A lelőhelyek kapcsolatai a későbbi germán időszakokkal sokkal szegényesebbek és bizonytalanabbak, illetve az Alföldön teljesen hiányoznak.

Keltezés és tipológia

Mivel a hun üstök túlnyomó többsége szórványlelet, ezért valódi tipokronológiai kutatásról esetükben nem beszélhetünk. Topográfiai helyzetük és a formai részletek azonban így is szorosan összefüggnek keltezésük kérdéseivel (19. kép).

92 BIERBRAUER 2004, 68–71; TEICHNER 2011, 277–278; VIDA 2011, 622, 629, 641. – A romanizáltak temetkezése-
ihez és a melléklet nélküli sírok kérdéséhez általánosabban ld. legutóbb BIERBRAUER – NOTHDURFTER 2015,
251–284, főként 258–261.

93 Pl. poliéderes végű fülbevalók, VÁGÓ – BÓNA 1976, 196–198, 208–209; értékelésükhöz ld. BARKÓCZI – SALAMON
1973 akik nem fogadták el a tárgytipus korai keltezését; a nyugati mediterráneumi anyagra EGER 2005, térsé-
günkre legutóbb pedig TEJRAL 2011, 228–231 ill. TEJRAL 2015, 321–323, aki 400 körülől indítja keltezésüket a
pannoniai temetőkből.

94 BÓNA 1991, 250 (közöletlen, bizonytalan adat).

95 VISY 1981, 217. A sírban talált cikádafibula párhuzamait azonban elsősorban nem keleten, hanem szváb
területen találta meg, ld. uo. és a sírt korábban germánként is értékelte, ld. VISY 1977, 39.

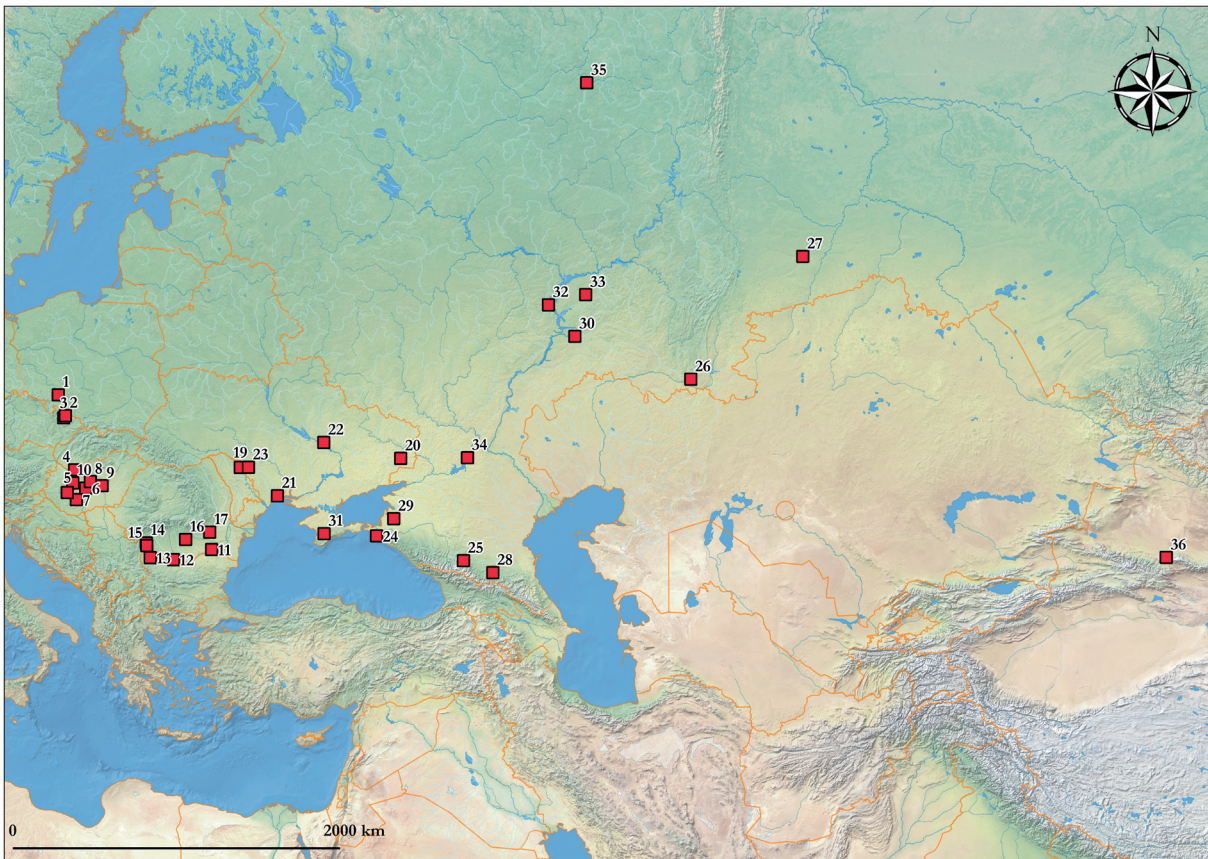
96 SALAMON 1976.

97 VIDA 2011, 633, Abb. 6. 3, 6, és 8, ill. 632 korábbi irodalommal.

98 VIDA 2011, 632; HEINRICH-TAMÁSKA – STRAUB 2015, 622–625.

99 VISY 2011, 58.

100 A foederati-kérdéshez a római koros kutatás szemszögéből ld. SOPRONI 1985, 86–93; TÓTH 2009, 106–109;
KOVÁCS 2004 és utóbbi történeti kritikáját KISS 2008, 35–80, 218–226. Mindezek alapján, még ha a foedus
valószínűsíthetőnek is tűnik, az írott forrásanyag akkor sem támogatja a néptöredékek nagyobb töm-
bökben való letelepedését, ezért elkülönítésük lehetősége a pannoniai régészeti anyagban elméletileg is
bizonytalan alapokon áll.

19. kép. A hun kori üstök elterjedése (a számozás feloldását ld. a katalógusban, grafika: Masek Zsófia)

Néhány tipológiai jellegzetesség részletezése, és az ócsai üst kontextusba helyezése előtt összefoglalóan megállapítható, hogy egyes részeredmények arra utalnak, hogy az üstök egy fokozatos fejlődési folyamaton mentek keresztül, és ez a fejlődés egy keletről nyugat felé való terjedéssel hozható összefüggésbe. Azonban a részletes vizsgálatok minduntalan arra is utaltak, hogy az üstökön azonos részletkidolgozások egymástól nagyon távoli lelőhelyeken bukkanhatnak fel. A nagy távolságokban megtalált párhuzamok az általános történeti koncepcióinknak ellentmondanak, ezért többször felmerült, hogy ezekben az esetekben keletre visszahúzódó hunokkal számoljunk. Azaz a fejlett tipológiai jegyeket mutató üstöket nyugatról vitték volna „vissza” a birodalom bukása után. E párhuzamosan ható folyamatok miatt és amiatt, hogy mindegyik üstünk egyedi módon variálja a rendelkezésre álló motívumkincset, az üstök csoportosítása nagyon nehéz.¹⁰¹

Kelet–nyugati fejlődés

Abban már régóta megegyezett a kutatás, hogy a hun üstöknek alapvetően kétféle megjelenési formája van: az egyik négyszögletes alakú fülekkel, a másik gomba alakú nyúlványokkal ellátott négyszögletes fülekkel (a továbbiakban: gombafülű üstök) rendelkezett.¹⁰² A négyzetes fülű változatot archaikusabbnak értékeltük, mert elsősorban az elterjedési terület keleti és északi felén jelentek meg (Verhnij Konyec, Szoka, Jędrzychowice, valamint az olbiai töredék).

101 A korábbi tipológiai próbálkozások irodalmát ld. ANKE 1998, 50 és uo. 288. lj.

102 pl. KOVRIG 1972, 104–106; ZASECKAJA – BOKOVENKO 1994, 710–711; ЗАСЕЦКАЯ 1994, 105–106; ANKE 1998, 50–51. aki a díszítések hasonlóságaira is felhívja a figyelmet; SHCHUKIN – KAZANSKI – SHAROV 2006, 227; KOCH 2007b, 287.

Az elterjedési képet újabb leleteink egyértelműen megerősítették, ma már biztosan állítható, hogy a hun kori üstök két tipológiai csoportba sorolhatók, amelyek elterjedési területe eltérő, bár nagy területen átfedik egymást. A lipnyagovai, a szuncselejevói és a malaji üst is a négyzetes fülű ritkább típusba tartozik, és a díszítés alapján a buzsoni töredékek is ehhez a típushoz köthetők. Azaz, ezek az edények elsősorban az erdős sztyeppevidéken és tőle északra jelennek meg a Volga térségében és Dél-Szibériában, míg a Fekete-tengertől (Olbia, Malaj, Buzsor) nyugatra továbbra is a jędrzychowicei az egyetlen.¹⁰³ Az új leletek díszítésrendszere a korábbi ép üstökéhez (Verhnij Konyec, Szoka) nagymértékben hasonlít, a puritán kivitelű jędrzychowicei lelet az anyagban továbbra is egyedülálló. Elterjedésük és a malaji lelet kései keltezése miatt elképzelhető, hogy ez a változat a gombafülű edényekkel párhuzamosan is használatban volt, csak más műhelyhagyományt követett.

A gombák kialakulásával már a 4. század végétől biztosan számolhatunk.¹⁰⁴ A változat eredetét kezdetben óvatosan bár, de az al-dunai régióban, vagy az északi Fekete-tenger vidékén feltételezték, míg a legelfogadottabb a belső-ázsiai eredet lett (ld. lejjebb). A kelet–nyugati fejlődést mutató elemek közül az egyik legfontosabb, bár kevésbé látványos jellegzetesség az üstök formai változása, amely az archaikusabb, öblösebb testtől a Duna-vidékre jellemző, megnyúlt, hengeres hun kori forma felé vezetett. Radu Harhoiu a magasság és az átmérő közti index alapján három formai változatot különített el.¹⁰⁵

A Kárpát-medencei és az al-dunai anyagban számos közös tipológiai részlet jelenik meg.¹⁰⁶ Ennek ellenére úgy tűnik, hogy több magyar lelet is a tipológiai fejlődési sor különböző irányainak végén áll.

A törteli üst máig a legnagyobb, díszítőelemei Bóna István találó megállapítása szerint „barokosan” burjánzanak. Ezen egyedülként a füleket egy rekeszdíszes függőleges taggal két részre osztották, talán nagy méretére való tekintettel. Egyedi öntéstechnológiával, négy öntőforma segítségével készült (20. kép).¹⁰⁷ A várpalotai egy másik irányú fejlődést mutat: ez az egyetlen hun üst, amelyen két–két gomba figyelhető meg a fülek mellett (21. kép).¹⁰⁸ A Kapos-völgyi és a rádpusztai vállán a rojtmotívumok egyedülálló megfogalmazásban, kettős csoportokba rendezve tűnnek fel (22. kép). A Kapos-völgyi és törteli üstöt a perem alatt látható rekeszdísz köti szorosán össze,¹⁰⁹ amelyhez azóta a rádpusztai is csatlakozott, amelyen a rekeszdíszek egyedülállóan nem négyszögletes, hanem háromszög alakúak.

Nyugat–keleti kapcsolatok

Ezzel el is érkeztünk a problémákhoz, ugyanis két új keleti leleten, a perevolocsnai és a szamarai leleten éppen a törtelihez és a hógyészihez hasonló négyszögletes rekeszdísz figyelhető meg a perem alatt.¹¹⁰ Ehhez a körhöz köthető a legkeletebbi, nansani üst is, amelynek

103 REINECKE 1896. A régóta ismert sziléziai leletet 1945-ig Berlinben, azóta a szentpétervári Ermitage-ban őrzik. Ld. EUROPE WITHOUT BORDERS 2007, 277 és a háttérhez uo. 13–23.

104 ANKE 1998, 53; KOCH 1997, 632; KOCH 2007b, 288.

105 HARHOIU – DIACONESCU 1984, 100; HARHOIU 1997, 132–134.

106 KOVRIG 1972, 100–108; HARHOIU – DIACONESCU 1984, 100–106; BÓNA 1991, 145.

107 Arra a BÓNA 1991, 140 által említett feltételezésnek, amely szerint az intercisai, celamantiai és razovái leletek szintén négy részes öntőforma segítségével készülhettek volna, semmi alapja nincsen. A töredékek túl kicsik a kérdés megítéléséhez.

108 KOVRIG 1972, 104.

109 ЗАСЕЦКАЯ 1994, 105; BÓNA 1991, 145.

110 ЛЕВЧЕНКО – СУПРУНЕНКО 1994, 79.

20. kép. A törteli üst (fotó: Vágó Ádám)

21. kép. A várpalotai üst (fotó: Vágó Ádám)

22. kép. A Kapos-völgyi üst (fotó: Vágó Ádám)

pereme alatt a négyszögletes és a háromszög alakú díszek felváltva jelentkeznek – keverve a Kárpát-medencéből ismert motívumokat. Már korábban felmerült, hogy a Dnyeszter-vidéki űstaci-i lelet a formai fejlődés olyan előrehaladott fokán áll, hogy nyugati műhelyek terméke lehet.¹¹¹ Ugyanez merült fel a habazi üsttel kapcsolatban.¹¹² A űstaci-i üst legközelebbi rokonának a bécsi vételből származó peremtöredéket tartották, a gomba alakú nyúlványain látható kör alakú díszek alapján.¹¹³ Ehhez a körhöz is csatlakozott egy újabb lelet, a kaukázusi Naszir-Kort-i sír üstje, amelyen új elem, hogy a kör alakú díszek a „gomba” alján és tetején is megjelennek. Tehát ez a lelet is a Duna-vidéki és a Kaukázus-vidéki anyag közvetlen kapcsolatait mutatja, és a tipológiai fejlődési sor végén áll.¹¹⁴

A fülek kialakításának különbségei szintén a csoportosítás alapjai lehetnek.¹¹⁵ Megkülönböztethetünk köztük olyanokat, amelyek a fül felső íve derékszöveget zár be (hasonlóan a négyszögletes füllel rendelkező edényekéhez) és amelyek íveltek. Az ívelt fogantyúval ellátott edények igen nagy területen tűnnek fel. Közéjük tartozik a Kizil-Adir-i üst is, amelyet vonalvezetése és fülkiképzése alapján a kutatás általánosan a szarmata és a hun kori gombafülű üstök közti átmenetként értékel.¹¹⁶ A változat feltűnik a Don vidéken (Ivanovka), az al-dunai leleteken (Boşneagu, Desa, Hotărani, Ioneşti),¹¹⁷ a Kárpát-medencében hiányzik, de ide tartozik a razovái lelet is. A Kizil-Adir-ivel való rokonság és a tipológiai fejlődés iránya alapján a változatot viszonylag korainak véljük,¹¹⁸ de az elterjedési terület alapján igen hosszú életű lehetett, és az al-dunai edényeken teljesen kifejlett formákon jelentkezik. A négyszögletesedő fülű edények közt elkülöníthetünk olyanokat, amelyek fogóján három illetve négy gomba alakú díszítmény található meg. Az utóbbi változat eddig csak a Duna-vidéken fordult elő, azaz ez ismét egy kései tipológiai jegynek tűnik.¹¹⁹

A felsorolt jellegzetességek nem lehetnek egy egyenes vonalú fejlődés bizonyítékai. Az előképnek tekintett Kizil-Adir-i lelet fogantyúja ívelt, míg a szintén korábbi tipológiai csoportnak tartott, négyszögletes fülű edények legközelebbi rokonai a gombafülűek közt a négyszögletes füllel ellátott példányok. A kifejlett, kései formának tartott edények közt az utóbbiak dominálnak, és jellemző részletnek tarthatjuk, hogy a magyarországi példányok az utóbbi, szögletes formaváltozatba tartoznak, akár három (Kapos-völgy, Rádpusztá), akár négy (Törtel) gomba díszíti a fogantyút.

A legkeletebbi leletünk, Nansan, tipológiaiilag semmiképpen sem tekinthető korai példánynak.¹²⁰ Ebben az esetben, a jelenlegi elterjedési térkép alapján, vitán felül áll, hogy a lelet egy nyugat-kelet irányú mozgásnak köszönhetően került ide, mert a legközelebbi lelőhelyek (Kizil-Adir, Lipnyagova) is több mint 2000 km-re fekszenek tőle. A nansani lelet legközelebbi

111 KOVRIG 1973, 108, 121; HARHOIU 1997, 131–133.

112 БАТЧАЕВ 1984, 258; ANKE 1998, 50. ANKE 1998, 54. 313. l. a habazi leletet a nansanihoz hasonlóan kései, keletre/délkeletre vitt példánynak tartja. A űstaci-i és habazi üstök tipológiai jegyei alapján kései keltezésűket feltételezte Radu Harhoiu is (HARHOIU – DIACONESCU 1984, 100; HARHOIU 1997, 132–134).

113 KOVRIG 1972, 108, 121; HARHOIU – DIACONESCU 1984, 105; HARHOIU 1997, 132; ANKE 1998, 50 (Kovrig kivételével tévesen a törteli üstöt is ide kötik).

114 МАМАЕВ 2014, 62.

115 HARHOIU – DIACONESCU 1984, 105, Abb. 6; HARHOIU 1997, 131–132; ANKE 1998, 50–51.

116 ЗАСЕЦКАЯ 1994, 104; ЗАСЕЦКАЯ – БОКОВЕНКО 1994, 708; ANKE 1998, 49.

117 HARHOIU – DIACONESCU 1984, 105.

118 MITREA 1961, 552, 555.

119 ANKE 1998, 51.

120 ЗАСЕЦКАЯ – БОКОВЕНКО 1994, 709; KOCH 1997, 636; ANKE 1998, 50; KOCH 2007a, 144. Ellenkező véleményt csak ÉRDY 1995, 16, 45–46 fogalmazott meg.

rokonai a fentebb felsorolt ívelt fogantyújú leletek,¹²¹ valamint a rekeszdíszes peremrészű, elsősorban Kárpát-medencei üstök. Azonban testének oldalsó, háromszög alakban végződő díszítményei alapján szoros kapcsolata van néhány négyszögletes fülű lelettel is (Szoka, Verhnij Konyec), ami a két típus közti átjárhatóságra utal.¹²²

Néhány újabb lelet szintén a két alaptípus díszítésrendszerének keveredését mutatja. A legújabb, egyelőre csak sajtóhírekből ismert, Volgograd térségéből származó üstlelet különleges összekötő kapcsot alkot az eddigi leleteink között. Ezen az edényen együtt látható a gomba alakú fülek klasszikus kialakítása, és egyben egy olyan túlburjánzó díszítésrendszer, amelyet eddig csak a négyzetes fülű, elsősorban Volga-vidéki leleteken láthattunk. A fülekre (és a gombákra) sűrűn felhúzódo félgömb alakú díszek kifejezetten a négyszögletes fülű csoportra jellemzők. Szerényebb kivitelben hasonló hibrid díszítésrendszere van a perevolocsnai leletnek, amelynek rekeszdíszes pereme mellett fogantyúján kisméretű gömb alakú díszek húzódnak.¹²³ Az egyedi formaváltozatot képviselő, malaji üst négyszögletes füle pedig, eddig egyedülálló módon, négyszögletes rekeszdíszrel ellátott, amelyet eddig csak a gombafülű változatok pereméről, valamint a szokai üst oldalsó „tamga”-díszítéséről ismertünk.¹²⁴ Már csak az a kérdés, hogy ezek a leletek a gombafülű üstök kialakulásának térségét jelezhetik-e, vagy csak két kialakult formavilág keveredésével számolhatunk esetükben.

Az ócsai motívum rokonsága

Az ócsai üsttöredéken megjelenő háromszög alakú „bojtmotívum” egy önálló, új, díszítőelem, amelynek pontos párhuzama nincsen. A díszítés két jellegzetessége önállóan vizsgálható. Az egyik a háromszög alakú rekeszdísz, amelynek a rádpusztai üst, valamint a legkeletebbi nansani üst peremén találjuk meg közeli párhuzamát. A cikk-cakk vagy háromszög alakú motívum a szkíta–szarmata előzményekről jól ismert,¹²⁵ és kínai előzményeire is utaltak már az üstökkel kapcsolatban.¹²⁶

A másik vizsgálható jelenség az ún. textil- vagy rojtmotívum („pendula”).¹²⁷ Általánosan elfogadott, hogy ezek a lecsüngő rojt, illetve az ócsai esetében bojtot utánzó motívumok valószínűleg a textil- vagy bőrművességből eredeztethetők.¹²⁸ Megjelenési formáikat a kínai bronzedényeken utoljára Takács Zoltán vizsgálta, ezért lényegében ez a résztéma is újraértékelésre vár.¹²⁹ Szintén ő feltételezte már 1925-ben, hogy a nomád üstökön megjelenő háromszög-motívumok is bojtokat jelenítenek meg, a kínai analógiákhoz hasonlóan.¹³⁰ A háromszög alakba rendezett pendulák valójában csak Ócsán jelennek meg – azaz Takács Zoltán közel 100 éves feltételezése a hun korról kapcsolatban az ócsai üsttel igazolódott be.

A széles körben elterjedt változat egy függőleges vonalból és az azt lezáró díszből áll. Hasonló motívum a gombafülű változat esetében csak az edényvállra jellemző, de a négyszögletes fülű

121 KOCH 1997, 632; ANKE 1998, 54, 311. lj.

122 Ezeket a jeleket az orosz kutatás tamgaként értékeli (БОТАЛОВ 2009, 229), amelyek más kivitelben a korábbi szarmata üstökön is előfordulnak (БОКОВЕНКО 1978, 228; КОСЯНЕНКО – ФЛЁРОВ 1978, 203–204).

123 ЛЕВЧЕНКО – СУПРУНЕНКО 1994, 80.

124 KOVRIG 1972, 106.

125 KOVRIG 1972, 104.

126 TAKÁCS 1925, 221; TAKÁCS 1955, 155–156.

127 WERNER 1956, 58; HARHOIU – DIACONESCU 1984, 105; MAENCHEN-HELFEN 1973, 333; ANKE 1998, 49.

128 FETTICH 1940, 247–249; FETTICH 1953, 40–41; WERNER 1956, 60; MAENCHEN-HELFEN 1973, 331–333.

129 Takács elméleteinek egy részét már Alföldi András elutasította, ld. ALFÖLDI 1932, 35, 57. lj.

130 TAKÁCS 1925, 221–222.

üstökön közvetlenül a perem alatt és a vállon, két sorban is megjelenhet (Szoka, Szuncselejevo, Verhnij Konyec, Lipnyagova, Cimljanszk, ill. vsz. Olbia és Buzsor), és az edény oldalára, ferde sorokba rendezve is lehúzódhat (Szoka, Szuncselejevo, Lipnyagova, Cimljanszk).¹³¹ A függőleges pendulák általában egyesével csüngenek az edényvállon, a gombafülű edények vállán ritkábban, míg a négyszögletes fülűeken a hosszúkás motívumokat sűrűn egymás mellé rendezték. Kivételt csak a Kapos-völgyi és a rádpusztai lelet alkot, amelyen kettős csoportokba rendezték a motívumot. A függőleges pendulák közt megkülönböztethetünk kari-kával (Kapos-völgy, Törtel, Desa, Sestaci, Szimferopol, Naszir-Kort) és félgömbbel (Rádpusztá, Habaz) záródó példányokat. A félgömbbel ellátott végződés jelennek meg a négyzetes fülű edényeken is, kivétel nélkül, így tipológiai szempontból ez a változat tekinthető az erősebb keleti kapcsolatokkal rendelkezőnek.

A vállat díszítő háromszögekből álló motívum legjobb párhuzama a Volgográd környéki üstön található meg. A motívum azonban jóval összetettebb, mint az ócsain: itt a háromszöveget nem pendulákból, hanem két-két sor kisméretű, félgömb alakú motívumsorból alakították ki. Szintén háromszög alakú dísz látható egyes üstök oldalfalának alján (Szoka, Verhnij Konyec, Nansan) talán tamga-jelek alsó motívumaként.¹³² Közülük a szokai üstön a háromszög csúcsait kisméretű félgömbökkel zárták le.¹³³ Ez a díszelem szinte teljesen azonos az ócsaival.

A fentebb idézett, pendulákkal díszített edények válla általában hármas bordadísszel ellátott, az ócsaihoz hasonlóan. Ezek függőleges bordadíszei általában szintén 3–3 bordából állnak.¹³⁴ A Kárpát-medencei edények közül a rádpusztai edény, az intercisai és két celamantiai töredék tartozik ide. A törteli és a várpalotai teste két-két függőleges bordával tagolt. A Kapos-völgyi leleten csak egy borda található – ez a megoldás a Duna-vidéki leleteken egyedülálló, és a keletebbi anyagokon sincs jó párhuzama. A várpalotai lelet az egyetlen a magyarországi leletek közt, amelyen penduladísz nem található meg, bár a keleti anyag gombafülű üstjei közt ez tűnik gyakoribb megoldásnak.

Összességében tehát az ócsai töredék legközelebbi párhuzama a rádpusztai üst. Közös jegyeik (háromszög alakú motívumok, a félgömbök használata a rojtmotívumok záródásaként) éppen azok, amelyek a többi magyarországi üsttől eltérőek, és erősen a keleti anyag felé mutatnak. Ugyanakkor a rádpusztai üst a többi magyar lelethez is számos szoros szállal kötődik (négyzetes fülkialakítás, rekeszdíszű díszítősáv a peremen, kettős csoportba rendezett rojtmotívum), ezért ez az egykori ócsai üst esetében is feltételezhető, annak ellenére, hogy a töredék motívuma önmagában unikális.

Egy viszonylag gyors átalakulási folyamat egyértelmű jelei mellett ma már az is érezhető, hogy az üstök regionális különbözőségét, amelyet történeti koncepcióink alapján vártunk el, a leletek nem támogatják egyértelműen. A térben elkülönülő csoportok között inkább kölcsönös egymásrahatás érezhető, és nem egy egyenes vonalú fejlődés. Ez nemcsak a kialakulási és használati idő rövidségével magyarázható meg, hanem azzal is, hogy leleteink esetleg egykorúak. Összességében tehát nem támogatják azt az elképzelést, hogy őket a 4. század vége és az 5. század közepének időszaka között pontosabban keltezni lehessen, pusztán tipológiai alapon.¹³⁵

131 A motívum szoros kapcsolatát az üstök volgai csoportjával hangsúlyozza ZASECKAJA – BOKOVENKO 1994, 711.

132 Ld. feljebb.

133 Erre a részletre csak Takács Zoltán hívta fel a figyelmet: TAKÁCS 1925, 222; vö. uo. 209, Abb. 35 fényképét („Otoka”); a részlet az üst átrajzolt újraközléseim nem figyelhető meg.

134 Részletesen KOVRIG 1972, 106; HARHOIU 1997, 132; RAJTÁR – ZÁBOJNÍK 2010, 120.

135 KOCH 1997, 632; ANKE 1998, 54; KOCH 2007b, 288.

A tipológiai fejlődés végén álló leletek három régióban, a Kárpát-medencében, az Al-Dunánál, valamint a Kaukázus vidékén csoportosulnak. A pontosabb keltezési lehetőségeket olyan esetekben érdemes vizsgálni, ahol kísérőleletek a rendelkezésre állnak,¹³⁶ ezek viszont az elterjedési terület peremvidékeire esnek (Jędrzychowice, Malaj, Habaz, Naszir-Kort, Kizil-Adir). A Kaukázus vidéki leletek esetében nem a korábbi, hanem éppen későbbi keltezés lehetősége merült fel a kutatásban, már a habazi sír kapcsán.¹³⁷ A Naszir-Kort-i sírt, többek közt cloisonné-berakásos korongfibulája alapján, az 5. század utolsó harmadára keltezik.¹³⁸ A Kubán-vidéki malaji lelet pedig szinte bizonyosan jóval a hun kor után került a földre, noha a négyszögletes fülű, archaikusnak tartott típusba tartozik.¹³⁹ A csoportok éles elválását talán a kronológiai keretek rövidege miatt sem várhatjuk el. Azonban a fokozatosan nyugatra húzódó leletanyag koncepciója összességében nem tartható. Ezért a hun üstök jelensége, a fentebb megfogalmazott ellentmondásokkal együtt, más magyarázatra szorul.

Eredetkérdés

A kutatás egyöntetűleg egyetért abban, hogy a hun üstök készítése technológiája ősi, keleti hagyományt követ, amely az európai fémművességtől teljesen idegen volt. A közlések azonban nagyrészt – részben érthető módon – a tárgyak részletes technológiai összehasonlítása nélkül születtek meg, ezért a tipológiai sor felállítása általában a technológiai hasonlóság feltételezését is jelentette. Ezért, ugyan a technológia és az eredetkérdés egymástól elvileg nem választhatók el, a kérdést mégis ketté kell bontanunk.

A technológiai hagyomány megnevezésében már ellentmondásokat tapasztalunk. A korábbi kutatás nagy része a nomád bronzedényekkel, a hatalmas területen elterjedt, és hosszú életű szkíta és szarmata bronzüstök körével kötötte össze a hun üstöket, általában hangsúlyozva a sztyeppevidék közép- és belső-ázsiai kapcsolatainak fontosságát is.¹⁴⁰ A magyarországi kutatás számára azonban ebben a kérdésben is Bóna István szavai a mérvadóak, aki az üstöket a kínai és belső-ázsiai bronzművesség közvetlen megjelenésének tartotta.¹⁴¹ Takácsal vagy Alföldivel szemben a szkítának, szarmatának vagy alánnak nevezett leletanyagokat az előzmények sorából gyakorlatilag kizárta.¹⁴² Annak ellenére, hogy arra ő sem tudott magya-

136 ANKE 1998, 52–54.

137 БАТЧАЕВ 1984, 257–258.

138 QUAST 2006, 266–269; МАМАЕВ 2014, 63–64.

139 ЛИМБЕРИС – МАРЧЕНКО 2011, 431. Legjobb analógiájának a szokai üstöt tartják.

140 Ld. pl. НАМРЕЛ 1893, 396–400; REINECKE 1896; TAKÁCS 1927, 146–148; TAKÁCS 1955, 147 az üstök iráni és kínai párhuzamairól; WERNER 1956, 58–59; ANKE 1998, 48–49; valamint vö. ТОМКА 2007, 254–255, a hunok temetkezési rítusaival kapcsolatban.

141 BÓNA 1959, 41; BÓNA 1971, 269; BÓNA 1979, 301; BÓNA 1984, 288; BÓNA 1991, 43–45, 140, 146. Bóna ebben a kérdésben Takács Zoltánt és László Gyulát követte: utóbbi kizárólag a belső-ázsiai és kínai kapcsolatokat hangsúlyozta, abba az – évtizedek óta meghaladott – gondolatkörbe szervesen illeszkedve, amely még az avar és a honfoglaló magyar művészetet is belső-ázsiai eredetűnek vallotta. Ld. LÁSZLÓ 1946 (az üstök említése nélkül), ill. LÁSZLÓ 1974, 36–40, a hunok művészetéről.

142 Bóna István a magyarországi hun kor kutatása során más kérdésekben is hasonlóképpen járt el: a római kori Alföld régészeti hagyatékának kapcsolatait a hun kori leletanyaggal tagadta, ennek érdekében a régészeti anyag egy részét korábbra keltezte, mint más területről származó párhuzamaikat (ld. pl. BÓNA 1991, 202 a körösladányi leletet vagy BÓNA 1991, 264 a kiöntőcsöves korsókat); egyéb témába vágó kérdések pedig egyszerűen kimaradtak az életműből. Az üstök közvetlen kínai eredetűnek elméletében hasonló szempont érvényesült: Bóna tagadta a kelet-európai késő szarmata kor kontinuitását a hun régészeti anyaggal, és erre a közvetlen belső-ázsiai kapcsolatok hangsúlyozása adta a régészeti érveket. A problémát azonban jól jelzi, hogy kötetében számos olyan síranyag szerepel, amelyet az – általa is használt – korábbi

rázatot adni, hogy a gomba alakú fülekkel ellátott hun üstök miért csak – az akkori kutatási állapot szerint – a Dontól nyugatra jelentkeznek.¹⁴³

A közvetlen belső-ázsiai eredet elmélete („hsziung-nu kapcsolat”) már nagyon hamar kialakult a kutatásban, pedig az akkor ismert párhuzamok között csak egy volt Altaj-vidéki, a bij-ski lelet, amelyet azóta viszont már nem a hun üstök tipológiai csoportjához kötünk.¹⁴⁴ Újabb észak-kínai és mongóliai leleteket Takács Zoltán,¹⁴⁵ majd Joachim Werner és Bóna István emelt be az európai kutatásba,¹⁴⁶ és a belső-ázsiai eredetet ma a nemzetközi kutatás széles körűen elfogadja.¹⁴⁷

Emellett már igen korán felmerült egy jóval nyugatabbi kialakulási terület lehetősége is,¹⁴⁸ amely napjainkig feltűnik („szarmata kapcsolat”).¹⁴⁹ Legutóbb Anke vetette el a szarmata előzmények elterjedési területe és a formai jegyek alapján a belső-ázsiai eredetet, és inkább azon a vidéken számolt a jellegzetesen cilindrikus alakú hun üstök kialakulásával, ahol a legkeletebbi üstöket találjuk: azaz a Kizil-Adir-i és az ivanovkai lelet által jelzett térségben.¹⁵⁰ A kelet-európai síkság újabb leleteinek fentebb részletezett hibrid tipológiai jegyei is alátámasztják azt, hogy a hun üstök ebben a térségben nagyfokú átalakuláson mentek keresztül.

Az üstök tipológiai fejlődésének rekonstrukciója tehát egyáltalán nem tekinthető lezártnak.¹⁵¹ Egyrészt, hangsúlyozni kell, hogy a korábbi szarmata típusú üstök még megjelenhetnek a sztyeppevidék késő római kori síranyagában. Ezek az ún. tojás alakú szarmata üstök közvetlen formai előzményként nehezen értékelhetők, de rokonságuk a későbbi hun kori edényekkel tagadhatatlan. Ezeket az edényeket a Volga-Don-vidéktől Belső-Ázsiáig (Tuva, Ordos) terjedő területen használták.¹⁵² Az alt-weimari (ma: Vorontzovka, Szaratovi régió) sírlelet máig jó példa arra, hogy a késő római korban ezek az edények azon a területen is használatban voltak, ahol később a hun üstök is feltűnhetnek. Ez a sír egy kurgán központi diagonális temetkezése észak-déli tájolással, torzított koponyával, és egy kardgombos karddal, amely a Bóna által perzsa típusúnak nevezett kardok felé mutat.¹⁵³ Emellett ennél a típusnál még archaikusabb edények használatára is több példánk akad az uráli-kazahsztáni sztyeppevidéken a 4–5. században.¹⁵⁴ Erre jó példa a nyugati szakirodalomban is régóta ismert a borovojei sír.¹⁵⁵

keleti irodalom nem hunnak, hanem szarmatának vagy alánnak nevezett. (Csak egy példát, a kispéki kamrasírt kiragadva ld. BÓNA 1991, 139, 176, 264–265, vö. pl. KAZANSKI – MASTYKOVA 2003, 42–44, 203. A sír a 3. század végére – 4. század elejére keltezhető.)

143 BÓNA 1979, 305.

144 ALFÖLDI 1932, 34–35, ill. ld. följebb.

145 Kutatásait összefoglalóan ld. BÓNA 1991, 220–221.

146 WERNER 1934, 237; WERNER 1956, 59; ALTHEIM – HAUSSIG 1958, 51 (Wernerrel ez esetben – kivételesen – szinte egyetértve); BÓNA 1979, 301.

147 ЗАСЕЦКАЯ 1994, 106–108, ris. 24; ЗАСЕЦКАЯ – БОКОВЕНКО 1994, БЕММАНН – ОЕСТЕРВИНД 1995, 79; KOCH 1997, 636; HARHOIU 1997, 134; LUTTWAK 2009, 14.

148 FETTICH 1940, 247–248; FETTICH 1953, 40–42. Bóna ezt nyíltan elutasította (BÓNA 1971, 269).

149 ANKE 1998, 49, 52. Ugyanitt a tuvai párhuzamok (Kokel) is szarmata kontextusban merülnek fel, vs. BÓNA 1991, 43. rajz („vorhunneneitlich”).

150 ANKE 1998, 54–55. A kínai üsttől eltekintve, és természetesen az akkor ismert leleteknek megfelelően. A két edény egymás közeli párhuzamai, de közös műhely feltételezését elutasították (ЗАСЕЦКАЯ 1994, 105–106).

151 ТОМКА 2008, 97.

152 БОКОВЕНКО 1978, 234; elterjedésüket ld. БОТАЛОВ 2009, 232, ris. 59.

153 WERNER 1956, 26–27, 57, 121 és Taf. 38; a lelőhely további neve Sztaraja Ivancovka (БОТАЛОВ 2009, ris. 58. 95 és ris. 59. 38); a kardtípushoz ld. BÓNA 1991, Abb. 12, 238–239.

154 БОТАЛОВ 2009, 228.

155 ЯРЫГИН 2013, és vö. 35 lj.

Azokat a kisméretű, tojásdad alakú, négyszögletes füllel ellátott kerámiautánzatokat, amelyeket a Zsetiaszar vidékéről ismerjük, korábban a hun üstök előzményének tartották.¹⁵⁶ Használatukat újabban a 6–7. századra keltezik, ezért a formai hasonlóság ellenére a hun üstök előzményeiként nem értékelhetők. Inkább úgy tűnik, hogy egy önálló fejlődési vonalat alkotnak a Szir-Darja térségében.¹⁵⁷

Annyi biztos, hogy a nomád üstök közt a hun üstök egy olyan csoportot alkotnak, amely nagyon hirtelen és váratlanul tűnik fel abban az értelemben, hogy köztük a késő szarmata kori fejlődési folyamatoknak ellentmondó formaváltozat és nagyobb mérettartomány lesz az uralkodó.¹⁵⁸ Legjobb formai analógiáik a régóta idézett mongóliai és észak-kínai, áttört talpú üstök. De közvetlen kapcsolatuk ezekkel bizonytalan egyrészt kronológiai okokból, másrészt azért, mert ebben a térségben hun üstöket máig nem ismerünk.¹⁵⁹ A hun üstök tipológiai csoportjában a 4. század végénél, a hun kornál korábbra keltezhető példány nincsen.¹⁶⁰ Ennek értelmében az a rekonstrukció, amely egy folyamatosan nyugatra húzódó leletanyaggal számol, amely a hsziung-nu és hun leletanyag között közvetlen kapcsolatot jelentene,¹⁶¹ ma már nem tűnik valószínűnek, és a keleti előzmények etnikai értelmezése is nyitva áll.¹⁶²

Készítéstechnológia

Készítéstechnológiai megfigyeléseket az ócsai üsttöredék makroszkopikus vizsgálata nem adhatott. Ettől függetlenül, a szakirodalomban szereplő tévedések, hamis toposzok és bizonytalanságok miatt ezt a kérdést is érdemes jelen tanulmány keretében összegezni.

A legrészletesebb öntéstechnológiai leírás a várpalotai üst kapcsán született, szerzője János Imre.¹⁶³ Ő a következőképpen rekonstruálta az üst öntését: kezdetben egy, az üst űrtartalmának megfelelő, a koronáig meghosszabbított test agyagformáját készítették volna el, amelyet önállóan kiégettek. Ezután az üst testének megfelelő pozitív agyag öntőmintát készítettek volna a kiégetett magra rásimítva, amelyet szintén önállóan kiégettek, majd a külső öntőformákat készítették el, szintén agyagból, amelyet a formáról való eltávolítás, levétel után égettek ki. Ezután következett maga az öntési folyamat. A pl. a várpalotai üst talpán belülről látható három nyílást öntészeti magok („dugók”) segítségével alakították ki az öntés kezdete előtt az öntőformában. Ezek a nyílások a talp mechanikus rögzítését szolgálták, amelyet a test elkészítése után közvetlenül öntöttek hozzá az üsthöz.

Egy másik javaslat a ionești-i üst közlésekor született, de a rajzos rekonstrukciót a szöveg

156 ZASECKAJA – БОКОВЕНКО 1994, 711; ЗАСЕЦКАЯ 1994, 107; BÓNA 1991, 46, Abb. 15 és 241–242.

157 БОТАЛОВ 2009, 227–229. Lokális kerámiautánzatok ennél a csoportnál jóval keletebbre is előfordulnak, de ezek földrajzi összekötő kapcsot nem alkothatnak az európai térség felé (ezekről ld. uo. és ZASECKAJA – БОКОВЕНКО 1994, 707–708; ÉRDY 1995, 25–27).

158 БОТАЛОВ 2009, 229–231; ANKE 1998, 49.

159 БОТАЛОВ 2009, ris. 58. Az egyetlen összekötő kapcsot a nansani üst alkotná, de már ez is egy nyugatabbi térségből származik (Kelet-Turkesztán), ahol az idézett formai előzmények nincsenek jelen. Természetesen az a probléma is fennáll, hogy ezt az üstöt általában az európai területekről visszavitt példánynak tartjuk, ld. följebb.

160 Kiemeli КОСН 1997, 635; ANKE 1998, 53; БОТАЛОВ 2009, 230. A Kizil-Adir-i üstöt korábban a 2–3. századra keltezték, vö. КОСН 1997, 641–642, 10, 12–13. lj.

161 ЗАСЕЦКАЯ 1994, ris. 24; ZASECKAJA – БОКОВЕНКО 1994, 710 és Fig. 7; ÉRDY 1995, 52–53 és 67, Fig. 10. Vö. ТОМКА 2008, 91–92, 97.

162 БОТАЛОВ 2009, 230–231.

163 „wiss. Mitarbeiter des Forschungsinstitutes für Eisenindustrie, Budapest“ KOVRIG 1972, 10. lj.

részletesen nem tárgyalja.¹⁶⁴ Nagy vonalakban ez a következőket feltételezi a rajzok alapján: agyagminta készítése, arról egy külső forma levétele, kiégetése; ezután állították volna elő a belső magot, és külön kiégették volna, majd végül alakították volna ki a díszítést, és vágták volna le a magból az üst testének megfelelő vastagságot. A két rekonstrukció közül az utóbbi bizonyosan elvethető; a további kutatás egyedül a magyarországiból indulhat majd ki.

Kovrig Ilona készítésestechnológiai megfigyelései azóta is kiemelkedő fontosságúak.¹⁶⁵ Ő is megállapította, hogy a törteli üst négy részből, míg a többi kétrészes öntőforma segítségével készült,¹⁶⁶ valamint hogy a várpalotai üst talpa kétrészes öntőmintában készült.¹⁶⁷ Ugyanezt figyelték meg a romániai leleteken. A ionești-i üst kétrészes öntőformából készült talpának osztósíkjai 90 fokos szögben állnak az üst testéhez képest.¹⁶⁸

Kovrig megfigyelte, hogy az üstök talpán három csap, illetve a hőgyészin két ovális nyílás szolgált a talp rögzítésére.¹⁶⁹ Azóta tudjuk, hogy az általa megfigyelt megoldás nem általános, mert a romániai példányokon a talp más rögzítési módjai figyelhetők meg.¹⁷⁰

A magyarországi három edényen (valamint az azóta előkerült rádpusztain is) 8–12 cm átmé-
rőjű beömlő nyílások találhatók az edények alján. A korábbi kutatás (elsősorban a törteli és a Kapos-völgyi alapján) feltételezte, hogy az edények eredeti talpa letört, és eredetileg a testtel együtt öntötték őket. Kovrig tisztázta, hogy az edények talpa az öntési folyamat miatt ilyen, és hogy az öntési csonkot lényegében a hozzáöntött talppal fedték el.¹⁷¹ Azóta az általános véle-
mény az, hogy az üstök talpa könnyebben elhasználódhatott és leválhatott, ezért kerülnek elő viszonylag ritkán az üstökkel együtt, ugyan még mindig felmerül, hogy a talpak hiányának speciális szerepet tulajdonítsunk.¹⁷²

A rövid készítésestechnológiai összegzéseken túl¹⁷³ az öntési folyamatot azóta nem vizsgálták. Bóna István az öntéstechnológia közvetlen kínai kapcsolatait hangsúlyozta, de közben azt ál-
lította, hogy az üstöket több darabból öntötték volna, és a darabokat utólag forrasztották vol-
na össze, valamint hogy a talpat szegecseléssel rögzítették volna.¹⁷⁴ Az öntéstechnológiával
kapcsolatban számos kérdés nyitva áll. Az eredetkérdéshez hasonlóan, a közvetlen kínai–bel-
ső-ázsiai irány mellett szintén felmerülhet, hogy a hun üstök a korábbi nomád üstök öntési
technológiájával állnak közvetlen kapcsolatban, amelyek természetesen alapvetően szintén egy
magaskultúrától kölcsönzött technológiát jelentenek.¹⁷⁵ Elsősorban tehát azt kéne eldöntenünk,
hogy melyek azok a jellegzetességek, amelyeket „ősi kínai hagyománynak” tartunk, mert eze-
ket – Bóna István félreértett összegzésén túl – az európai kutatás sosem vizsgálta részletesen.¹⁷⁶

164 HARHOIU – DIACONESCU 1984, 104, Abb. 4.

165 KOVRIG 1972, 100–102.

166 KOVRIG 1972, 100, utal: FETTICH 1940, 246.

167 KOVRIG 1972, 100, Abb. 7, 2. A többi magyar lelet talpa hiányzik.

168 HARHOIU – DIACONESCU 1984, 100.

169 KOVRIG 1972, 102.

170 HARHOIU – DIACONESCU 1984, 100–101.

171 KOVRIG 1972, 102.

172 ANKE 1998, 52 szerint tudatosan távolították el az üst deponálása előtt a talpakat.

173 Legrészletesebb közülük MAENCHEN-HELFEN 1973, 319–323.

174 Ez RÓMER 1870a, 291 leírásán és valószínűleg KOVRIG 1972 tanulmányának félreértésén alapul (BÓNA 1979, 301; GHA 1987, 156; BÓNA 1991, 140, 275), és sajnos többen átvették (MÜLLER 2003, 287; ATILA 2007, 145; szintén pontatlanul fogalmaz ANKE 1998, 49).

175 A későszarmata bronzöntéssel való hasonlóságra pl. Kovrig Ilona is felfigyelt (KOVRIG 1972, 100).

176 TAKÁCS 1925 is csak a díszítőművészet, és nem a technológia rokonságát részletezte.

Azoknak a keleti eredetű eljárásoknak, amelyek nem a viaszveszejtéses öntéstechnológiát alkalmazták, számos fajtája létezik. Ezek különböző szkíta, szarmata kori változatai, és ezek viszonyai a kínai valamint a hellenisztikus alapú közép-ázsiai hagyományokhoz mind jól kutathatók. Hogy a hun üstök melyik technológiai változathoz kapcsolhatók, illetve hogy melyikből fejlődtek ki, az egyelőre bizonytalan.¹⁷⁷

Csak még egy részletkérdést kiemelve, érdemes figyelni arra, hogy az üstök falvastagsága és súlya is igen különböző lehet. Az ócsai töredék falvastagsága 0,6 cm. Ez a magyarországi leletek többségéhez hasonló, és a leírások alapján általában hasonló falvastagság és a 16–20 kg-os súly jellemző az üstökre, amelyek átlagos mérettartománya 50–60 cm magasság között van.¹⁷⁸ A legnagyobb törteli üst 89 cm-es magasságával jelentősen eltér a többi üstétől, súlya mintegy 35 kg; ellenben falvastagsága igen vékony, mindössze 3 mm, más adatok szerint 2–5 mm.¹⁷⁹ Ezzel szemben a şestaci-i üst falvastagsága 1,4 cm, és súlya 29 kg, annak ellenére, hogy 53 cm-es magasságával az átlagos méretű edények kisebb példányai közé számít.¹⁸⁰ Az öntéstechnológia részletes vizsgálatakor és rekonstrukciójakor ezekre a részletkülönbségekre is figyelemmel kell lennünk.

Anyagösszetétel

Az első anyagvizsgálatokat romániai üsttöredékeken végezték el. Ezek azt mutatták, hogy az üstök anyaga réz.¹⁸¹ Ekkor hívták fel a figyelmet arra, hogy általában bronzüstökről beszélünk, anyagvizsgálatok nélkül.¹⁸² Később Maenchen-Helfen összegyűjtötte a szkíta üstök rendelkezésre álló vizsgálatait, amelyek hasonló eredményt mutattak.¹⁸³ Kiemelte a hun üstök változatos minőségét a leírások alapján, például egyedülként a kutatásban azt, hogy a jeđr-zychowicei anyaga olyan egyenetlen, hogy néhol tiszta réznek tűnik, máshol pedig mintha ónból lenne.¹⁸⁴ Más korai leírásokat kiemelve, például a Kapos-völgyi vagy a razovái leletről is megjegyezték, hogy erős réztartalmú ötvözetből lehet.¹⁸⁵ Mindezek az esetlegességek arra utaltak, a vizsgálati eredményekkel összhangban, hogy az üstök anyaga nem korábbi bronzok újrafeldolgozásából származik, és csakúgy mint a szarmata üstöket, specializált mesterek kellett, hogy készítsék.¹⁸⁶ Nyersanyaguk, a nagy mennyiségű tiszta réz eredetének kérdését Maenchen-Helfen és Harhoiu tette fel, előbbi a keleti előzményeket hangsúlyozta, utóbbi pedig az al-dunai leletek esetében lehetségesnek tartotta, hogy a hunok a Kárpátok római korban ismert ércléhelyeit is használhatták.¹⁸⁷

177 A témának ma már kiterjedt keleti szakirodalma létezik, de ezek részletezésétől most eltekintek, mert a technológia keleti kapcsolatrendszerének vizsgálata önálló kutatásokat igényel. Ld. pl. ДЕМИДЕНКО 2014a és ДЕМИДЕНКО 2014b.

178 BÓNA 1979, 301; BÓNA 1991, 140; HARHOIU 1997, 130; ANKE 1998, 49.

179 PULSZKY 1891, 15; TAKÁCS 1925, 207. BÓNA 1991, 275. szerint 41 kg, ami valószínűleg a restaurált és megvasalt edény jelenlegi súlya.

180 НУДЕЛЬМАН 1967, 307.

181 MITREA 1961, 556–558. Egy-egy boşneagui ill. suicidavai töredéket vizsgálatok spektrálanalízissel.

182 MITREA 1961, 552.

183 MAENCHEN-HELFFEN 1973, 321.

184 MAENCHEN-HELFFEN 1973, 321.

185 WOSINSKY 1891, 427; KARGER 1922, 30; KARGER 1940, 113.

186 MAENCHEN-HELFFEN 1973, 323.

187 MAENCHEN-HELFFEN 1973, 322–323; és HARHOIU – DIACONESCU 1984, 106.

1972-ben jelent meg a magyarországi üstök anyagvizsgálatának elemzése.¹⁸⁸ Következtetések lényege, hogy két üst (Várpalota, Kapos-völgy) annyira hasonló összetételű, hogy abból azonos műhelyre lehet következtetni, és a történelmi nagymértékben hasonlít hozzájuk. Jobban eltér tőlük az intercisai lelet összetétele, de mivel ez csak egy oldaltörredék, az eltérést feltételelesen annak tulajdonították, hogy nem tudtak rajta annyi mérést végezni, mint a többin. Az értékelés megállapította, hogy a mérési eredmények eltérőek az 1961-es román eredményekől, mert a romániai leletekből hiányzik az antimon, de jelen van néhány más nyomelem, ami a magyarországi leletekből hiányzik. Ez alapján Kovrig Ilona különböző műhelyhagyományokra következtetett.¹⁸⁹ Amikor Bóna különböző anyagból, több műhelyben készült üstökről írt, akkor ezeket az eredményeket építette be.¹⁹⁰

A Kizil-Adir-i üst vizsgálata szintén a réz alapanyagot támogatta.¹⁹¹ A legújabb hun üstöt érintő anyagvizsgálat a ionești-i üstről jelent meg 1984-ben.¹⁹² Ez a vizsgálat más ón- ill. ólommenyiséget mutatott a magyarországi leletekhez képest: az üst anyaga egyértelműen bronznak nevezhető. Az eredményeket a régebbiekkel nem vetették össze.

A korábbi vizsgálatok tehát tulajdonképpen mind a rézből való készítést támogatták, és a kérdést a ionești-i üst kapcsán sem tárgyalták részletesen. Ezért azóta is gyakran előfordul az üstök bronzként való értékelése, illetve az, hogy mindkét lehetőséget nyitva hagyják.¹⁹³

Ilyen előzményekből kiindulva, az anyagvizsgálat során régészeti szempontból a fő kérdések a következők voltak. Fenntartható-e mai ismereteink és a régi mérési eredmények tükrében az az állítás, hogy a Kárpát-medencei és az al-dunai üstök különböző összetételűek? Nevezhető-e ötvözetnek az üst anyaga, és ha igen, akkor minek?

Az ócsai üst helyszíni XRF vizsgálata, valamint pásztázó elektronmikroszkópos vizsgálata energia diszperzív mikroszondás elemzéssel azt az eredményt adta, hogy a tárgy tiszta rézből öntött, 1 tömeg% ólomtartalommal (ld. a csatlakozó tanulmányt). Az összetétel arra utal, hogy szándékos ólmozásról lehet szó, de a kérdés további, kohászati kutatásokat igényel. Ez a fémösszetétel a mai terminológiák szerinti nehéz rezekek közé tartozik, de valójában nem feleltethető meg a modern kategóriáknak. Ezek az eredmények nagy vonalakban azonos összetételre utalnak az al-dunai üstök egy részével (Boşneagu, Sucidava). Ugyanakkor jelentősen eltérnek a ionești-i üst vizsgálati eredményeitől, amelyek alapján az az edény ólombronzból készült.

A lelőhelyek vízhez való viszonya – chtonikus áldozat a hun korban?

A kutatásban régóta jelen van egy elmélet, amely arra épül, hogy az üstök, üsttörredékek folyók, tavak, mocsaras vidékek közvetlen környezetében kerülnek elő. A vízzel való kapcsolatot hangsúlyozva feltételezték, hogy a háttérben vízzel kapcsolatos kultikus szokások

188 KOVRIG 1972, 122–125.

189 KOVRIG 1972, 114.

190 BÓNA 1991, 145.

191 ГАРЯИНОВ 1980, 261; НАРНОIU 1997, 130.

192 НАРНОIU – DIACONESCU 1984, 115–116. Spektrográfiai analízis (115, Beilage 2), valamint neutronaktivációs analízis és XRF (116, Tabelle 1).

193 Jellemzően BÓNA 1991, 43: „gegossenen Kupfer- und Bronzekessel” vagy КОСН 2007b, 287: „aus Bronze oder allgemeiner einer Kupferlegierung”.

állhatnak, és a lelőhelyekre a rituális helyszínre utaló jelként tekinthetünk.¹⁹⁴ Ez az értékelés alapvetően ellentmondott annak az elméletnek, amely a hun üstökben halotti áldozatot látott. Ezt jól példázza Bóna István egyértelműen elutasító véleménye az elméletről.¹⁹⁵ Ugyanakkor az áttekintő publikációkra inkább a két elmélet vegyítése jellemző, még akkor is, hogyha kiemelik, hogy a lelőkörülmények többsége összetettebb értékelésre alkalmatlan.¹⁹⁶ Az elmélet túlzott „elburjánzását” jelzi, hogy még a régiségpiacról származó és köztudottan teljesen bizonytalan provenienciájú „troyes-i” üstről is ugyanezt feltételezik.

A szórványleletek között valójában számos olyan példánk van, amelyek esetében a megtalálási helyszín ugyan vizes területekhez kötődik, de ez az eredeti lelőhelyről teljesen bizonytalan. Mások esetében pedig az idézett értékelések játszhattak szerepet abban, hogy a víz szerepe hangsúlyozásra került.

A lelőhelyek revíziója

Az utóbbi csoportba tartozik az 1907-ben talált razováai töredék is, amelynek mocsárhoz való kötődése később merült fel az irodalomban.¹⁹⁷ Az eredeti közlés szerint az üsttöredéket útépités során találták, talán oldalárok rézsűzése közben, 25–40 cm mélyen, erdős területen, kísérőleletek nélkül.¹⁹⁸ Tőzeges talajról csak Viktor Karger második, a lelőhelyet pontosító közlésében esik szó, amely már az 1937-ben megjelent román elmélet ismeretében íródott. Itt a lelőhelyen megtalálható fekete, tőzeges humuszból, fűvel benőtt térségről olvashatunk.¹⁹⁹ Georg Raschke ugyanakkor megjelent tanulmányában azonban kiemeli, hogy a leleten tőzegmaradványok nem láthatók, ellenben barna agyag nyomai igen. A félredobott leletet az útépités befejezése után másodlagosan, egy fa tövében megtaláló, majd egy magángyűjteménybe eljuttató hivatalnok jelentésében pedig az olvasható, hogy a leletet ő tisztította meg az azt fedő barna agyagtól. Éppen ezért Raschke arra a következtetésre jutott, hogy a lelet valószínűleg eredetileg nem az új út mellől származik, hanem arról a közeli Schanzenberg nevű dombról, ahonnan az úthoz agyagot hordhattak (23. kép).²⁰⁰ Tehát, mivel a lelet eredeti megtalálóját annak idején felkutatni nem sikerült – az útépitők Itáliából származtak! – és mivel a rendelkezésre álló ismereteink mind már régen az építkezés befejezése utánról származnak, a lelőhely és a körülmények nem pontosíthatók.

A várpalotai üst lelőkörülményei teljes mértékben ismeretlenek, vízhez kötése nem bizonyítható.²⁰¹ A Kapos-völgyi üst esetében, igaz, hogy a „Kapos-völgy tőzegéről” ír Wosinsky Mór,

194 A következőkben azoknak a leleteknek a kontextusát említem, amelyek MAENCHEN-HELFEN 1973, 329–330; HARHOIU – DIACONESCU 1984, 106 és Abb. 6; KOCH 1997, 638–640 (Fundliste); HARHOIU 1997, Taf. CV (Kombinationstabelle); ANKE 1998 (katalógus) szerint vízközeli lelőhelyekről származnak. Ld. még NESTOR – NICOLAESCU-PLOȘOR 1937, 180–182; WERNER 1956, 60; HARHOIU 1997, 130, 133.

195 BÓNA 1991, 240. Az elméletet a magyar kutatás és a tudományos ismeretterjesztés sem vette át (kivéve TAKÁCS 1959, 87–89). Ennek oka talán abban kereshető, hogy egyáltalán „nem illik a képbe”, hiszen a történelmi időkben Magyarországon jelentősebb szerepet betöltő keleti eredetű népcsoportok (szkíták, szarmaták, hunok, avarok, magyarok, kunok) régészeti, történelmi, vagy ún. etnoarcheológiai kutatása során valószínűleg sosem merült fel olyan rítus vagy mitikus hagyomány szerepe, amely vízhez köthető áldozati jelenségek feltételezésével járt volna együtt. Az európai hunokhoz köthető rítusokról ld. TOMKA 1986, TOMKA 1987; TOMKA 2007.

196 ANKE 1998, 51.

197 PL. ATTILA 2007, 114.

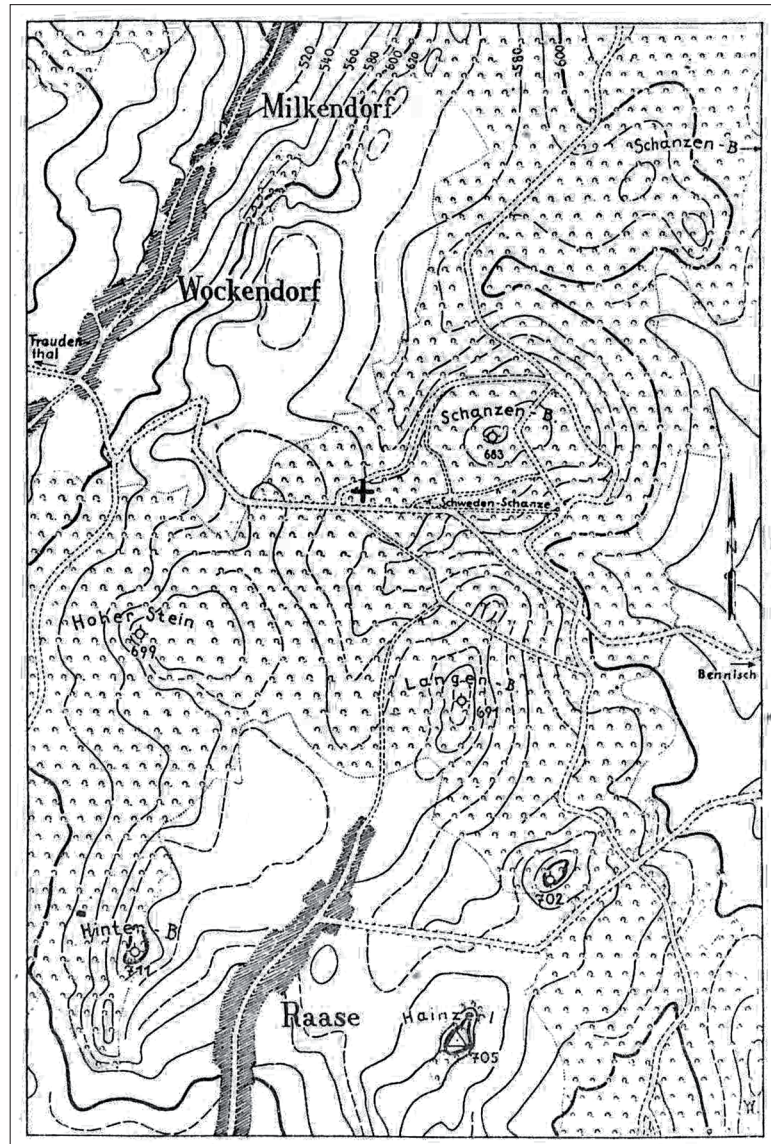
198 KARGER 1922, 30; KARGER 1940, 113 valamint RASCHKE 1940, 117–118 a megtaláló jelentésével.

199 KARGER 1940, 113–114. A leletről ld. még RASCHKE 1940, Taf. 14, 15/3; TAKÁCS 1955, 147; MAENCHEN-HELFEN 1973, 308; BÓNA 1991, 241; TEJRAL 2000, 151 (n. v.); LOSKOTOVÁ 2011, 126–128.

200 RASCHKE 1940, 115, 117–119.

201 KOVRIG 1972.

de a lelet szántás közben került elő a patak völgyben.²⁰² Mivel a lelőköörülményekről ezen kívül semmit sem tudunk, ezért bizonytalan, hogy az egykori patakparthoz, patakmederhez, vagy egy patakparti, akár megtelepedésre is alkalmas helyszínhez köthető-e a lelőhely. A történelmi üst lelőhelyével kapcsolatban Bóna István is kiemelte, hogy a tiszai ártér peremén található, és ezt vették át a víz kultikus szerepét hangsúlyozó publikációk.²⁰³ A lelőhely a Tiszától mintegy 15 km-re található, így deponálásának közvetlen kapcsolatát a folyóval kizárhatjuk (14. kép).

23. kép. A razovai üsttöredék másodlagos megtalálási helyszíne (RASCHKE 1940 után)

A desai üstöt halászhálóval fogták a dunai áradások idején egy tavakban gazdag Duna-parti vidéken. Eredeti lelőhelye teljesen bizonytalan, még Desa faluhoz kötődése is, hiszen az csak a szóba jöhető 20–30 km hosszú terület középső vidékét jelzi; valójában a lelőhely pontosabb megnevezése „Ciuperceni és Ghidiciu között”.²⁰⁴ A hotărani-i fültöredék egy Balta Mare nevű tó partjáról származik, amely egy patak (Blahnița-patak) közvetlen összefüggésben volt,

202 WOSINSKY 1891.

203 Ld. 47. lj.

204 NESTOR – NICOLAESCU-PLOPȘOR 1937, 178.

és a patak időszakos víztelenítésére szolgált az áradásokat gyakran megért ártéri területen.²⁰⁵ A boşneagui üstöt valóban a Duna árteréhez közel, de a falu területén, egy paraszti udvarban, gödörásás közben, 1,5 m mélyen találták. Kiemelik, hogy a falu környékén több tó is van, de ezek természetes képződése egyrészt megkérdőjelezhető, másrészt önmagában nem lehet elegendő, hogy a leletet velük közvetlenül összekössük.²⁰⁶ A sudiţi-i üstöt településátáson találták. A lelőhely egy patak mellett található, mint a régészeti lelőhelyek jelentős része.²⁰⁷

Az ivanovkai lelőhely lokalizálása a „Don-delta közelébe” bizonytalan, az edény lelőkörül-ményei ismeretlenek, és a lelőhely a szakirodalomban rendelkezésre álló adatok alapján csak feltételesen azonosítható.²⁰⁸

A szokai lelet állítólag valóban egy kiszáradt patakmederből került elő. A lelőhellyel kapcsolatban különösen sok névváltozat és lokalizáció jelent meg a szakirodalomban. Az igazi lelőhely a Volgától mintegy 100 km-re nyugatra található.²⁰⁹

A Verhnij Konyec-i üst lelőkörülményei teljesen ismeretlenek.²¹⁰ A szintén többféle azonosítást megért, igen régi lelőhely a hun üstök legészakibb lelőhelye. Földrajzilag már nem a Volga-Káma-vidék vízgyűjtő területéhez tartozik, hanem annak határát átlépve, a Fehér-tengerbe ömlő Dvina egyik mellékfolyójának partján található.

A habazi üst egy nagyobb kiterjedésű temető kamrasíkjából származó szórványlelet. A lelőhely valóban egy folyó völgyben húzódik, de ez nyilvánvalóan a Kaukázus lelőhelyeinek többségéről elmondható.²¹¹

Egyértelműen a vízhez kötődő áldozati szokásokról szóló elmélet ismeretében kötötték ehhez a körhöz a nansani leletet, a publikációban szereplő fényképen látható patina alapján.²¹² Az edény lelőkörülményei valójában teljesen ismeretlenek. Csak annyit tudunk róla, hogy 1976-ban találta meg egy pásztorember, és halála után fia adta be a tárgyat az ürümcсии múzeumba, ahol Érdy Miklós 1989-ben felfedezte a kutatás számára.²¹³

Részletes információink vannak a ioneşti-i üst kontextusáról. Az üst 500 méterre került elő az Argyas/Argeş folyó mai folyóágyától, mocsaras területen, 6 m mélyen, talajvízben. Fölötte bolygatatlan folyami lerakódást figyeltek meg, amelyek csak az üst deponálása óta képződött rétegek lehettek. A szerzők arra a következtetésre jutottak, hogy az üst eredetileg legfeljebb 1,5 m

205 NESTOR – NICOLAESCU-PLOPŞOR 1937, 179.

206 MITREA 1961, 550.

207 Eml. HARHOIU 1997, 130, 189/84, közölve ATTILA 2007, 333. A leletkontextus bizonytalan, az üst állítólag bronzkori telepáson került elő, de a tárgy maga vsz. egy ércolvastó kemencéből származik. Amennyiben ez így van, akkor a lelőhelyen késő császárkori/hun kori, ipari tevékenységet folytató településsel számolhatunk. Szintén későrómai telepleletnek tartja ANKE 1998, 52, bár a római erődökből származó lelőhelyek közt sorolja fel.

208 FETTICH 1940, 248; BÓNA 1991, 240–241; ANKE 1998, Teil 2, 54.

209 Az orosz hercegi magángyűjteményből származó szokai üst a Wosinsky által közölt rajz és téves lelőhely-megadás nyomán került be az európai szakirodalomba (WOSINSKY 1891, 430). Számos helyen a Verhnij Konyec-i üst ábrázolásával felcserélve szerepel Hampel egy tévedése nyomán; a lelőhelyet az orosz kutatás 1900-ban tisztázta, legteljesebb áttekintése Bóna Istvánnál (BÓNA 1991, Abb. 14. 2; 240); fényképét ld. WERNER 1956 és MAENCHEN-HELFEN 1973, 316, Fig. 45; БОТАЛОВ 2009, Fig. 58, 127, 156.

210 A lelet rajza Wosinsky óta hagyományozódik a szakirodalomban, ld. WOSINSKY 1891, 430.

211 БАТЧАЕВ 1984; BÓNA 1991, 240.

212 KOCH 1997, 641–642, 8, 17. lábjegyzet.

213 ÉRDY 1990; ÉRDY 1995, 5–7, 32.

mélyen lehetett deponálva, ami egy folyóágyba való elrejtést nem zár ki.²¹⁴ Valójában azonban nem is szolgálhat egyértelmű bizonyítékként. A megfigyelt 6 m magas feltöltődés egyértelmű bizonyítéka a folyó mobilitásának, és annak, hogy a 20. századi viszonyok a korábbi környezettel csak feltételesen vethetők össze. Mindezzel együtt ez a legjobb, legmegbízhatóbb példánk arra a helyzetre, hogy egy üst lelőhelye közvetlenül egy folyóhoz, vagy annak hullámteréhez köthető.

A leírások szerint egyértelműen patak völgyhöz köthető két lelet (Kapos-völgy és Szoka) szántás közben került elő csekély mélységből a 19. században, és nem vizsgálták, hogy a környezet emberi megtelepedésre alkalmas-e, és volt-e a közelben megtelepedésre utaló nyom.

A vízzel való szoros kapcsolatra a legjobb példánk a havasalföldi üstök közül származnak (kihalászott üst, folyóparti lelet 6 m mélyről), ezért nem lehet véletlen, hogy az elmélet éppen a román közlésekben merült fel, s innen vette át a nemzetközi kutatás, eurázsiai szintre kiterjesztve azt. Ugyanakkor első megfogalmazása egy rövid kérdésfeltevés volt,²¹⁵ az esetleges rítus részletezésére, párhuzamok keresésére a szakirodalomban soha nem került sor. Ha sorra vesszük az al-dunai leleteket, azt láthatjuk, hogy a vízközeli deponálás kivétel nélkül mindegyik lelőhely esetében felmerült – kivéve a Duna-parti hinovai és sucidavai erődöket. Szintén soha nem merült fel az celamantiai, intercisai (és olbiai stb.) üstök esetében a vízzel való szoros összefüggés. Nyilvánvalóan azért, mert a kontextus egyértelműen másnak tűnik, de valójában nem az. Egy, a Duna áradásakor kihalászott üst a tárgy valódi kontextusáról nem sokat árul el, csak egyet biztosan: hogy a lelőhely a dunai limes közvetlen közelében található, csakúgy, mint azok a római katonai objektumok, ahol az üstök előkerülnek.

Ilyen alapon a perevolocsnai és cimljanski, víztározók területén előkerült üstöket is összeköthetnénk a víz kultikus szerepével, pedig esetükben valószínűleg jóval fontosabb, hogy stratégiai jelentőségű átkelőhelyekről van szó a Don ill. a Dnyeper partján. A sort folytathatnánk az újabb Fekete-tenger menti leletekkel (Malaj, Buzsor), a Volga-parti szamarai üsttöredékekkel, vagy a Balaton-parti üsttel, de egyikük esetében sem a víz, hanem az a mellett létrejött emberi megtelepedés és a kommunikációs útvonalak köthetők össze közvetlenül az üstökkel. A szamarai például ugyan közvetlen a Volga partjáról származik, de hozzá igen közelről 9. századi sírlelet származik, azaz a helyszín emberi megtelepedésre egyértelműen alkalmas volt (24. kép).²¹⁶ Az újabb leletek közül egyedül a lichnovi üsttöredék került elő biztosan vízparti lelőhelyről. A patakparton fémkeresővel előkerült lelet esetében azt hangsúlyozzák, hogy bizonytalan, lelőhelye elsődlegesnek tekinthető-e, vagy másodlagosan sodródott oda valahonnan a kisméretű fültöredék.²¹⁷

A kérdést összeköthetjük egy másik részletmegfigyeléssel: hogy vajon miért csak díszített oldaltöredékeink és fültöredékeink vannak a teljes üstökön kívül?²¹⁸ A válasz itt egyértelműbb, mert nyilvánvaló, hogy az a tafonómiában rejlik. Egy díszítetlen rézlemez természetesen jóval nehezebb felismerni, mint pl. egy gomba alakú fültöredéket. Erre az ócsai fémkeresős lelet is jó példa – ha ugyanekkor díszítetlen töredék kerül elő a helyszínen, azonosítása lehetetlen lett volna. Hogy kerülhet elő egy speciális helyszínen elásott fémedény? Kiszántják, kimossa a

214 HARHOIU – DIACONESCU 1984, 99, vö. Abb. 1–2.

215 NESTOR – NICOLAESCU-PLOPȘOR 1937, 182.

216 КОЧКИНА – СТАШЕНКОВ 2014, 46.

217 LOSKOTOVÁ 2011, 126.

218 BÓNA 1991, 144. Felmerült a kutatásban az is, hogy a fülek önálló deponálásának kultikus szerepet tulajdonítsunk.

víz, vagy – nagyon ritkán – véletlenül ráásnak. Ezért a vízzel való kapcsolat jelensége inkább természetesnek tűnik, csakúgy, minthogy régészeti lelőhelyeink döntő többsége élővíz közelségében található, hiszen az emberi élet alapvető szüksége a víz.

A római kontextus kérdései

A hun üstök kutatása során általában egymástól elszigetelten kezelik a római erődökből előkerült leleteket a többi példánytól. Az erődökben talált töredékek széles körben elfogadott értékelése az, hogy római fennhatóság alatt álló keleti eredetű népelemekhez, foederatikhhoz lennének köthetők, és így a többi üstnél korábbra keltezhetők,²¹⁹ valamint az a feltételezés, hogy esetleg csak nyersanyagforrásként szolgálhattak az erődök lakossága számára.²²⁰ A nem római erődökből származó szórványleletekkel kapcsolatban topográfiai munkák, hitelesítő ásatások a legritkább esetben zajlottak, a kutatás a topográfiai vizsgálatra nem fordított kiemelt figyelmet. Ennek ellenére korabeli településekkel való kapcsolatuk

24. kép. A szamarai üsttöredékek lelőhelye (29. lh., Кочкина – Сташенков 2014 után)

219 Utoljára TEJRAL 2011, 346–351.

220 Utoljára RAJTÁR – ZÁВОЈНИК 2010, 120–121.

több esetben felmerült, valamint az antik kapcsolatok is bővíthetők az újabb anyag alapján. Hogyha az üstök késő római topográfiával való viszonyát objektíven szeretnénk vizsgálni, akkor először is az antik erődhez vagy városhoz, majd a római vagy barbár falusias településekhez köthető leleteket kell meghatározni, végül azokat a szórványokat, amelyek esetében hasonló összefüggések ismeretlenek.

A lelőhelyek revíziója

Római erődből származnak az celamantiai, intercisai, hinovai, suicidavai töredékek.²²¹ Nem szokás velük kapcsolatban hangsúlyozni, hogy az intercisai töredék kivételével a többi (12 töredék) a Duna bal partjáról, barbár területen létesített római objektumokból származik. Az al-dunai üstök közül a hotărani-i, a desai és a boşneagui szórvány töredékek párhuzamba állíthatók ezekkel a leletekkel abból a szempontból, hogy közvetlenül a Duna árterének pereméről származnak.²²²

Az olbiai üstötöredék kontextusa ismeretlen. A sokáig lappangó tárgy, amelynek funkcióját 1994-es publikációja előtt nem ismerték fel, egy helyi régiségkereskedőtől származik, és 1902-ben került múzeumba. Az olbiai lelőhely nem fogadható el teljesen hiteles információnak. Közlőivel egyetérthetünk abban, hogy egy ismeretlen funkciójú tárgy lelőhelyét meghamisítani meglehetősen fölöslegesnek tűnik.²²³ De még ha ez így is történt, és a lelőhely nem maga a város területe, valószínűleg a városi territoriumhoz köthető, és birodalmi szinten már ennek jelentőséget tulajdoníthatunk. A várost a 3. század 30-as éveiben a térség sorsához hasonlóan nagy pusztítás érte, de a város jelentősége csak lecsökkent a 4. században. A legújabb kutatások szerint kereskedelme nem hanyatlott le teljesen, és a városi élet a 4. század utolsó harmadáig folyamatosan kimutatható.²²⁴

A szimferopoli lelet a krími szkíták fővárosából, Neapolis Skythika területéről származik. Az oldaltöredéket egy állítólag 3. századi gödörben találták a város délkeleti részén.²²⁵ A város szintén folyamatosan létezett a római korban, felhagyása a 4. századra keltezhető.²²⁶

A fémkereső műszerrel talált buzsori töredékek²²⁷ lelőhelye néhány km-re található Anapa, az antik Gorgippia városától. Gorgippia a római kori Boszporuszi Királyság egyik legfontosabb központja volt, és itt szintén kimutatható a városi élet a 4. századig,²²⁸ valamint a város területén egyéb hun kori leletek is ismertek.²²⁹

A jędrzychowicei lelet helyszínének közelében a Przeworsk-kultúrához tartozó császárkori barbár települést azonosítottak 1988-ban.²³⁰ Településfeltáráson találták a rádpusztai üstöt, a

221 HАRHOIU – DIACONESCU 1984, Abb. 6; BÓNA 1991, 144–145.

222 Hangsúlyozza MITREA 1961, 554.

223 РЕДИНА – РОСОХАЦЬКИЙ 1994, 152. Illusztráció: uo. Fig. 1. 4; ANKE 1998, Taf. 33. 5.

224 КРЫЖИЦКИЙ – РУСЯЕВА – ЧЕРНЕНКО ET AL. 1986, 377–378; КРАПИВИНА 2010, 73.

225 АСКІНАЗИ 1987 (п. v.); ANKE 1998, II. 115; Taf. 35. 5. АЈВАБИН 2011, 68 a romok fölötti humuszrétegről ír.

226 ЗАЙЦЕВ 2003, 45–46.

227 НОВИЧИХИН 2014.

228 КНАТЧАТОУРОВА 2001, 264–265.

229 НОВИЧИХИН 2014, 169.

230 ŁOPUSIEWICZ – ZMUDZINSKI 1991. A település viszonya a lelethez ugyanakkor bizonytalan, a késő római réteg a szondákban nem mutatkozott intenzíven. Biztosabb az értékelése a jakuszowicei hun kori sír közelében fekvő (400–500 m, GODŁOWSKI 1995, Abb. 5.) településnek, amelyet szintén tervátással kutattak, és a Przeworsk-kultúra egy intenzív, hosszan lakott településén gazdag késő római leletanyagot, vas-bronz-, nemesfém- és borostyán feldolgozásának nyomait, ill. egy edényégetőkemencét találtak. Ez alapján

sudiți-i üsttöredéket, és a timkovei üsttöredéket.²³¹ A Csernyahov-kultúra egyik településéről származó timkovei töredékről tudható, bár a település ásatási anyaga közöletlen, hogy az üstfűl egy 1,3 m szájátmérőjű és 2 m mélységű tárolóveremből származik. Kontextusának tehát legjobb párhuzama a rádpusztai üst.

A többi szórványelet viszonya a mikroregionális topográfiával kérdéses. Tudomásom szerint az ócsai az egyetlen, amelynek lelőhelyén a modern módszereknek megfelelő terepbejárás történt, és így feltételesen egy késő szarmata telephez köthető. A șestaci-i üstöt szántás közben találták, 0,8 m mélységben. Mellette kézzel formált kerámiatöredékeket is találtak, de a lelőhely jellege kérdéses.²³²

Néhány szórványelet lelőhelyének jelentőségére a nagyobb összefüggéseket tekintve hívták fel a figyelmet. A razovái (és a jędrzychowicei) lelettel kapcsolatban többször megállapították, hogy stratégiaileg fontos vidéken található.²³³ A razovái üst lelőhelyén 1919 tavaszán és őszén helyszíni szemlét tartottak, de „kultúrréteget” a környékén nem tudtak megfigyelni.²³⁴ Az új lichnovi töredékekkel együtt a három lelet már egyértelműen a Morva-kapu térségének kiemelt szerepére utal. Hasonló értékelést fogalmazhatunk meg a Dnyeszterhez közeli șestaci-i ill. timkovei, a Dnyeper-parti perevolocsnai, a Volgograd környéki, ill. a feltételesen a Volga-vidéki leletek esetében. Ezek jelentős folyami átkelők közelében található, vagy a leletek szóródása (pl. a Dnyeszter két oldalán található lelőhely) utal kiemelt szerepükre.

Az észak-kaukázusi habazi temető mediterrán importanyaga alapján a helyszín közelében regionális jelentőségű úttal számolnak.²³⁵ A temetkezésekhez köthető leletek (Malaj, Habaz, Naszir-Kort, Kizil-Adir) esetében tudomásom szerint nem vizsgálták, hogy a temetők milyen jellegű településekhez köthetők, de a négy leletből három kiemelkedő jelentőségű fegyveres férfisir, és a habazi szórványelemek alapján, feltételesen, esetében is hasonló jellegű sírra következtethetünk.

Összefoglalóan, kijelenthető, hogy a stratégiaileg fontos helyszínek nem korlátozódnak a római erődökre, hiszen ez számos további, „barbár” területen előkerült leletről is elmondható. Az üstöket nemcsak római erődök, és antik városok közvetlen környezetéből ismerjük, hanem przeworski (Jędrzychowice), provinciális római (Balatonlelle), szarmata (Ócsa), karp (Sudiți), ill. csernyahovi (Timkove) településekkel, ill. a római kori topográfiával való közvetlen viszonyuk is felmerült. Mindez azokat az értékeléseket támogatja, amely szerint a hun birodalom nemcsak Pannoniában, hanem a barbár területeken is kihasználta a római kori infrastruktúra adottságait.²³⁶

feltételezik, hogy a település hatalmi-, ill. gazdasági központként funkcionált, és szerepe – a kisleletek alapján – a hun korban is megőrizte jelentőségét (összefoglalóan ld. GODŁOWSKI 1995, 157–161; KACZANOWSKI – RODZIŃSKA-NOWAK 2008 és LOSKOTOVÁ 2011, 128).

231 A veremben egy zoomorf díszítésű csontlemezt is találtak némi állatcsont társaságában, ld. РЕДИНА – РОСОХАЦЬКИЙ 1994, 152–153; Abb 1. 1. A lelőhelyet korábban orosz nevéen, Timkovo néven közölték.

232 НУДЕЛЬМАН 1967, 306.

233 Először RASCHKE 1940, 119; legutóbb LOSKOTOVÁ 2011, 126–128 és TEJRAL 2011, 351.

234 KARGER 1940, 113–114. További szemlét végzett a helyszínen Georg Raschke 1940 decemberében (RASCHKE 1940, 117).

235 KAZANSKI – MASTYKOVA 2007, 194.

236 A kérdés természetesen szorosan összefügg a közép-európai barbár kultúrák végének keltezésével. Erre részletesebben kitérni jelenleg nincs lehetőségem, csak azt emelném ki, hogy a legjobban kutatott felső-sziléziai térségben a hun üstöket ma már a Przeworsk-kultúra utoló fázisával párhuzamosnak tartják, amelyet dendrokronológiai adatok is megerősítenek (GODŁOWSKI 1995, 162; LOSKOTOVÁ 2011, 128).

A hatalmi központokkal való kapcsolat kérdései

Az üstök al-dunai és Kárpát-medencei elterjedését kimondottan a hun birodalom hatalmi központjaival kötjük össze, ami a keltezésükre is hatással van. Azaz, általában feltételezzük, hogy a magyarországi üstök nagy eséllyel későbbi időszakból származnak, azokból az évtizedekből, amikor a hun birodalom hatalmi központja az Al-Dunától a Kárpát-medencébe áthelyeződött.²³⁷ Ahogy láthattuk, az anyag tipológiai kapcsolatai ezt az értékelést nem támasztják alá egyértelműen.

Hogyha közelebről megnézzük a havasalföldi leletek elterjedését, azt látjuk, hogy valójában nem jelölnek ki egy vagy több hatalmi központot, hanem elsősorban a limes mentén szórnak. Két lelet távolabbról származik (Ionești, Sudiți), de azok sem az alföldi területeken, hanem lényegében a Kárpátok lábánál találhatók.²³⁸ A hun kori hatalmi központok rekonstrukciói jelenleg azt mutatják, hogy az üstök szóródása nem esik egybe a jelentősebb hun kori havasalföldi leletek elterjedésével.²³⁹

A leletek önmagukban való keltezhetetlenségét jól jelzi, hogy a korábbi román kutatás az 5. század során, a birodalom bukása után kelet felé visszaáramló hunok emlékének tartotta őket, a kifejlett formák nyugatabbra, Magyarországon megtalált párhuzamai alapján.²⁴⁰ Keltezésükkel kapcsolatban a sudicavai²⁴¹ és hinovai²⁴² leletekre szokás hivatkozni, amelyeket 400/410 körülre kelteztünk.²⁴³ Azonban a magyarországi leletekhez hasonlóan, esetükben is felmerülhet, hogy pontos keltezésük valójában történeti alapokon nyugszik, mert az erődök használatának vége ebben az esetben is bizonytalan.²⁴⁴ A sudicavai töredékek az erőd különböző pontjairól származnak, de pontos rétegviszonyaik ismeretlenek. Egyikük egy bronzkincslelet közeléből került elő, amely II. Theodosius pontosabban nem keltezhető vereteivel záródik.²⁴⁵ Az alapközlés az 5. század első felén belül nem szűkíti le az erőd (pontosabban bizánci megújítás előtti késő római erőd) használatának végét, és ez a keltezés ma is elfogadható.²⁴⁶ Hasonlóképpen záródik a hinovai erőd pénzforgalma is. Itt az üstöt az erőd első pusztulásához kötik, ami valóban inkább egy II. Theodosius koránál korábbi időpontra utal.²⁴⁷ A hinovai töredék azonban

237 „...stimmt die Verbreitung der Kessel auffallend mit den Etappen und Schwerpunkten des Vordringens der Hunnen überein.” ill. „...Produkte hunnischer Werkstätten, die nach 425 nach Ungarn verlegt wurden.” BÓNA 1991, 145. Hasonló állásponton van MITREA 1961, 554–555; KOVRIG 1972, 117–118; HARHOIU – DIACONESCU 1984, 110; KOVRIG 1985, 143; ZASECKAJA – BOKOVENKO 1994, 710–711; ЗАСЕЦКАЯ 1994, 108; HARHOIU 1997, 134. Bóna István korábban még arról írt, hogy a hatalmi központ közvetlenül a Volga mellől került volna át a Kárpát-medencébe, míg később nála is megjelent a havasalföldi központ, amelyet többek közt éppen az üstök keltezésével igazolt (BÓNA 1979, 301; BÓNA 1986, 136; BÓNA 1991, 54, 61, 141).

238 Egy további, a bukaresti múzeumban őrzött gomba alakú fültöredék feltüntetése Munténia közepén egyes térképeken torz képet ad a leletek szóródásáról. Ez a töredék valójában nyugat-kis-valachiai (nyugat-olténiai) lelőhelyről származhat (NESTOR – NICOLAESCU-PLOPȘOR 1937, 179).

239 CIUPERCĂ – MĂGUREANU 2008, 125, Fig. 3; КАЗАНСКИЙ 2014, 328–329, Fig. 26. Kivétel a sudiți-i üsttöredék a Bodza (Buzău) vidékén feltételezett központ területén, néhány km-re többek közt két diademos sírtól (Gherăseni, Buhăiești) illetve Pietroasele-től (CIOBANU – CONSTANTINESCU 2008, Abb. 3 és 136).

240 NESTOR – NICOLAESCU-PLOPȘOR 1937, 182. Később már 375 és 454 közötti keltezésükkel számoltak (MITREA 1961, 554), de ugyanezre a kései keltezési lehetőségre figyelmeztet ANKE 1998, 54.

241 TUDOR 1941, 375, Fig. 10. c; TUDOR 1948, 187–188, 189, Fig. 35. 1–2, 7.

242 DAVIDESCU 1980, 83, 84, 7. kép.

243 GOMOLKA-FUCHS 2007, 215; TEJRAL 2011, 347–348.

244 HARHOIU – DIACONESCU 1984, 109–110; ANKE 1998, 53, 307. l. Elfogadja pl. TEJRAL 2010, 108.

245 TUDOR 1948, 187, 198–200. A kincs 889 éremből áll.

246 TUDOR 1948, 205–206; RAJTÁR – ZÁBOJNÍK 2010, 120. Vö. HARHOIU 1997, 133–134.

247 DAVIDESCU 1980, 82–83.

nem keltezheti az összes havasalföldi üstöt.²⁴⁸ Szem előtt kell tartanunk azt, hogy a moesia birodalmi határ a hun korban jelentőségét – a pannoniaival szemben – végig megőrizte. A római határ természetesen azt is jelentette, hogy a térség a hun birodalom határát is alkotta, amelynek megerősített védelmére szükség lehetett, és a balkáni hadjáratok kezdetekor akár a katonai erők koncentrációjára is sor kerülhetett a térségben.²⁴⁹

Abban, hogy a hun nagyhatalom központi szállása a 440-es évek végén az Alföld központi területein volt, írásos forrásaink alapján nincs okunk kételkedni.²⁵⁰ Mivel magyarázhatjuk tehát azt a jelenséget, hogy a Kárpát-medencei üstletek nagy része nem Attila birodalmának központjából származik? A hun üstök, valamint az ún. halotti áldozatok lelőhelyei (mint a biztosan hun korinak és keleti eredetűnek tartható rituális tevékenység emlékei) egy kisebb területet jelölnek ki a Kárpát-medencében. Ez nagyrészt Pannonia keleti részére, Valeria provincia területére esik, ugyanakkor kisebb mértékben Pannonia Primára és az Alföldre is áthúzódik.²⁵¹ Felmerül a kérdés, hogy a jelenség párhuzamba állítható-e a havasalföldi leletek elterjedésével. Ennek bizonyításához meg kell vizsgálnunk, hogy lehetséges-e, hogy az al-dunai leletekhez hasonlóan a magyarországi üstök a hun birodalom határvidékét jelölik (25. kép).

Ahogy azt a Pannonia-kutatás több ízben hangsúlyozta, Valeria nyugat felé nem tekinthető zárt területnek, egyértelmű határvonallal nem biztos, hogy rendelkezett. Ezért a hun birodalom nyugati határa utolsó évtizedeiben nem kell, hogy pontosan egybeessen Valeria Ripensis közigazgatási határaival.²⁵² Hasonló képre következtetett Tóth Endre a római aransolidusok elterjedésének vizsgálatával.²⁵³ A pannoniai kutatás régi érvrendszere a római továbbélés tekintetében az, hogy a földrajzi nevek kontinuitása csak a Nyugat-Dunántúlon és a Drávától délre tapasztalható, és hogy ez a helyzet alapvetően a hun kor öröksége lehet.²⁵⁴ Az a terület, amelyen ez a kontinuitás nem figyelhető meg,²⁵⁵ nagy vonalakban egybeesik az üstök elterjedésének pannoniai határával is. Természetesen éles határvonalakat húzni a térképen nem lehet. Ez legjobban a pécsüszögi áldozati lelettel érzékeltethető, amely Sopianae közvetlen környezetében található, egy olyan városban, ahol az 5. század első évtizedeiben még épített örökséggel, a kereszténység gyakorlásával számolhatunk, és amelynek kora középkori kontinuitása a névanyagban és az anyagi kultúrában is megfogható.

Mindezen bizonytalanságok ellenére feltűnő, hogy a késő római provinciafelosztás legújabb rekonstrukciója alapján mindegyik pannoniai üstletet Valeria területére esik (26. kép).²⁵⁶ Amennyiben tehát (hun) birodalmi szinten szemléljük a jelenségeket, az üstök Kárpát-

248 Hasonlóképpen gondolja TEJRAL 2010, 108. és TEJRAL 2011, 348–349. aki szerint a pannoniai erődökből előkerült üstök akár korábbra is keltezhetők, mint a tartomány belsejéből, nem-római kontextusból származók.

249 Ld. a kelet-római birodalomrészt ellen irányuló hun hadjáratokat BURY 1923, 271–276; VÁCZY 1940, 89–91; NAGY 1956; ALTHEIM 1962, 186–187, 271–272, 291–293, 310; MÓCSY 1974, 351–352; VÁRADY 1978, 104; DEMOUGEOT 1979, 389–393; POHL 2007 valamint BÓNA 1984, 269–273 annak hangsúlyozásával, hogy a 450. évi ún. anatóliusi béke után is a Duna tartható a birodalmi határnak.

250 PRISCUS fr. 11–14; THOMPSON 1948, 102–120; újabb kiadásairól HEATHER 1996, 240–242.

251 BÓNA 1991 Abb. 69. (Kartenbeilage)

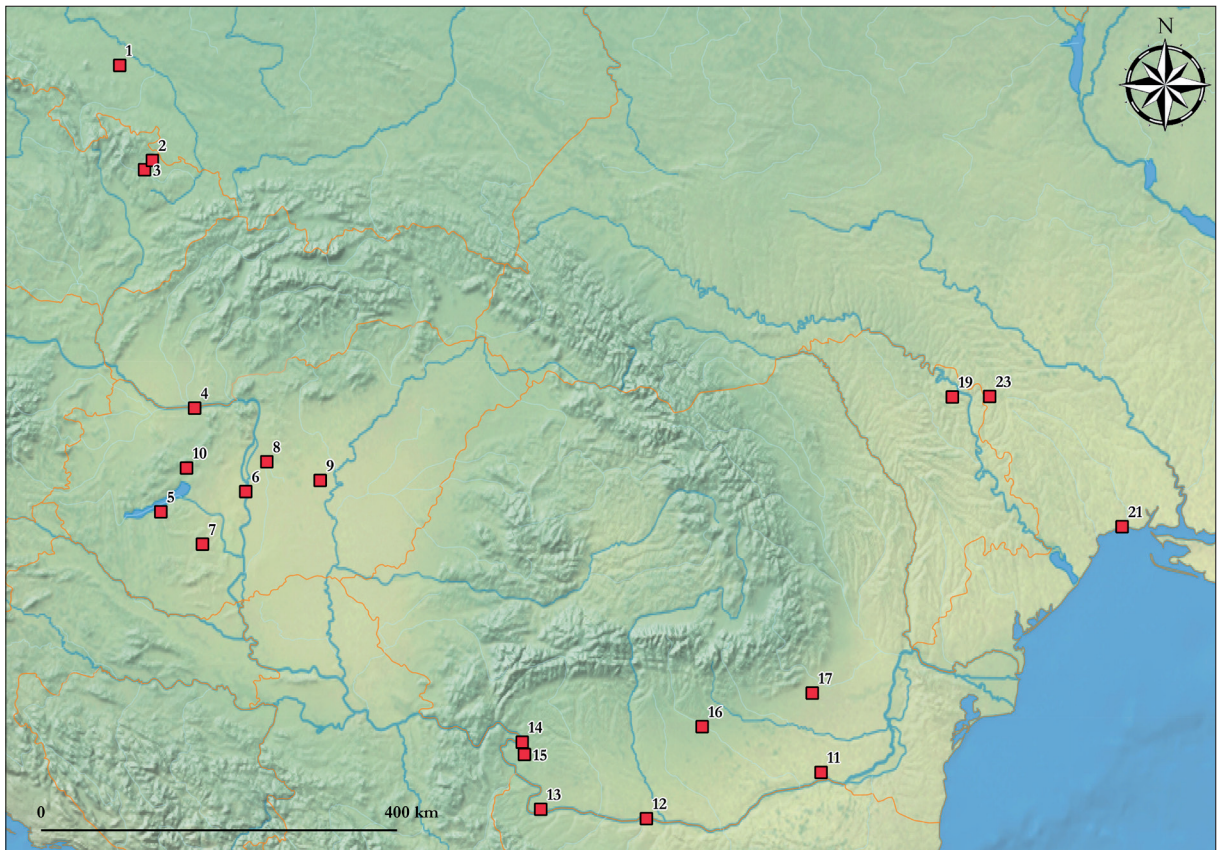
252 SZÁSZ 1943, 155; MAENCHEN-HELFEN 1973, 64–66, 87–89; TÓTH 2009, 175.

253 TÓTH 2009, 181–183.

254 ALFÖLDI 1943, 146–147 (második kiadás); MÓCSY 1974, 354–355; TÓTH 1989, 203; BÓNA 1991, 48; FITZ 2003, 208; TÓTH 2009, 164–165.

255 MÓCSY 1974, Fig. 58.

256 A pannoniai provinciák 3–4. századi határváltozásait ld. BORHY 2014, Abb. 47 és Abb. 119. Köszönöm Borhy Lászlónak és Bödöcs Andrásnak, hogy a tetrarchia-korabeli felosztás rekonstrukciójának térinformatikai állományát (Abb. 119) rendelkezésemre bocsátották. A 26. képen látható solidus-lelőhelyeket PROHÁSZKA 2008 alapján vittem térképre.

25. kép. A hun kori üstök nyugati elterjedési határa Kelet-Közép-Európában (a számozás feloldását ld. a katalógusban, grafika: Masek Zsófia)

medencei és al-dunai elterjedése között párhuzamot vonhatunk. A két elterjedési terület együttesen azt sugallja, hogy a leletek nem a birodalom nyugatra tolódó hatalmi központjait jelzik, hanem sokkal inkább a hun birodalom határait jelölik ki.²⁵⁷

A Fekete-tenger melléki lelőhelyek értékelése (Olbia Pontica, Szimferopol/Neapolis Scythica, Buzsor/Gorgippia) hasonlóképpen kettős. Amellett, hogy birodalmi távlatokban antik központokhoz, a településhierarchia és az információs csatornák legmagasabb szintjén álló helyszínekhez köthetők, ez a térség szintén birodalmi határt alkotott mindaddig, amíg a hunok fennhatósága a terület fölött érvényesülni tudott.²⁵⁸ Ez az észak-kaukázusi területre is igaz (Habaz, Naszir-Kort).²⁵⁹ A Kubán-vidéki malaji sír, amely biztosan jóval a birodalom bukása utánra keltezhető, nem értékelhető ebben az összefüggésben.

Szükségszerűen nehezebb az értékelése a többi kelet-európai, ill. még keletebbi leleteknek. Ezek a birodalom terjeszkedése alatt határból hamar központi területté válhattak, annak legnagyobb kiterjedése idején pedig vagy nem értékelhetők határvidékként, vagy a kérdést megítélni nem áll módunkban. Nem dönthető el a kérdés a csehországi és lengyelországi három lelet esetében, amelyek esetleg a közvetlen hun fennhatóság nyugati határát is jelezhetik, de a Baltikum felé

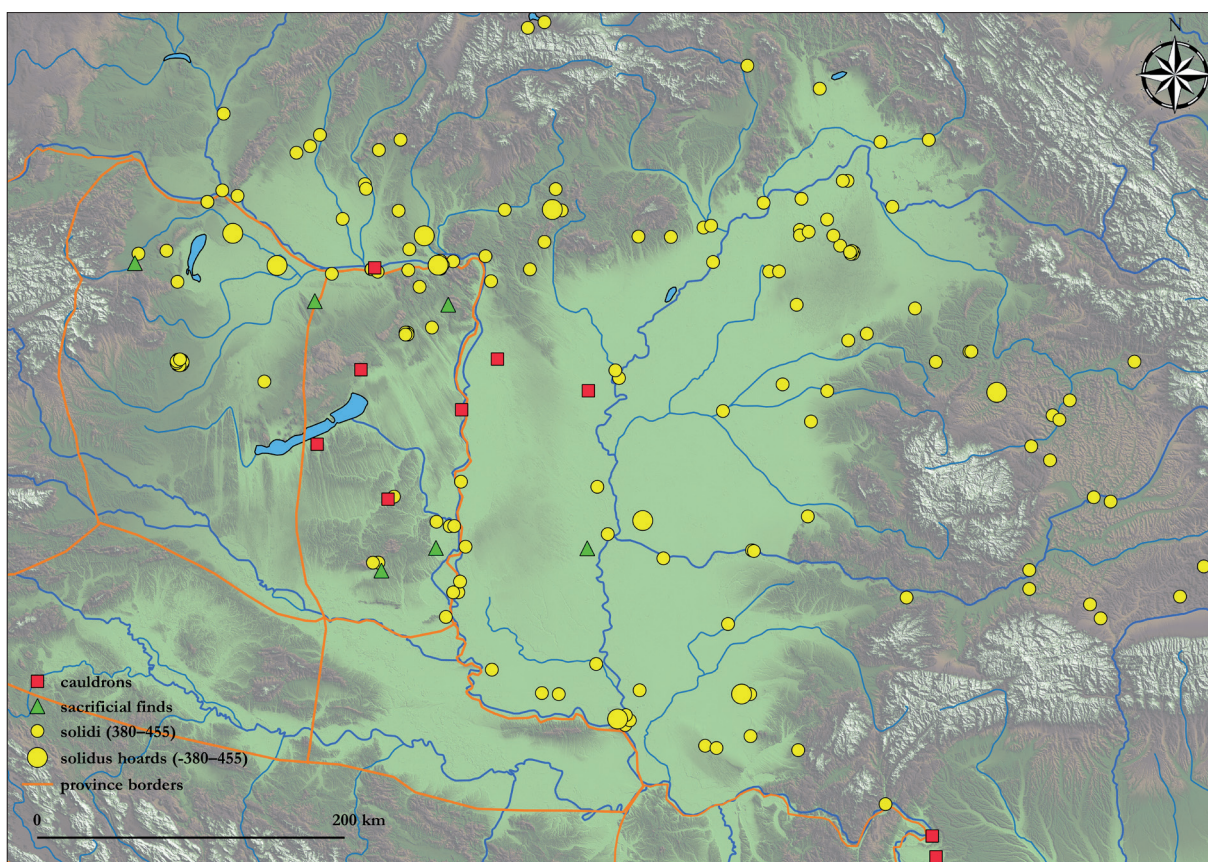
257 Ld. a hun birodalmi határokat HEATHER 2009, 631, 10. térkép. és vö. SHCHUKIN – KAZANSKI – SHAROV 2006, 110–116.

258 A hun fennhatóság határát a Krím-félszigeten ld. AJBABIN 2011, 50–51; 55, Abb. 19.

259 A hunok kaukázusi irányú ázsiai hadjáratairól ld. THOMPSON 1948, 26–31; ALTHEIM 1962, 317–319; MAENCHEN-HELFEN 1973, 51–59; DEMOUGEOT 1979, 387–389.

vezető útvonal ellenőrzésére is utalhatnak. Az mindenesetre biztosnak tekinthető, hogy ez a térség, Felső-Szilézia déli része a késő császárkorban a Przeworsk-kultúra déli periferiáját alkotta.²⁶⁰

Az alföldi üstök (Törtel, Ócsa) egy hun kori leletekben kifejezetten szegényes térségből származnak. A regionális infrastruktúra szempontjából az ócsai lelőhely térségének kiemelt szerepe lehetett. Az Aquincummal szemben fekvő tágabb terület jelentőségére a magyarországi kutatás eddig is utalt,²⁶¹ és ezt a kevés hun kori lelőhely szóródása is jelzi (27. kép). Ugyanakkor az alföldi római kori utak rekonstrukciója során közvetlen Aquincum–Parthiscum útvonallal általában nem számolunk.²⁶² A törteli lelőhely esetében pedig, amint fentebb láttuk, az Aquincum–Porolissum útvonalhoz való viszony nem egyértelmű. A két alföldi lelőhely szerepe tehát nagy vonalakban magyarázható a térség interregionális szerepével, infrastruktúrális helyzetével. Mikroregionális szinten azonban mindez már bizonytalan. Egy valami zárható ki biztosan a jelenlegi kutatási helyzet szerint: hogy egy egyértelmű hun kori hatalmi központhoz lennének köthetők.

26. kép. A hun kori üstök, áldozati leletek és aranyérmek elterjedése Pannonia határaihoz képest (az aranyérmek Pannonia Secunda és Savia területén nem térképezettek, grafika: Masek Zsófia)

A Kárpátok keleti előterében, a Dnyeszter két oldalán előkerült két példány (Şestaci, Timkove) lelőhelyei feltűnően közel esnek egymáshoz.²⁶³ A kutatás jelenlegi állása szerint a két lelőhely egy hun kori leletekben igen gazdag területen (ún. bukovinai hatalmi központ), pontosabban

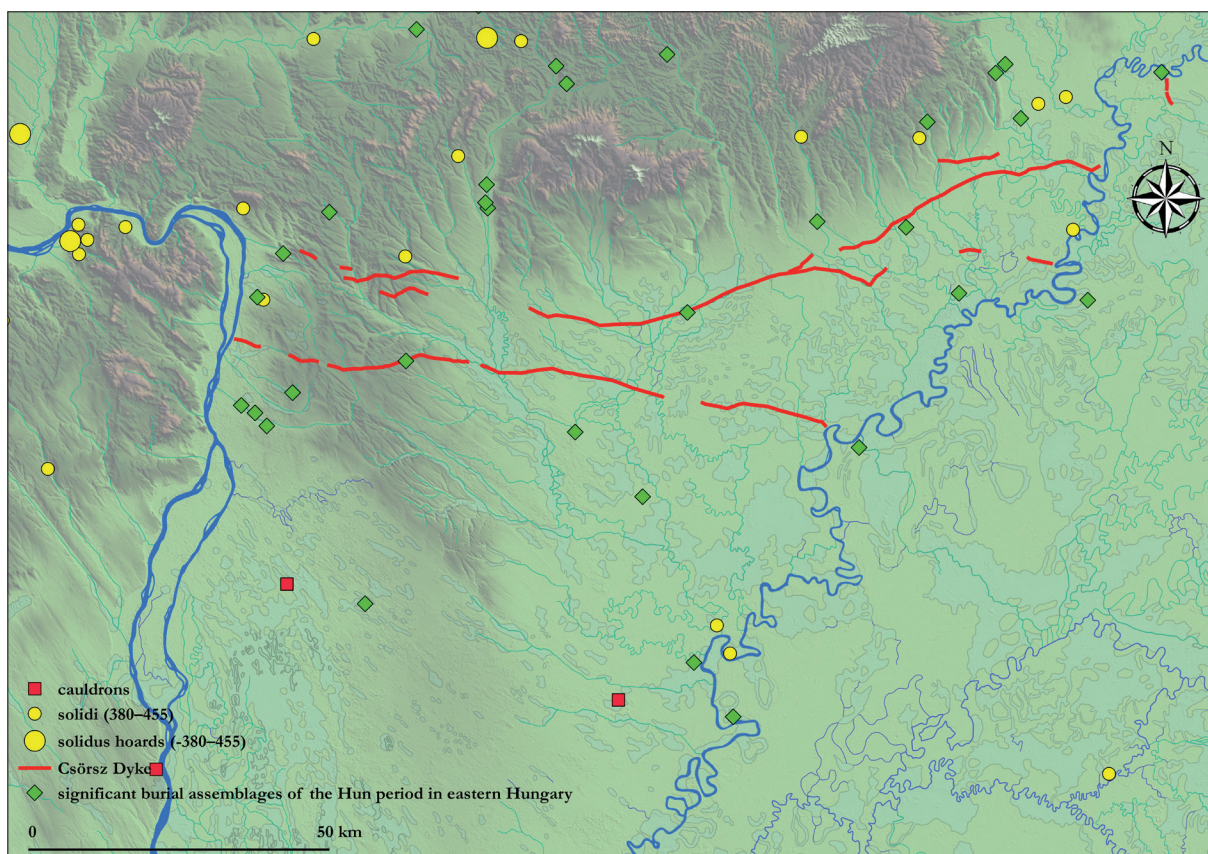
260 LOSKOTOVÁ 2011, 128.

261 PL. LÁSZLÓ 1942, 781–784; NAGY 1973, 186–188.

262 PL. GABLER – VADAY 1986, Abb. 21; GABLER – VADAY 1992, Abb. 1; VADAY 2003, Fig. 26.

263 РЕДИНА – РОСОХАЦЬКИЙ 1994, 154 is hangsúlyozzák a két lelőhely közti mindössze 40 km-es távolságot, és hogy a timkovei töredék formailag is közel áll a şestaci-i üsthöz. Legközelebbi rokonuknak a desai üstöt tartják (НУДЕЛЬМАН 1967, 307).

annak keleti határán található.²⁶⁴ A romániai üstök közül hasonló mondható el a sudiți-i töredékről (ún. Bodza vidéki hatalmi központ).²⁶⁵ Ezek mikroregionális helyzete tehát hasonló a Regöly és Murga közelében talált hógyészi üst szerepéhez (ld. feljebb). A perevolocsnai lelőhelylyel kapcsolatban kiemelték, hogy a Vorszkla torkolatának másik partján talált – és az üstlelettel együtt közölt – sírlelet egyértelműen az átkelő kiemelt szerepét jelzi a hun korban.²⁶⁶ Később felmerült, más Dnyeper-vidéki leletek értékelésével összhangban, hogy ezek a leletek egy hun kori alán telepítés emlékei lehetnek.²⁶⁷ Az erdős sztyeppevidék hun üstjeit hagyományosan a hun fennhatóság egyértelmű jeleként értékeljük,²⁶⁸ azaz maguk a régészeti leletek jelölnek ki olyan területeket és egy olyan határvonalat, amelyről nélkülük nem volna tudomásunk.

27. kép. Az alföldi hun üstök és a hun kori sírleletek viszonya a Duna-Tisza-közének északi felén (Intercisa ill. a Körösök vonalától délre nem térképezett, grafika: Masek Zsófia)

A kelet-európai példák alapján nem valószínű, hogy az összes lelet a határterületek jelenségével hozható kapcsolatba. Másrészt, a kisebb hatalmi központok és a birodalom határvidékei akár egybe is eshettek (pl. Dél-Pannoniában), ezek nem kezelhetők egymást kizáró fogalmaként. Árnyaltabb képet csak a római birodalom felé közeledve próbálhatunk meg felrajzolni, részben a történeti események, részben az antik világ topográfiájának pontosabb ismerete miatt. A Középső- és az Al-Duna vidékén jelentkező tendenciákat azonban a korábbi „birodalmi hatalmi központ”-elmélet nem tudja megmagyarázni.

264 POPA 2007, 170; HARHOIU 2007, 92; CIUPERCĂ – MĂGUREANU 2008, Fig. 3.

265 СЛОБАНУ – КОНСТАНТИНЕСКУ 2008, Abb. 3.

266 ЛЕВЧЕНКО – СУПРУНЕНКО 1994, 75, рис. 29. és 80.

267 KAZANSKI – MASTYKOVA 2000

268 PL. VÁCZY 1940, 84; BÓNA 1991, 40.

Ez az elmélet szükségszerűen fontosabbnak tekinti a szigorú keltezésnél a leletek elterjedését összességükben. Ezt a nézőpontot azonban indokolja egyrészt az a helyzet, hogy a birodalom gyors terjeszkedése és rövid élete miatt nem várhatjuk el feltétlenül, hogy a nyugati terjeszkedés állomásai egyértelműen tükröződjének a leletanyagban. Másrészt a tipológiai elemzések nemcsak kelet–nyugati, hanem erős nyugat–keleti kölcsönhatásokra is utalnak, és az anyag egyirányú fejlődését nem teszik valószínűvé. Ezek a problémáink kiküszöbölődnek, hogyha feltételezzük, hogy az üstöket készítő specializált mesterembereknek a birodalom bukásáig egyszerre lehetett kapcsolata a Duna-vidéktől a Kaukázus környékéig. Ez azt jelenti, hogy a Kaukázus-vidéki kifejlett formákat sem kell feltétlenül nyugat–keleti migrációval magyaráznunk, noha az egyértelműnek tűnik, hogy az üstök ebben a térségben hosszabb használati idővel rendelkeznek (Naszir-Kort, Malaj).

Az alföldi hatalmi központ és a pannoniai hun kori régészeti anyag keltezéséről

A magyarországi üstök keltezése lényegében a történeti értékelések tükrében változik a szakirodalomban. A két fő kérdéskör, hogy a birodalom hatalmi központja vajon mikor költözhetett át az Alföldre, valamint hogy Pannonia mikor kerülhetett hun kézre. A két kérdés összefügg, és egymás megítélésére visszahat, ezért röviden mindkettőt szükséges összegezni.

A legelterjedtebb elmélet azzal számol, hogy a hunok Pannoniát a 430-as évtizedben szállták volna meg, és hogy az alföldi hatalmi központ a 420-as években alakult volna ki.²⁶⁹ Ennek az elméletnek az alapjai már igen régen kialakultak a kutatásban,²⁷⁰ de a kérdés ma sem tekinthető lezártnak. Mára a 433-as dátum szerepe történetileg és régészetileg is megkérdőjeleződött.²⁷¹ Ugyanakkor erősen tartja magát az az elmélet is, mind a római, mind a népvándorlás koros kutatásban, amely nagymértékű lakosságcserevel számol a 420-as évektől vagy 433 után legalább Valeria²⁷² (vagy Valeria és Pannonia Secunda²⁷³) területén; annak ellenére, hogy a provinciák szerződés keretében történt átadása bizonytalan.²⁷⁴ Valeria hun kézre kerülésének meghatározása Tóth Endre szerint „reménytelen feladat”, és a 433-as dátum törölhető a Pannonia történetének fordulópontjai közül.²⁷⁵

A történeti kronológia szempontjából annál sokkal tovább valószínűleg nem juthatunk, hogy a pannoniai limes a 430-as évek körül végleg megszűnhetett létezni.²⁷⁶ Valójában azonban sem a szerződéssel történt átadás, sem Valeria Media megalakítása nem igazolhatja önmagában a régészeti anyag szűk korszakolhatóságát a 420–430-as évek elé, illetve az utánra. Hasonló

269 Pannonia átadásának, feladásának időpontjairól ld. legutóbb TÓTH 2009, 172–178. A korábbi, 406. vagy 409. évi feladásra ld. uo. 173–174, ill. ALFÖLDI 1926, 71; ALFÖLDI 1942, 728–729; korábbi kririkáját pl. MÓCSY 1962, 581–582.

270 BURY 1923, 271–272; MAENCHEN-HELFFEN 1973, 76–90; MÓCSY – FITZ 1990, 50–51.

271 KONRAD – WITSCHERL 2011, 15–16; BIERBRAUER 2011, 132. A kérdés irodalmát ld. TÓTH 2009, 1053–1055. l.j.

272 TÓTH 2009, 165, 189; VIDA 2011, 626, 637.

273 Pl. ŠAŠEL 1979, 128.

274 TÓTH 2009, 172–176.

275 TÓTH 2009, 176.

276 MÓCSY 1974, 339–351; SOPRONI 1985, 105–106; FITZ 2003, 208. Vö. VÁRADY 1969 a pannoniai limes továbbéléséről, főként 346–348, és kritikáját pl. MÓCSY 1971, 357–358.

történeti értékelések nem jelenthetik automatikusan sem Valeria római életének végét,²⁷⁷ sem a késő római temetők használatának lezárulását,²⁷⁸ sem pl. a besimított kerámia ún. 2. csoportjának szűk keltező értékét nem bizonyíthatja történeti alapon.²⁷⁹ Jogosan merül fel tehát az az igény, hogy a leletanyagot a történeti források figyelembe vétele nélkül kellene erősebben differenciálni, elkerülve az ún. vegyes érvelés buktatóit.²⁸⁰

A probléma azonban nem csak a relatív és az abszolút kronológiai határok meghatározásával van. A valódi kérdés inkább az, hogy ezek elkülönítésére módszertanilag a régészeti anyag valóban alkalmas-e, vagy sem. Az üstök jó esettanulmányt jelentenek arra, hogy ez a kérdés módszertanilag nem hidalható át abban az esetben, ha leleteink szórványok (mint az üstök általában), kontextusuk bizonytalan (Intercisa), vagy finomabb kronológiai szempontok számára használhatatlan (Balatonlelle). Hogy az üstök használata és földre kerülése a provinciális római kultúra rendszerszintű jelenlétével (a limes, a városi élet fennállása, az infrastruktúra kontinuitása, késő római temetők használata, stb.) még egybeesik-e vagy sem,²⁸¹ az a forrásadottságok miatt nem dönthető el. Ezért lehet jelen még ma is párhuzamosan az az elmélet, amely az üstöket a birodalommal szövetséges foederati emlékének tartja, azzal együtt, amely éppen ellenkezőleg, már a limes teljes összeomlásának idejére keltezi őket.²⁸² A tipológiai elemzés önmagában, ahogy láthattuk, ezt a kérdést nem válaszolhatja meg.

Pannonia utolsó évtizedeiről tehát a régészeti–történeti irodalomban folyamatos a diszkusszió. Ez az Alföld kutatásában nem tükröződik hangsúlyosan. Az az elmélet, hogy a hun birodalom hatalmi központja a 420-as évek közepén (424, máshol 425 vagy 423–425) helyeződött át az Alföldre, évtizedek óta domináns a kutatásban, elsősorban Bóna István munkássága nyomán.²⁸³ Azonban a történeti eseményeknek nem ez az egyetlen elfogadható rekonstrukciója. A nemzetközi irodalomban párhuzamosan egy 5. század eleji elmélet is jelen van, amely jobban igazodik a Pannonia korai, 409. évi feladásáról szóló korábbi történeti értékelésekhez, de enélkül is releváns koncepció.²⁸⁴

Amennyiben Bóna István elméletének alapjait szeretnénk felvázolni, megállapíthatjuk, hogy ő elsősorban Harmatta Jánosra építhetett.²⁸⁵ Harmatta azonban a hatalmi központ áthelyezésével kapcsolatban valójában sokkal árnyaltabban fogalmazott Bóna Istvánnál: a bizonytalanságok hangsúlyozása mellett a hatalmi központ áthelyezését *legkorábban* a 420-as évek

277 BÓNA 1984, 269; BÓNA 1991, 48–49.

278 TÓTH 2009, 189.

279 TÓTH 2009, 180–181.

280 HEINRICH-TAMÁSKA – PROHÁSZKA 2008, 151; BIERBRAUER 2011, 137.

281 Azaz inkább a D1 periódusra vagy inkább a D2-re lehetnek-e jellemzők, azok eredetileg megfogalmazott relatív viszonyrendszerében, ld. TEJRAL 1988, 267–295.

282 A kérdés kibontását ld. pl. KOVRIG 1972, 118–120. A foederatihez kötés mellett érvel pl. ANKE 1998, 52–54, de nem zárja ki a későbbi keltezés lehetőségét sem; hasonlóan pl. RAJTÁR – ZÁBOJNÍK 2010, 122. TEJRAL 2010, 108–109; TEJRAL 2011, 346–349 inkább korai keltezésük mellett érvel; míg a korai keltezés lehetőségét teljesen kizárja pl. BÓNA 1991, 145.

283 BÓNA 1971, 267–268; BÓNA 1984, 267–269; BÓNA 1986, 136; BÓNA 1987, 117; BÓNA 1991, 157; 212.

284 MAENCHEN-HELFEN 1973, 61–62. („Huns had camped in Hungary since 378.”); MENGHIN 2007, 36 (405/406); HEATHER 2009, 218–222 és 629, 8. térkép („c. 410?”). Emellett más kutatók a kérdésben egyáltalán nem foglaltak határozott állást, pl. VÁRADY 1969, 264–266; KOVRIG 1972, 118, 60–62. lj.; WOLFRAM 1979, 311–317; SOPRONI 1985, 105.

285 Bár erre sehol sem hivatkozik. Valószínűleg erre a következtetésre jutott Tóth Endre is (TÓTH 2009, 174).

közepére keltezte.²⁸⁶ Korábban – Alföldi András Pannonia korai átadásáról szóló elméletének megfelelően – inkább egy korábbi, 5. század eleji keltezés jellemezte a magyar kutatást, illetve annak hangsúlyozása, hogy az Alföld teljes birtokba vétele évtizedekig elhúzódó folyamat lehetett.²⁸⁷ E nézet szem előtt tartását tükrözi pl. Mócsy András azon véleménye is, hogy Pannoniában a 410-es évektől számolhatunk a hunok fennhatóságával, amelyet a feltételezett 433. évi foedus csak szentesített volna.²⁸⁸ Ezek az árnyaltabb megfogalmazások az 1980-as évek óta lényegében eltűntek a magyar kutatásból, és a hunok alföldi tevékenységével kapcsolatban a Pannonia-kutatás is szinte csak Bóna Istvánra hivatkozik.²⁸⁹ Bóna István nézetének helyességét valójában Párducz Mihály 1974-ig vitatta, mert nem tartotta meghatározhatónak a hun birtokba vétel pontos időpontját.²⁹⁰

A hatalmi központ 424/425. évi áthelyezéséről szóló elmélet alapját az Aetiusnak 423-ban küldött hun katonai segítség adta. Az alföldi események rekonstruálásában kiemelt szerepet kapott az az erre épülő feltételezés, hogy a katonai segítségnyújtásért cserébe Valeria 424–425-ben ajándékként Ruga kezébe került volna.²⁹¹ Ezt a korábban feltűnt elméletet már Maenchen-Helfen kritizálta, és pl. Soproni Sándor egy 1985. évi lábjegyzetéből tudjuk, hogy ő is pusztán feltételezésnek tartotta.²⁹² A 425. évi dátum azonban Bóna számára ekkorra már olyan sarokpontot jelentett, amelyet a pannoniai leletek értékeléséhez, többek közt éppen Intercisa történetéhez is használt, és nem utolsósorban a teljes 5. századi alföldi régészeti anyag kutatását meghatározta.²⁹³ Ezért keltezte a dunántúli hun üstöket kifejezetten 425 utánra, és csak ezen az alapon keltezhet pl. az egyik legtávolabbi és legészakabbi, a szokai hun üstöt is éppen 425 utánra.²⁹⁴ Hogy a 425–430-as dátum egész Pannonia történetében fordulópontot jelentene, azt „nyugati irányból” Tomka Péter is megkérdőjelezte: „*Bóna sieht die Dinge vom Standpunkt eines Valerianers.*”²⁹⁵

286 HARMATTA 1953, 8–9 (magyar) ill. 107–108 (francia). Kezdetben Bóna is hasonlóan fogalmazott (BÓNA 1965, 116: 420 után, BÓNA 1971, 267–268: 420 körül). Egy 1968. évi munkájában viszont 410 körülre keltezte az alföldi hun fennhatóságot, amelyet a korábbi, Alföldi-féle történeti interpretáció hatásának tarthatunk. (BÓNA 1968, 102).

287 ALFÖLDI 1932, 42–43; VÁCZY 1940, 75–81.

288 MÓCSY 1974, 351–352; MÓCSY 1971, 358. Hasonlóan THOMPSON 1948, 25–26, 63–64, aki szintén elfogadta a 433. évi foedust, de már a 4. század végétől elképzelhetőnek tartja a hunok pannoniai jelenlétét, és így nyilván az alföldit is. ALTHEIM 1962, 186–188 szintén a 4. század végére keltezte a hunok alföldi és pannoniai feltűnését, ugyanakkor a Rugának ajándékba adott Valeria elmélete is tisztán megjelenik nála. Ezek a példák is jól mutatják, hogy a kérdés Pannonia hun korának régészeti kutatására is visszahat. Vö. TÓTH 2009, 174.

289 Pl. TÓTH 1989, 224; TÓTH 2009, 174–175.

290 PÁRDU CZ 1974, 194–198 és 188 („*Auch die Feststellungen von B. über die Ungarische Tiefebene sind unbeweisbar. Die Verlegung des hunnischen Machtzentrums gegen 420 nach Ungarn wird von gar keiner schriftlichen Angabe unterstützt und selbst die archäologischen Angaben machen die Möglichkeit nur in sehr geringem Maße wahrscheinlich.*“) A 4–5. század számos egyéb történeti és régészeti kérdését is érintő vitájuk (1961–1974) Párducz Mihály 1974. évi halálával ért véget.

291 BÓNA 1991, 48–50.

292 MAENCHEN-HEL FEN 1973, 89–90; SOPRONI 1985, 105, 82. lj. A kérdésben Bóna István írásbeli közlésére hivatkozik, ezzel egyértelműen jelezve, hogy más nem állt rendelkezésére. Az elméletet Bóna csak 1991-es kötetében fejtette ki, ld. előző lj.

293 BÓNA 1987, 118; BÓNA 1991, 252–253, 264, 267. A (konstruált) történeti alapokon álló „rövid hun kor” elmélete mellett ezért a magyar régészeti kutatásban kialakult egy hosszabb hun kori régészeti periódus elmélete is (kb. 380–455). A kettő Párducz Mihály és Bóna István vitája óta, lényegében máig párhuzamosan létezik a magyarországi kutatásban.

294 BÓNA 1991, 145 és 240.

295 TOMKA 1996, 47–49, idézet: 47.

A pannoniai események kutatási helyzetének tükrében kijelenthetjük, hogy az Alföld hun kézre kerülésének időpontja éppoly bizonytalan, mint Valeria esetében, csak kevesebb vitát váltott ki. Ráadásul az Alföld birtokba vétele és a birodalom egyik jelentős hatalmi központjának kialakítása két különböző időpontban is történhetett. Ennek megfelelően egy második, vagy harmadik lépcsőt jelentett az elsődleges birodalmi székhely itteni kialakítása, amelynek Attila-kori kontinuitását feltételezzük Ruga, majd Bleda alföldi központjával, de valójában ez is bizonytalan.²⁹⁶ Ezért a történeti eseményekről való szórványos ismereteinket a régészeti anyag keltezéséhez csak nagyon korlátozottan, a legtöbbször szórványként előkerült hun üstök keltezéséhez pedig biztosan nem használhatjuk fel.

Mi alapján keltezhetjük végül az üstöket? Keltezésükkor mindenképpen figyelembe kell vennünk azokat a megállapításokat, amelyek arra utalnak, hogy a pannoniai és a velük szoros formai kapcsolatot mutató alföldi leletek a tipológiai fejlődési sor végén helyezkednek el, ami inkább kései keltezésük felé mutat. A másik használható érv abból fakad, ha elfogadjuk azt a feltételezést, hogy térségünkben az üstök használatának és deponálási szokásainak kialakulása nem egyszerűen keleti eredetű népekhez, hanem szorosan a hun birodalomhoz köthető. Ez szintén egy kései keltezés mellett szól. Ebből kiindulva korai, 4. század végi keltezésük a Kárpát-medencében ma is indokolatlannak tűnik.²⁹⁷

Funkcionális kérdések és rituális vonatkozások

Az üstök funkciójával kapcsolatban a legelfogadottabb a halotti áldozathoz kötés feltételezése.²⁹⁸ Ez – a magyar kutatáson kívül – általában a vízzel kapcsolatos kultikus tevékenység elméletével is keveredik. A kategorikusan ellenkező vélemény ritka,²⁹⁹ gyakoribb eset, hogy sem a szakrális sem a profán használatot nem zárják ki.³⁰⁰ Azt a korábbi elméletet, hogy az edények hun hamvasztásos temetkezések urnájaként lennének értékelhetők, a kutatás egyértelműen elutasította.³⁰¹

A halotti áldozat elméletét érdemes két megközelítésre bontani. Ez alatt egy általános elmélet is érthető, amely nem foglal állást sem az üstök használatának hosszáról, sem arról, hogy pontosan ki használta, és ki birtokolhatta őket. A másik azonban egyértelműen egy-egy hun előkelőség temetéséhez kötődő áldozatot feltételez. Eszerint az „üsthöz tartozó” temetkezés az üstök közelében kellene legyen.³⁰² Mivel Bóna István hasonló funkciót tulajdonított a hun áldozati leleteknek is, ez alapján elméletileg egy hun előkelő temetése egy sírhely – üst – ál-

296 Tudtommal egyedül Alföldi András feltételezte, hogy Attila a Tisza mentén északabbra helyezte volna a korábbi hun királyi székhelyt: ALFÖLDI 1932, 44–45.

297 Hasonlóan pl. KOVRIG 1972, 120; BIERBRAUER 2015, 446.

298 BÓNA 1979, 301–302; BÓNA 1987, 118; BÓNA 1991, 140 a jędrzychowicei lelet kapcsán; BÓNA 1991, 141; 189, 192; KOCH 1997, 636; KOCH 2007b, 288–289; HARHOIU 1997, 133–134; GOMOLKA-FUCHS 2007, 215; RAJTÁR – ZÁBOJNÍK 2010, 121.

299 MAENCHEN-HELFEN 1973, 326 (*“They were cooking vessels.”*). A szovjet kutatáson belül főzõedényként való használatukat feltételezte A. N. Bernstam (БЕРНШТАМ 1951, 201, idézi НУДЕЛЬМАН 1967, 308), művének fogadtatásához a szovjet kutatáson belül ld. MAENCHEN-HELFEN 1973, 190–198 ugyanakkor ez az értékelés széles körben elterjedt az orosz irodalomban (ЗАЩЕПКАЯ 1994, 106).

300 WERNER 1956, 60; GHA 1987, 156; ÉRDY 1995, 7–8; KOCH 1997, 636. FETTICH 1940 és FETTICH 1953, 42. áldozati üstökrõl írt, de a funkciót nem részletezte, míg ANKE 1998, 51 a szakrális szerepkörön belül feltételez különböző funkciókat.

301 KOVRIG 1972, 112–114; BÓNA 1991, 142–143.

302 Pl. BÓNA 1991, 143, 192 és ld. fentebb.

dozati lelet hármából állt volna össze. Az üstökkel kapcsolatban a legfontosabb, hogy ez az elmélet egy használatot feltételez, és ezzel tulajdonképpen azt, hogy az üstök egy-egy hun előkelő magántulajdonát képezték volna.³⁰³ Röviden, az elmélet lényegében egy térben kiterjesztett sírmellékletet jelent.

Bóna tehát az üstöket kizárólag a halotti kultusszal tartotta összeköthetőnek. Ezt alátámasztandó, az üstök olyan előzményeit idézte, amelyek a sírrítussal biztosan összefüggnek.³⁰⁴ Az elemzésben azonban olyan előzményeket használ fel, amelyeket a tipológiai értékelésnél kizárt, és amelyek a keleti irodalomban nem feltétlenül hunként határoznak meg. Ez önmagában is az elmélet felülvizsgálatára készlet.

Előzmények?

Attól függetlenül, hogy a hun üstök kifejlődése közvetlen belső-ázsiai hatással történt-e vagy sem, azt senki sem vitatja, hogy általánosan véve a hun üstök egy hasonló kultúrkör termékei, mint sztyepei előzményeik voltak. Ezt igazolja feltételezhető technológiai rokonságuk, közös motívumkészletük, például az, hogy a gomba alakú díszítések rokonságát a szkíta–szarmata kori üstök fülkiképzésével általánosan elfogadjuk.³⁰⁵ Ezt a rokonságot a mai orosz kutatás egy közös készletként értékeli, amelyből a látszólagos nagy időbeli és térbeli távolságok ellenére évszázadokon át meríteni tudtak az ún. nomád üstöket használó közösségek.³⁰⁶ Hogyha a funkció kérdését a nomád üstök értékelésének objektív figyelembe vételével vizsgáljuk, akkor számos hasonlóságra hívhatjuk fel a figyelmet.

A hun üstök sajátos jellemzőiként értékeli a kutatás azt, hogy minden edény egyedi példány, azt, hogy gyakran figyelhetők meg rajtuk reparálások nyomai,³⁰⁷ a használatra utaló égésrétegek a felületen,³⁰⁸ valamint a deponáció folyamán történt szándékos megrongálásuk.³⁰⁹ Valójában mindez a korábbi nomád üstökre is igaz. A tárgyakon látható nyomok hasonlóak, függetlenül attól, hogy általában más régészeti kontextusban, sírmellékletként jelentkeznek.³¹⁰ A szkíta–szarmata üstök esetében ezekből a nyomokból a (hun üstökhöz hasonlóan) sajátos készítechológiai folyamatokra, valamint a (hun üstöktől eltérően) a tárgyak megbecsültségére és lehetőség szerinti leghosszabb használatukra, valamint arra következtetnek, hogy elsősorban étel készítésére szolgálhattak.³¹¹

303 Jól érződik ez pl. BÓNA 1979, 302 megfogalmazásából: „Die teuren Kessel dürften nur bei dem Leichenmahl der vornehmen Hunnen gedient haben, auch dann zum letzten Mahl.“

304 BÓNA 1991, 143–144.

305 WERNER 1956, 59; KOVRIG 1972, 100; MAENCHEN-HELFEN 1973, 331. BÓNA 1991, 146 szintén elfogadja, de ezzel csak „ázsiai” rokonságukat hangsúlyozza.

306 БОТАЛОВ 2009, 230.

307 БАТЧАЕВ 1984, 257–258; HАRHOIU – DIACONASCU 1984, 100; ANKE 1998, 51.

308 RÓMER 1870a, 292. (Törtel); НУДЕЛЬМАН 1967, 306 (Şestaci); KOVRIG 1972, 97 (Várpalota); ATTILA 2007, 114 (Razová). KOVRIG 1972, 112–113 szerint csak a külsejükön található égésnyomok, de az érvelés még a halotti urnaként való felhasználás tagadásának jegyében született. Vö. pl. a ioneşti-i üstöt, amelynek külső felületén szintén hamunyomokat figyeltek meg, de belső aljrésze is vastag salakréteggel volt fedve (HАRHOIU – DIACONASCU 1984, 99). Természetesen a külső felület az égésnek jobban ki volt téve, vö. pl. a razovái üst leírását, amelynek csak a külső felülete erősen rongált, a belseje jóval simább. A korabeli közlések közül egyébként KARGER 1940, 113. nem foglalt állást, hogy ez öntési hiba vagy másodlagos égés, míg RASCHKE 1940, 115. egyértelműen a külső felület erős égésének tulajdonította a lelet állapotát.

309 RÓMER 1870a, 291; és pl. HАRHOIU – DIACONASCU 1984, 100.

310 Az üstök, üsttöredékek a sírokon kívül kincsletekből, kurgánok feltöltéséből, ill. a hun üstökhöz hasonlóan szórványletekként is feltűnnek (БОВОЕНКО 1978, 228; BĀRCĂ 2006, 164–167).

311 БОКОВЕНКО 1978, 234–235; КОСЯНЕНКО – ФЛЁРОВ 1978, 200–201; BĀRCĂ 2006, 167.

Az üstök tudatos rongálását korábban is a szarmata–alán világgal, pl. a jól kutatott tükörtörési szokással kötötték össze. Ezt azonban Bóna szintén elutasította, és az üstök tudatos rongálását kínai és közép-ázsiai szokásnak vélte.³¹² Az ép hun üstökön megfigyelt hamus–kormos égésnyomokat, amelyeket a keleti anyag esetében általában használati nyomokként értékelnek, Bóna az egyszerű áldozati máglya tüzelésnyomaiként értékelte.³¹³

Egy további toposz a régészeti kutatásban az, hogy a hun üstök a korábbi szkíta–szarmata előzményeknél jóval nagyobbak voltak, ezért más szerepet kellett betöltsenek.³¹⁴ Valójában ezt nem jelenthetjük ki egyértelműen, mert a korábbi nomád üstök mérettartománya, ahogyan a formaviláguk is, nagyon változatos. A szarmata üstök között találhatunk akkora példányokat is, amelyek űrtartalma a történelmi üstét is meghaladta.³¹⁵

Ezekből az analógiás jelenségekből kiindulva, az üstök korábbi nomád kultúrákban betöltött szerepét nem hagyhatjuk figyelmen kívül. Erre az is feljogosít minket, hogy az üstöket ábrázoló ázsiai, Jenyiszej-vidéki sziklarajzokat a kutatás a hun üstök értékeléséhez folyamatosan használja.³¹⁶ Annak ellenére, hogy azok kelezése teljesen bizonytalan, és a rajtuk ábrázolt üsttípusok a szkíta kortól fogva ismertek a sztyeppevidéken.³¹⁷ Ezeket a sziklarajzokat éppen az üstök funkciójának rekonstruálásában használjuk.³¹⁸ Ezek a rajzok utalhatnak az edények rituális használatára, és László Gyula szavaival élve, nem zárják ki a temetési kontextust.³¹⁹ Azonban valójában nem is erősítik meg azt, mert egy közösségi rítus ill. lakoma emlékének egyaránt értékelhetők.³²⁰

A sziklarajzok mint – kelezhetetlen – képi források bevonása esetében nyugodtan utalhatunk Hérodotosz leírására is,³²¹ aki a szkíta szokások leírása során részletezi azokat az áldozati szokásokat, amelyek során az áldozati állatok húsát nagyméretű üstökben főzték meg (hozzátéve: amennyiben azok a közösség rendelkezésre álltak). Ez a különböző istenségeknek és ősöknek ajánlható áldozat Hérodotosz szerint általánosan elterjedt szokás volt a szkítáknál,³²² s csak ezután tér rá arra az Arésznek szóló speciális áldozati szokásra, amely a kard kultikus tiszteletéről szól,³²³ és amelynek relevanciája egyébként szintén egyértelmű a hun korral (a hunokkal és alánokkal) kapcsolatban, még akkor is, hogyha esetleg csak történetírói toposzról

312 BÓNA 1991, 143. A rongálási szokások elválasztása a sztyepei régészeti anyag hagyományaitól megalapozatlan, hasonlóan KOCH 1997, 643, 29. lj.

313 BÓNA 1991, 141.

314 Pl. BÓNA 1979, 301.

315 Maenchen-Helfen éppen azt hangsúlyozta, hogy a hun üstök a szkítáknál jóval kisebbek voltak (MAENCHEN-HELFFEN 1973, 326). A szarmata üstök főbb típusait és mérettartományukat ld. БОКОВЕНКО 1978, 229–233. Az újabb szarmata leletek közül példaként: egy Verhnij Jeruszlan-i üst magassága a fülekkel 54,5 cm, anélkül 45 cm, peremátmérője 42 cm (1. kurgán, 5. temetkezés, ЮДИН 1997; ДЕМИДЕНКО 2010); egy filippovkai szarmata kurgán 2013. évi feltárásakor talált üst magassága pedig 95 cm, átmérője 100 cm (Filippovka-1, Burial Mound 1; ЯБЛОНСКИЙ 2015).

316 Elterjedésüket, részletes leírásukat ld. ÉRDY 1995, 61, Fig. 4 és 27–31; a téma irodalmát BÓNA 1991, 221; KOCH 1997, 642, 18. lj.

317 Figyelmeztet rá pl. BÓNA 1991, 142; KOCH 1997, 636; KOCH 2007b, 288–289.

318 WERNER 1956, 57, 60; MAENCHEN-HELFFEN 1973, 326–327; BÓNA 1979, 302; BÓNA 1991, 141–142; ANKE 1998, 51. További ábrázolásaik pl. WOSINSKY 1896, 992; FETTICH 1953, XXVI. t. 16–24; TAKÁCS 1955, Abb. 33; LÁSZLÓ 1974, 38, Abb. 13. a–c.

319 LÁSZLÓ 1974, 39–40.

320 Hasonlóan MAENCHEN-HELFFEN 1973, 326–327.

321 Ahogyan HAMPEL 1893, 398 teszi.

322 HÉRODOTOSZ IV, 60–61.

323 HÉRODOTOSZ IV, 62.

van szó.³²⁴ Funerális szokásokkal való összefüggés ezekben a forrásokban nem merül fel. Nem temetkezési szokásokhoz, hanem a halottkultuszhoz általánosabban köthető Claudius Marius Victor 5. századi Marseille-i költő egy adata, amely szerint az alánok vallásához tartozik az ősök tiszteletének adott áldozat.³²⁵ Kifejezetten halotti rítussal összefüggő áldozati szokásokról egyedül Attila temetésének iordanesi leírása számol be, és nyilván a halotti áldozat-elmélet nagyrészt erre épülhetett. A halott király sírhalma vagy emlékhelye fölött tartott közösségi rítus (*stravam super tumulum eius*)³²⁶ részleteit azonban nem ismerjük, a leírás hitelessége és általánosíthatóságának lehetősége bizonytalan.³²⁷

Végül, érdemes kiemelni, hogy Takács Zoltán azt feltételezte, hogy az ázsiai sziklarajzok állati véráldozatokkal járó rítusokat ábrázoltak – mégpedig éppen kínai források és analógiák alapján.³²⁸ Ez az elmélet – amelyet nem áll módomban megítélni – is arra utal, hogy a hagyományos értelmezéseink egyes elemei (belső-ázsiai eredet és funerális áldozat) nem állnak közvetlen logikai viszonyban egymással.

Párhuzamok?

A teljes hun üstök különböző kontextusa – önállóan deponált edények ill. sírmellékletek – miatt még egy jelenségre ki kell térnünk. Maenchen-Helfen az egyetlen, aki felvetette, hogy nem feltétlenül csak a hun üstök láttak el speciális funkciót, hanem különböző kulturális eredetű, készítechológiai stb. edények is betölthettek hasonló szerepet, illetve fordítva, a hun üstök sem csak egyetlen funkciót tölthettek be.³²⁹ Ebben az összefüggésben könnyebben megmagyarázhatóvá válik az a jelenség, hogy a hun üstök sírmellékletként is előkerülhetnek, de erre eddig csak elterjedési területük keleti és déli peremvidékén ismerünk példát, olyan területeken, ahol fémüstök sírbatétele korábban is előfordult,³³⁰ illetve ahol az 5. században egyéb formai típusba tartozó fémüstök is feltűnhetnek a síranyagban.

Feltételelesen tehát az öntött nomád üstök analógiáinak tarthatók funkcionális szempontból azok a nagyméretű lemezes vagy öntött bronzvödrök ill. situlák is, amelyek a késő római és kora népvándorlás kori sírokban fordulnak elő a kelet-európai síkságon és a Kaukázus előterében.³³¹ A habazi kamrasíros temető leletei között nem csak egy hun üst, hanem két különböző méretű másik bronzedény is megtalálható.³³² A malaji kurgán feltöltésében a hun üsttel együtt találtak egy ebbe a körbe tartozó trébelt bronzvödröt, mindkettőt erősen rongált állapotban.³³³ Ebbe a tipológiai körbe tartozik a makarteti hun kori áldozati lelet bronzedénye is, amelyről korábban felmerült, hogy hun üst lenne.³³⁴ A teljes közlés során tisztázták, a leletben

324 AMMIANUS 31, 2, 23; IORDANES 183; PRISCUS 12. fr.

325 CLAUDIUS MARIUS VICTOR 189–200; idézi BACHRACH 1973, 31–32.

326 IORDANES 258.

327 ТОМКА 2007, 253–254.

328 TAKÁCS 1925, 212.

329 MAENCHEN-HELFFEN 1973, 323.

330 A késő szarmata üstök elterjedését ld. БОТАЛОВ 2009, 232, Fig. 59.

331 АМБРОЗ 1989, 36, 9–10. kép az Észak-Kaukázust illetően; ill. összefoglalóan ЗАСЕЦКАЯ 1994, 108–109; СИМОНЕНКО 2008, 18. Az üstök, bográcsok Duna-vidéki sírbatételét általánosan alán–szarmata hatásként értékeli a közép-európai kutatás is, ld. ТЕЈРАЛ 2010, 101; ТЕЈРАЛ 2011, 319 ill. pl. BÓNA 1991, 183.

332 БАТЧАЕВ 1984, Fig. 1, 17, 20.

333 A típus részletes értékelése ЛИМБЕРИС – МАРЧЕНКО 2011, 432.

334 BÓNA 1991, 140, 189; АНКЕ 1998, 51 és Teil 2, 82–83. Ugyanerre a leletre gondolt BÓNA 1979, 301. Zovtnev Velikotomač lelőhelynéven, vö. АНКЕ id.

egy trébelt üst található rongált állapotban.³³⁵ Ezeket az összefüggéseket, a típusok, funkciók és deponálási szokások közti átjárhatóságot erősítik azok a tények, hogy a jędrzychowicei³³⁶ és a şestaci-i hun üstök³³⁷ mellett egy második, jóval kisebb méretű fémedényt is találtak. A funkcionalitás tisztázásához a síregyüttesekben és a deponált leletegyüttesekben előforduló különböző típusú edények űrtartalmának átfogó vizsgálatára volna szükség.

A malaji kurgánlelet az egyetlen leletünk, amely szinte biztosan jóval a hun kor utánra keltezhető, és így a hun kori üstök hosszú használati idejét bizonyítja. Egyúttal a hun üstök eddig unikális kontextusát nyújtja. A sírítusban a szarmata, kelet-európai hun, valamint a Shivashovka horizontra utaló jellegzetességek keverednek. A halomsír feltöltésében ill. kerítőárkában feltárt jelenségekre azonban (ló- és szarvasmarhacsontok, kerámia, kisebb fémtárgyak valamint a két üst töredékei) jó párhuzamokat a korszakból a lelet közlői nem találtak.³³⁸ A lócsontok, ill. koponyák, a kerámia, az üstök valamint a körárok jelenléte miatt egyaránt felvethető, hogy ezt a jelenséget a középső- és késő szarmata kori tumulusok esetében feltételezett halotti rituálék nyomaival összefüggésbe hozzuk. Ezek nyomai a halmokban, illetve azok kerítőárkainak feltöltésében figyelhetők meg. Az égett rétegek, állatcsontok, és akár nagyobb mennyiségű összetört kerámia- ill. amforalelet mellett a gazdagabb temetkezések római bronzedényeket, ezüstedényeket, ezüst lószerszámvereteket, nomád bronzüstöket illetve azok töredékeit is tartalmazhatják.³³⁹ Ezeket a jelenségeket a kutatás egyik iránya a halotti lakoma, vagy egyéb, akár ismételt áldozati rituálék nyomainak tartja – a kettőt egymástól elválasztani általában nem lehetséges, de talán nem is érdemes.

E szarmata kori rítus kontinuitása bizonytalan, és további vizsgálatokra szorul. Annyi azonban megállapítható, hogy a temetkezésekben feltűnő hun üstök a tág térség korábbi temetkezési szokásaival és egyéb rítusaival párhuzamba állíthatók. Ezek a hagyományok csak a Kubán-vidéken, a Kaukázusban és a Dél-Urál vidékén, azaz a korábbi szarmata-alán területeken tűnnek fel. Nem lehet véletlen, hogy ettől nyugatra egyértelműen funerális kontextusból hun üstök nem kerülnek elő.

Ebből a szempontból mindössze két elgondolkoztató nyugati leletünk van. Az egyik a törleti üst, amely a malaji lelethez hasonlóan – valószínűleg – egy őskori kurgánról került elő. A másik a formailag is igen archaikus jędrzychowicei lelet, amely valószínűleg nem sírből, hanem áldozati együttesből származik.³⁴⁰ Unikális összetételű áldozati leletként értékelhető leletegyüttesek a hun birodalom közép-európai területein is előfordulhatnak. Ilyen az eddig ismert Kárpát-medencei áldozati leleteken túl a néhány éve előkerült katzelsdorfi depólelet is.³⁴¹ Temetkezéshez tudomásunk szerint egyik hun kori áldozati együttes sem köthető, azaz ezek a jelenségek az üstök kontextusával párhuzamot mutatnak.

335 КОМАР 2013.

336 KRAUSE 1904, 47; valamint pl. HAMPEL 1905, Fig. 3. 13.

337 A şestaci-i második edény esetében felmerült, hogy egy második bronzüst talpa lenne, illetve római eredet is. Az üst belsejében talált, enyhén behúzott, meredek falú edényt egy 1 mm-es falvastagságú rézlemezből trébelték. Üsttalpként való értékelése kizárható; formája a fémedények közt szokatlan. Az edény lyukasztott és foltozott, már az antikvitásban deformálódott, falain ugyanúgy égésréteg húzódik, mint az üstön, ezért közlésekor főzöedényként értékelték. НУДЕЛЬМАН 1967, 306–307, ris. 2; idézi pl. KOVRIG 1972, 114.

338 ЛИМБЕРИС – МАРЧЕНКО 2011, 437–438.

339 КОСЯНЕНКО – ФЛЁРОВ 1978, 197, 203; BĀRCĀ – SYMONENKO 2009, 107–108, 213.

340 MAENCHEN-HELFEN 1973, 327–329; RAJTÁR – ZÁBOJNÍK 2010, 121; és TEJRAL 2011, 332, 350–351. Sírleletként pl. КОСН 1997, 641, 12. lj; ANKE 1998, 51.

341 MÜLLER – NOVOTNY 2014.

Hogy az imént felsorolt, részben időben és térben is igen távoli analógiák a hun üstökre milyen mértékben vonatkoztathatók, és hogy közvetlen párhuzamokként felhasználhatók-e hozzájuk, bizonytalan. Azonban a régészeti anyag legközelebbi analógiái ezek a jelenségek. A hasonlóságot a régészeti anyag állapota is támogatja (égésnyomok, rongálási szokások). Ami különbözik, az a régészeti kontextus. Ez azonban nem feltétlenül kell, hogy egyben teljes funkcióváltást is jelentsen. A kontextusváltás leleteink elterjedése alapján éppen a Volga–Don vidéktől nyugatra eső európai hun birodalom területén figyelhető meg.

Az értékelésekre jellemző, hogy a szórvány üstök feltételezhető funkciójaként egyértelműen a rituális szerepet emelik ki, amennyiben pedig az üst sírmellékletet alkot, vagy egy töredék római erődből kerül elő, úgy inkább a profán használat lehetősége kerül előtérbe.

Korábban már volt arról szó, hogy a római erődökben előkerült töredékeket nyersanyagként szokás értékelni, amely elsősorban azért merült fel, mert ezeket az üstököt szándékosan, kis darabokra tördelték szét (Celamantia, Sucidava). Ma már több olyan keleti üstleletet ismerünk, amelyek hasonló megjelenési formával rendelkeznek, azaz az edényeket apró darabokra tördelték. Ezek közül azok bírnak a legnagyobb jelentőséggel, amelyek olyan nagyszámú töredékből állnak, hogy az edény részleges vagy teljes rekonstrukciója is elvégezhető (Perevolocna, Szamara, Cimljansk, Malaj). Esetükben a nyersanyagfelhasználásra való előkészítés, és ennek profán elrejtése nem tűnik reális elképzelésnek, a malaji 6. századi halomsír esetében pedig teljesen kizárható. Inkább azzal számolhatunk, hogy a széttördelés az üstök szándékos megrongálásának egy másik megjelenési formája lehet amellet, hogy más leleteink egyszerűen „megszaggatva” kerülnek elő (pl. Törtel, Várpalota, Rádpusztá, Ionești). A technológiai fejlődésnek (fémkereső műszerek) köszönhetően ma már számos barbár kontextusból is ismerünk kisméretű szórvány töredékeket (Lichnov, Ócsa, Sudiți, a buzori három töredék). Ezt a helyzetet többféleképpen magyarázhatjuk: lehetséges, hogy a rítusnak nem volt része a deponálás – csak a rongálás; lehetséges, hogy nem került sor a teljes edény deponálására, valamint az is, hogy a leletegyüttest másodlagos hatások érték. A töredékletek mindenképpen arra figyelmeztetnek, hogy a római erődök anyaga nem kezelhető elválasztva az üstök általános értékelésétől. A széttördeléssel mint rituális jelenséggel a római erődökben is számolhatunk.³⁴²

A fentebbi párhuzamok és analógiás jelenségek fényében a szakrális és profán funkció éles elválasztása indokolatlan.³⁴³ Csak annyit valószínűsíthetünk, hogy a tárgyak megjelenése arra utal, hogy a kulturális emlékezet eszközei lehettek.³⁴⁴ Emellet annak hangsúlyozására van szükség, hogy az üstök a közösségi rítusokban játszhattak szerepet. Erre nagy úrtartalmuk alapján már korábban is többször utaltak, bár érdekes módon a nyugati kutatás az orosz szemben nem az ételkészítést, hanem inkább bódító italok készítését feltételezte az üstökkel kapcsolatban.³⁴⁵ Hogy használatuk mely társadalmakban terjedt ki a halotti rituálékra is, az bizonytalan. A magányos szórványleletként való előkerülés ezt a kérdést nem döntheti el. Maenchen-Helfen például azt vetette fel, hogy az üstök éppen azért nem

342 Hasonlóan pl. BIERBRAUER 2015, 446.

343 Hasonlóan pl. WERNER 1956, 57; MAENCHEN-HELLEN 1973, 326–327.

344 A fogalom assmanni értelmében (ASSMANN 2011, 15–33).

345 Ld. feljebb a fejezet bevezetésében írtakat, pl. БЕРШИТАМ 1951, 201; valamint pl. RÓMER 1870a, 292 aki a törtélti üst első közlése során formai alapon folyadékátörölő, vagy keverőedényként értékelte az üstöt, vagy WERNER 1956, 60, aki felvetette, hogy az üstök talán alkoholos ital készítésére szolgáltak („camus”, ld. PRISCUS, fr. 11), amelyet Franz Altheim is elképzelhetőnek tartott (ALTHEIM – HAUSSIG 1958, 51).

találhatók meg a sírleletek között, mert nem egy–egy személy, hanem egy nagyobb csoport birtokában voltak.³⁴⁶ Egy-egy rangos személyhez való közvetlen kötődésük tehát szintén megkérdőjelezhető.

Az az ellen felsorolt érvek közül, hogy az üstök ételkészítő funkciót látták volna el (a rituális szférán kívül vagy belül), a legnagyobb súlya annak a megközelítésnek van, hogy ennek a célnak egyéb edények is megfelelhettek volna.³⁴⁷ Egy használható hipotézis lehet erre a problémára, hogy ezeknek a fémedényeknek, csakúgy, mint a kerámiaedényeknek, identitásközvetítő szerepe is lehetett. A kerámiastílus mint kommunikációs jelenség a régészeti antropológiai szakirodalomból jól ismert.³⁴⁸ Hasonló, korábban felmerült gondolat, hogy az üstök egységes megjelenési formája is esetleg a közösségi rituális funkcióval magyarázható, amely az individuális formáknak, díszítéseknek kevés teret hagyott.³⁴⁹

Mindezek alapján valószínűtlennek tarthatjuk, hogy ezek az edények egyetlen halotti áldozat számára készültek volna. A tudatos rongálások inkább egy olyan képzetet sugallnak, hogy az edényeket – legalábbis a teljes edényeket – ott találjuk meg, ahol rituálisan használaton kívül helyezték őket. Hogy lelőhelyük a rituális tevékenység helyszínével azonos volt-e,³⁵⁰ és hogy ez halotti rituáléval kapcsolatban állt-e, nem állapítható meg, de lelőhelyükön való deponálásuk legalább a rítus utolsó aktusát kellett, hogy képezze.

Az ócsai üst természettudományos vizsgálata kimutatta, hogy a tárgy magas hőmérsékleten huzamosabb időt tartózkodott. (A SEM EDS részletesebb eredményeihez ld. a csatlakozó tanulmányt). Ez az üstök kutatása során teljesen új megfigyelés is támogatja azt az elképzelést, hogy az üstöket földbe kerülésük előtt aktívan használták.

Ikonológia?

A funkcióval és rituális jelentéstartammal kapcsolatban röviden érintenünk kell az üstök ikonológiai vonatkozásait is. Ez tulajdonképpen a gomba alakú fülek, a „korona” értékelését jelenti. Három értékelést tartunk számon: az ún. pszeudofibula-elméletet,³⁵¹ hogy a koronarész hatalmi szimbólumot, koronát³⁵² jelent, valamint hogy életfát ábrázol.³⁵³

A három általában elszigetelten kezelt elmélet valójában szorosan összefügg. Ahogyan arra több esetben utaltak, az üstök koronáján látható motívum a hun kori diadémok díszével feltűnő párhuzamot alkot.³⁵⁴ Tekintve, hogy a hun diadémok előzményének tartható szarmata-alán aranydiadémokon a famotívum ábrázolása is előfordul,³⁵⁵ az „életfa” a „koronától” nehezen választható el, mert a két motívumrendszer összemosódik a diadémok ikonográfi-

346 MAENCHEN-HELFEN 1973, 327.

347 KOVRIG 1972, 114.

348 RICE 1987, 266–269, hasonlóképp BLINKHORN – BROWN 2015 angolszász példák alapján ill. JERVIS 2015, egy korszak kerámiaanyaga alapján megfogható különböző identitási szinteket, szintén egy angolszász példa alapján.

349 ANKE 1998, 50.

350 Így gondolta MAENCHEN-HELFEN 1973, 327.

351 Felhívta a hasonlóságra a figyelmet RÓMER 1870a, 292. A „Pseudofibelbedeutung” elméletét később Fettich Nándor dolgozta ki (FETTICH 1940, 247–248; FETTICH 1953, 40–42).

352 Pl. WERNER 1956, 57; HARHOIU 1997, 133.

353 Pl. KOVRIG 1972, 110; és Kovrig nyomán BÓNA 1991, 146; ЗАСЕЦКАЯ 1994, 106.

354 Pl. WERNER 1956, 59; HARHOIU 1997, 133; ANKE 1998, 36.

355 Pl. ANKE 1998, 32–33; ISTVÁNOVITS – KULCSÁR 1997, 157–158; PROKHOROVA 2001, 222–223, (Kat. 239).

ájában.³⁵⁶ A korábbi, elsősorban magyar kutatás ezt a szempontot azért nem hangsúlyozta, mert az „életfa” samanisztikus vonatkozásait feltételezték.³⁵⁷

Az „üst megkoronázásának” elmélete László Gyula nevéhez köthető.³⁵⁸ Bóna Istvánál összhangban³⁵⁹ meg kell állapítanunk, hogy az elmélet születésekor László még halotti urnának tartotta az üstöket, ezért az üstök antropomorfizációját bizonyító analógiákat is a halotti edények körében kereste. Az elmélet ma elsősorban azért nem állja meg a helyét, mert a kiindulópontját megcáfoltuk. Tehát ez az elmélet is mindenképpen új kidolgozásra vár.³⁶⁰

Az üstök kutatásának kezdete óta nyilvánvaló a motívum hasonlósága a nagyméretű lemezfibulák félkör alakú fejének kialakításával.³⁶¹ Ez az egyszerű ábrázolás csak akkor lenne joggal nevezhető pszeudofibula-motívumnak, ha az üstök és diadémok ábrázolásaihoz hasonlóan, a fibulák félkör alakú „fejei” felfelé mutattak volna. Hogy viseletük éppen fordítva rekonstruálható, azt az ötletet először felvető Rómer még nem tudhatta biztosan. Ezért a gondolati háttér hasonlósága is jóval bizonytalanabb.³⁶²

Azonban mindhárom jelzett tárgytypus (üstök, diadémok, félkörös fejű lemezfibulák) használati ideje szorosan a hun mozgalomhoz köthető, és míg az üstök és diadémok később eltűnnek, addig a fibulák formavilága a hun kor után átalakul. Összességében ezért indokolt az a feltételezés, hogy a motívum széles körű feltűnésének háttérében közös ideológiai háttérrel (pl. egy birodalmi identitás kifejeződését?) feltételezzünk. Ez a kérdés azonban az insigneák hellenisztikus és késő antik előzményeinek részletes kutatását igényli.³⁶³

Az üstök fülei huzamosabb ideig való felfüggesztésre nem szolgálhattak, ezt a forma sem teszi valószínűvé, és ilyen használati nyomok sem figyelhetők meg az edényeken.³⁶⁴ Az a javaslat viszont nem vethető el, hogy a fülek a tűzről való levételben segíthettek.³⁶⁵ Ez a funkcionális magyarázat természetesen az üstök aktív használatát feltételezi, ugyanakkor nem zárhatja ki egy elvontabb jelentéstartam egyidejű jelenlétét sem.

Társadalmi kérdések

A hun üstök értékelése, funkcionális kérdéseik és keltezéseik is, szorosan összefüggnek a hun birodalom felépítéséről alkotott elképzelésekkel, még akkor is, ha ezekre az elméletekre

356 Erre más szempontból már Werner is felhívta a figyelmet (WERNER 1956, 69–74), kritikáját ld. ALTHEIM – HAUSSIG 1958, 53–56.

357 Pl. KOVRIG 1972, 110.

358 LÁSZLÓ 1974, 38–40. A sámánkorona-elméletet vitatta már FETICH 1953, 42, 47. lj.

359 BÓNA 1971, 269.

360 Érdemes volna a nomád üstök előzményeit ebből a szempontból is vizsgálni. László Gyula csak a szkíta üstök antropomorf ábrázolásaira utalt, a többi figurális ábrázolásra nem (LÁSZLÓ 1974, 40). Ezeket ma általánosan az áldozati rituálékkal hozzák összefüggésbe, intermediátor szerepet tulajdonítva nekik (КОСЯНЕНКО – ФЛЁРОВ 1978, 203–204; БОКОВЕНКО 1978, 232; BĀRCĀ 2012, 194; КҮРЧАТОВ – ТЕЛЬНОВ 2010), és egyes speciális edények esetében a kínai ceremóniális bronzedényekkel való rokonság s felmerült (СКРИПКИН 2000).

361 Éppen ez alapján tartotta az üstöt Rómer Flóris népvándorlás korinak (RÓMER 1870a, 292), majd kötötte össze a jędrzychowicei üstöt a törtelivel, amelynek kísérőleletei ekkor még ismeretlenek voltak (RÓMER 1870b).

362 Az ötlet Fettich által megfogalmazott változatát cáfolta KOVRIG 1972, 108–110.

363 Nagyjából azon az úton, amelyet Franz Alheim is javasolt a diadémokkal kapcsolatban: ALTHEIM – HAUSSIG 1958, 53–54 vö. KOVRIG 1985, 132–137; DAMM 1988, 105–107; ANKE 1998, 36.

364 WERNER 1956, 60; KOVRIG 1972, 112.

365 Ezt MAENCHEN-HELFFEN 1973, 326 szerint esetleg sajátos kampókkal oldhattak meg, ahogyan az a Pisannaya Gora-i sziklarajzon látható. A rajzot ld. pl. MAENCHEN-HELFFEN 1973, Fig. 52. Hasonló véleményen, kampók feltételezése nélkül pl. РЕДИНА – РОСОХАЦЬКИЙ 1994, 153.

általában csak utalás történik, és a téma részletes kifejtése elmarad. A régészeti anyag elválasztása a hun birodalom különböző népeinek hagyatékára, az etnikai azonosítás lehetősége, és a római–barbár reláció folyamatosan tárgyai a kutatásnak. Ezzel szemben az üstök szinte az egyetlen tárgytypust alkotják, amelyeket általában kifejezetten a hunokhoz kötünk,³⁶⁶ lelőhelyeiket kifejezetten hun központokhoz kötjük, és előkerülésüket a birodalom hatalmi központjainak területén várjuk.³⁶⁷

Emögött egy olyan elképzelés áll, amely azzal számol, hogy az „ázsiai” „hunok” a hun birodalom központi területein, elsősorban az egyre nyugatabbra tolódó hatalmi központ közvetlen környezetében csoportosultak volna, míg a „vazallus” népek, népelemek körülöttük telepedtek volna meg. A régészeti kutatásban kezdetben egy más típusú társadalomfelfogás játszott jelentős szerepet. Ez azzal számolt, hogy a mozgékony hun katonai elemek kis csoportokban fedték volna le a birodalom területét. Az elmélet nagyobb térnyerése talán a régészeti anyag értékelését is más irányba vihette volna a 20. század második felében.³⁶⁸

A magyar kutatás társadalomszemlélete

A „vazallus népek gyűrűjéről” szóló, az előző elmélettel élesen szembeállított koncepció a magyar kutatásban új történeti–régészeti narratívát jelentett, és csak az 1940-es évek végén ill. az 1950-es években tűnt fel a háború előtti kutatói attitűd oppozíciójaként.³⁶⁹ Az elmélet lényege régészeti szempontból, hogy a rabszolgatartó hunok szállásterületén csak gazdag hun temetkezéseket, illetve rabszolgáik és személyes függőségbe taszított szabadok sírjait várhatjuk. Az alávetett népek önálló politikai és társadalmi szervezettel rendelkeztek, így saját településterülettel kellett, hogy rendelkezzenek, ezért régészeti anyagukat elkülöníthetőnek vélték. A hun kori régészeti anyag így tudta illusztrálni az osztálytársadalom válságát, a bomlásnak induló nemzetségi szervezetet és a katonai demokrácia kialakulását. Az elmélet jól beilleszkedett a kultúrpolitika új elvárásaiba, amely a népvándorlás kor esetében kifejezetten az etnikus régészetet és a történeti megközelítéseket szorgalmazta.³⁷⁰

366 Pl. KOCH 1997, 637; HEATHER 2009, 229; BIERBRAUER 2015, 445–446.

367 Ld. följebb a vonatkozó fejezetet. Emellett természetesen a Duna-vidéki „keleti nomád hagyaték” elválasztásának igénye is erősen jelen van a régészeti irodalomban, ld. pl. BÓNA 1991, Abb. 69 (Kartenbeilage); TEJRAL 2010; TEJRAL 2011, 330–346, Abb. 228, 280. E kutatási irány új eredményeinek összegegyeztetése a különböző történeti narratívákkal nem lehet e tanulmány feladata, a kérdést csak az üstök szempontjából vizsgálom.

368 Az ún. „Kosakenthorie”-elméletet ld. ALFÖLDI 1932, 35–36; kritikáját BÓNA 1971, 266–267; továbbá hasonló társadalomszemléltre BURY 1923, 100–103; VÁCZY 1940, 97–110; vö. HEATHER 2009, 214–217. A legkifejezöbben VÁCZY 1940, 101–102: „...a népek a birodalomban továbbra is megtartják önállóságukat. Nem olvadnak fel egymásban, csupán egymáshoz tapadnak mint a homokszemek.” A hatalmi központ áthelyezéséhez hasonlóan, itt is létezik egy további, „láthatatlan” kutatási irányzat, amely a kérdésben nem foglal határozott állást, pl. WOLFRAM 1979, 309–317, aki a keleti gótok és más a hunok fennhatósága alá eső germán néptörzsekről elfogadta, hogy sorsukról, szálláshelyükről 375/376 és 451 között semmit sem tudunk.

369 Legtisztabban LÁSZLÓ 1951; HARMATTA 1951; HARMATTA 1951b, 99–100; HARMATTA 1953, 108–109.

370 Az új elmélet képes volt biztosítani a régészeti kutatás legitimitációját, ezzel alapvető tanulmányok születését segítve elő. Erre a legjobb példák Harmatta János idézett előszavai, amelyek társadalomtörténeti szempontból legitimizálták az akadémiai tagságától ekkor már megfosztott és háttérbe szorított Fettich Nándor régészeti tanulmányait, amelyek megközelítése alapvetően művészettörténeti jellegű, így a kultúrpolitika számára nemkívánatos volt. Így jöhetett létre az a furcsa helyzet is, hogy a hun kori elit régészeti anyagának részletes vizsgálata éppen azokban az években lendült föl Magyarországon, amely más korszakok – a középkor – esetében éppen a köznép kutatásának fejlődését eredményezte. Ez a paradigmaváltás és annak hatásai a kutatás fejlődésére egyelőre feldolgozatlan. A hun korral kapcsolatos szovjet társadalomszemlélet engelsi forrásait, főbb irányait és kritikáját többek közt Harmatta munkásságára ld. MAENCHEN-HELFEN 1973, 190–198.

A későbbi évtizedekben az elmélet mögötti ideológia háttérbe szorult és a narratíva önálló életre kelt. Ez valószínűleg részben annak is köszönhető, hogy az újabb összefoglalások nagyrészt tudományos ismeretterjesztő munkákban jelentek meg.³⁷¹ Ezért az elmélet tágabb hatásait megfogni és lebontani ma már nagyon nehéz. Ugyanakkor a hun birodalom társadalmi felépítéséről megfogalmazott magyar szövegek évtizedeken át egyértelműen a kora 1950-es évek ideológiai hatásait tükrözik, amely a régészeti anyag értékelésére is hatalmas nyomást gyakorolt.³⁷² Ezért tartották a gazdag magyarországi hun kori leletegyüttesek közül a hun etnikum hagyatékának egyedül az Alföld közepén előkerült nagyszéksőségi leletet, majd a szikáncsi aranykincset.³⁷³ A pannoniai hun üstöket ebből a szempontból „elfelejtettük” értékelni.

Az ettől az elmélettől eltérő, összetettebb társadalmiszerkezeti rekonstrukciót felvető közlések Magyarországon csak egy idősebb kutatói generációra voltak jellemzőek, de ezek az elképzelések nem gyökereztek meg mélyen a 20. század második felének szakirodalmában.³⁷⁴ Az újabb történeti összegzések közül pl. Peter Heather társadalomrekonstrukciója mutat egy jellemzően eltérő, a marxista történelemszemlélettől meg nem érintett megközelítést. Eszerint a hun birodalom utolsó, nagyhatalmi időszakára a birodalom fenntartásának érdeke miatt éppen az igazán erős vezetők hiánya lehetett jellemző. Ezt az elképzelést nem csak a birodalomról szóló írott források, hanem a bukás utáni zavaros történeti események is támogatják.³⁷⁵

Ugyanakkor Bóna István kései monográfiájában, hasonlóan más részletkérdésekhez, többféle elképzelés keveredik, amelyek a kutatói attitűd változásait, különböző idősíkjaikat jelzik számunkra. Régóta körvonalazódik az a kép, hogy a magyarországi hun kori leletek nem az Alföld központi területein, hanem Pannoniában, illetve egyes peremterületeken, például a Felső-Tisza-vidéken sűrűsödnek, és az újabb leletek csak erősítették ezt a képet. Bóna a könyv több pontján kifejtette, hogy ennek háttérében a birodalom katonai berendezkedését látja. Ezzel az elmélettel a hun üstöket közvetlenül is összefüggésbe hozta.³⁷⁶ Ez a „*Militärzone*” vagy „*Hunnenschild*”-elmélet önmagában is jól jelzi, hogy a korábbi elmélet szerinte

371 A tudományos ismeretterjesztésben terjesztett átfogó elméletek egyik első kritikáját korszakunkkal kapcsolatban ld. PÁRDU CZ 1974, 188.

372 Ld. BÓNA 1965, 116–117. a vazallus sorba taszított alföldi népességről; BÓNA 1968, 113–115. a korábbi elmélet nyílt kritikájával és a hun birodalom centralizmusáról, amely a birodalom stratégiai központjában összpontosított katonai erőt jelentette; BÓNA 1971, 268–269 („*Völkerring aus Vasallen*”); BÓNA 1984, 266, 285–287; BÓNA 1987, 117–118. Hasonló koncepciók természetesen nemcsak Magyarországon jelentek meg (pl. MITREA 1961, 555–556) de ezek összegzése nem lehet e munka feladata.

373 Így HARMATTA 1953, és őt követve BÓNA 1968; BÓNA 1971, 268–269. Később az elmélet fellazult, az ideológiai háttér nyílt megkérdőjelezése nélkül. BÓNA 1979, 302. jelezte is, hogy korábban igen, de már nem ezen az állásponton van – vö. BÓNA 1991, 224. ahol önmagát már nem, hanem csak Harmattát említi e vonatkozásban.

374 PÁRDU CZ 1959, 384–385. társadalmi lépcsői a hun birodalom központi területein a régészeti anyag alapján: „*aristokratische Schicht*” – „*Sippenhauptlinge?*” – „*Krieger*” – „*Handwerker*” – „*die Urbevölkerung, die Knechte und Kriegsgefangene*”. Vö. még uitt 309–310. a László – Harmatta féle kutatási eredményekről és a szélesebb néprétegek kutatásának szükségéről. Párducz értékelését vette alapul CSALLÁNY 1961, 335–345. az 5–6. századi Alfölddel kapcsolatban, aki szintén nagy tömegű hun kori köznéppel számolt, magyarországi fogadtatását ld. BÓNA 1963. Történeti oldalról szintén tagadta az alávetett népek szétszórását és társadalmuk teljes átalakítását a hun birodalomban VÁ CZY 1940, 104–105.

375 HEATHER 2009, 221–238, főként 233–235.

376 BÓNA 1991, 201, 264. és 144: „...alle übrigen im Karpatenbecken gefundenen Kupferkessel aus der das hunnische Zentrum verteidigenden pannonischen Militärzone, wo auch die Mehrzahl der hunnischen Funde zum Vorschein kam.” Az elmélet előzményeit ld. már BÓNA 1979, 315 („*Verteidigungsgürtel*” ill. „*Oberkommando der Verteidigung*”).

is tarthatatlan volt. A gazdag leletekben és az üstökben ekkor már a birodalmi arisztokrácia és a körülöttük létrejött katonai kíséret hagyatékát látta. Ugyanakkor a történeti–etnikus szemléletet és a népek elkülöníthetőségének eszméjét tükrözi, hogy a pannoniai „Hunnenschild” résztvevői közt csak keleti, nem-germán eredetű népcsoportokat képzelt el.³⁷⁷

Új értékelési lehetőségek

Az üstökre szűkítve a társadalmi értékelés fenti kérdéskörét, megállapítható, hogy a leletek nem utalnak arra egyértelműen, hogy ezek a tárgyak kizárólag a társadalom legfelsőbb rétegeivel álltak közvetlen kapcsolatban. Erre szórvány kontextusuknál fogva általában nem is utalhatnak. Ahogy láthattuk, ennek feltételezését funkcionális értékelésük sem támogatja egyértelműen, mert régészeti párhuzamaik inkább egy, a közösségi ritusokban betöltött tágabb szerepkörre utalnak, és nem arra, hogy kizárólag az előkelő szociális rétegek halotti áldozataiban játszottak volna szerepet. Régóta körvonalazódik, hogy a Kárpát-medencében az üstök nem a barbarikumi központi szállásterületen, hanem a birodalom nyugati peremvidékén, római földön sűrűsödnek. Az al-dunai térségben, ahol Pannoniától eltérően lényegében lineáris határral számolhatunk, az üstök elterjedése szintén nem esik egybe a havasalföldi hun kori hatalmi központok rekonstrukcióival. Az üstök nem keltezhetőek nagyon szűken és tipológiai elemzésük is arra utal, hogy elterjedési területük különböző térségei között közvetlen kapcsolatok lehettek a formai fejlődés végéig. Ezért azt is feltételezhetjük, hogy a birodalom nyugati és déli határzónáiban sűrűsödő üstök azokat a tágabb közösségeket jelzik, amelyek a birodalmi határon a hun nagyhatalom időszakában létrejöttek.³⁷⁸

Hogy ezek a közösségek elsősorban keleti eredetű népelemeket jelenthettek, arra az üstök bizonyos szempontból valóban utalnak. Abban, hogy az üstök keleti eredetű közösségi rituális hagyományokhoz kötődnek, amely akár funerális szokásokat is jelenthet, nincs okunk kételkedni. De erre a helyzetre nem csak etnikus megoldás létezik. A modern régészeti kutatás a korszak tárgyi anyagának többségéről bebizonyította, hogy nem köthető egyes népcsoportokhoz. Miért éppén az üstök alkotnák az egyetlen kivételt?

Egy ilyen hatalmas területen elterjedt, ennyire egységes arculatú (Bóna István szavaival élve *peinliche Genauigkeit*)³⁷⁹ tárgyítípus, amely rövid felvirágzás után nyomtalanul eltűnik,³⁸⁰ önmagában is egy birodalmi jellegű tárgy képzetét kelti. Az üstökkel kapcsolatba hozható – bármely – rituális esemény kohéziós szerepet játszhatott mindazok között, akik részt vettek a kulturális emlékezet e megnyilvánulásában. Egy offenzív katonai berendezkedésű társadalom esetén könnyen előfordulhat, hogy a birodalmi kohéziós erőt képező tárgyak a határzónákban és bizonyos kisebb frekvenciált területeken csoportosulnak, hasonlóan, ahogyan pl. a római limes mentén is az anyagi kultúra más hangsúlyai jellemzőek, mint a civil lakosság régészeti lelőhelyein.³⁸¹ Tehát hasonló jelenség nemcsak a magas társadalmi státuszúnak tartott jelenségek, pl. a kardos sírok esetében, hanem az anyagi kultúra tágabb szintjein is vizsgálható lehet.

377 BÓNA 1991, 201.

378 A későantik katonai határtársadalmakhoz ld. SARTI 2015; anyagi kultúrájukhoz ld. COULSTON 2013.

379 BÓNA 1979, 303; idézi HARHOIU–DIACONESCU 1984, 100.

380 „*Das plötzliche Verschwinden [...] ist ein nur schwer erklärbares Phänomen.*” ANKE 1998, 55. Ráadásul nem számolhatunk azzal, hogy csak a rítusváltozás miatt tűnnek el a régészeti anyagból, hiszen a hun üstök eltűnése a bronzedényöntés évezredes technológiájának végét jelenti az eurázsiai sztyeppén (WERNER 1956, 60; BÁLINT 2010, 217–247).

381 HODDER 1974, 355; VON HESBERG 1999. Természetesen a római birodalom esetében a különböző igények és disztribúciós lehetőségek (útvonalak, piaci tényezők) a hun korral szemben sokkal jobban dokumentálhatók.

A pannoniai anyag értékelése ebből a szempontból a legnehezebb, hiszen a terület nemcsak a hun, hanem a római birodalom frekventált végvidékét is alkotta, néhány gyorsan egymást követő évtizedben.³⁸² Az üstök és a többi, nemesfémekben gazdag áldozati lelet alkotja arra a leg-egyértelműbb bizonyítékot, hogy a birodalmi határ két oldalán, „római” és „hun” viszonylatban Pannonia területén a reprezentáció különböző megjelenési formáival számolhatunk.³⁸³

Amennyiben elfogadjuk, hogy a tárgyak egyfajta „birodalmi identitás” kifejeződését jelenthetik, az azt is jelenti, hogy a hun birodalomba tartozó germán eredetű közösségek egyáltalán nem zárhatók ki az üstök használói közül, még akkor sem, ha minden adat arra utal, hogy a hozzájuk kötődő képzetek nem a germán világból származnak.³⁸⁴ Az üstök ugyanúgy nem határozhatók meg „nem-germán” (ún. „*reiternomadisch-hunnisch*“) tárgyakként, ahogyan a germán hagyatékként kezelt leletanyag etnikai interpretációja is nyitva kellene, hogy maradjon a hun korban. Az elmúlt évtizedben hevesen vitatott római és barbár bipolaritás-vita tükrében egyértelműen kijelenthető, hogy az európai kutatásban mélyen meggyökerezett germán és nem-germán „barbár dichotómia” szintén megérdemelné a szélesebb körű vitát. Ugyanakkor nincs okunk feltételezni, hogy hun identitás, illetve tágabb birodalmi identitás ebben az időszakban nem létezett. Sőt, éppen ellenkezőleg, a hun birodalom gyors átalakulásban lévő új társadalmi szövete az írott források alapján új csoportidentitások gyors kialakulásával járhatott együtt.³⁸⁵ Ezek nem feltétlenül kell, hogy az anyagi kultúrában tükröződjének, azonban számolhatunk egykori megjelenésükkel, és azzal, hogy ez kivételes esetekben a régészeti anyagban is tükröződhet. A hun üstök éppen ilyen kivételes esetnek tűnnek.

382 Hasonlóan TEJRAL 2011, 346.

383 A kérdéshez ld. VON RUMMEL 2007; BRATHER 2007; BIERBRAUER 2015; EGER 2015.

384 Vö. pl. ANKE 1998, 54 aki az üstök használatát csak szarmata, alán és hun környezetben feltételezi.

385 HEATHER 2009, 235–237. *“Because being a Hun meant higher status, the Empire’s multicultural character effectively erected barriers around Hunnic identity”.*

A hun üstök katalógusa³⁸⁶

Lengyelország

1. Jędrzychowice; Alsó-sziléziai vajdaság (korábbi névváltozat: Höckricht, Bezirk Ohlau)

Csehország

2. Lichnov; Nový Jičín-i járás, Morva-sziléziai kerület
3. Razová, Bruntáli járás, Morva-sziléziai kerület (korábbi névváltozatok: Bennisch vagy Raase, Bezirk Troppau; Benešov)

Szlovákia

4. Iža/Izsa, Leányvár (Celamantia); Komáromi járás, Nyitra megye

Magyarország

5. Balatonlelle, Rádpusztá, Romtemplom mellett, 67/5. lelőhely; Somogy megye
6. Dunaújváros (Intercisa); Fejér megye
7. Kapos-völgy Hőgyész és Regöly között; Tolna megye (téves névváltozat: Kurdcsíbrák)
8. Ócsa, Felsőbabád, Kincses-hegy; Pest megye
9. Törtel, Czakó-halom; Pest megye
10. Várpalota; Veszprém megye (téves névváltozat: Bántapuszta)

Románia

11. Boşneagu; Dorobanţu község, Călăraşi megye
12. Celei (Sucidava), Corabia része; Olt megye
13. Desa, Ciuperceni és Ghidiciu között; Dolj megye
14. Hinova (castrum); Mehedinţi megye
15. Hotărani; Vânjuleţ község, Mehedinţi megye
16. Ioneşti; Petreşti község, Dâmboviţa megye
17. Sudiţi; Gherăseni község, Buzău megye
18. ismeretlen lelőhelyű fültöredék nyugat-kis-valachiai (nyugat-olténiai) gyűjteményből (a térképen nem szerepel)

Moldávia

19. Şestaci; Şoldăneşti (1980 előtt rezinai) járás

Ukrajna

20. Ivanovka/Ivanivka; Szvatovei járás, Luhanszki terület (korábbi névváltozat: Ivanovszki, Ivanovszkaja, Jekatyerinoszlávi Kormányzóság)
21. Olbia Pontica; Mikolajivi terület
22. Perevolocsna; Kobeljaki járás, Poltavai terület (korábbi névváltozat: Perevolocsnaja)
23. Timkove; Kodimai járás, Odesszai terület (korábbi névváltozat: Timkovo)

386 A katalógus az üstök lelőhelyeinek jelenlegi hivatalos elnevezéseire, azok antik megnevezéseire, és a fontosabb névváltozatokra szorítkozik. További irodalmi adatokra ld. a korábbi katalógusokat, szócikkeket elsősorban a következő munkákban: BÓNA 1991; ÉRDY 1995; KOCH 1997; ANKE 1998.

Oroszország

24. Buzsor; Krasznodari határterület
25. Habaz, Scsijakki kol; Kabard- és Balkárföld
26. Kizil-Adir; Kuvandiki járás, Orenburgi terület
27. Lipnyagova; Sadrinszki járás, Kurgani terület
28. Magasz, Naszir-Kort; Ingusföld
29. Malaj; Krasznodari határterület
30. Szamara; Szamarai terület
31. Szimferopol (Neapolis Scythica); Krími Köztársaság
32. Szoka; Karszuni járás, Uljanovszki terület (korábbi névváltozat: Szimbirszki Kormányzóság; téves névváltozat: Osoka, Otoka, Otoka és Zagarina között)
33. Szuncselejevo; Tatárföld
34. A Cimljanszki-víztározó bal partja; Volgográdi terület
35. Verhnij Konyec; Uszty-Kulomi járás, Komiföld (korábbi névváltozat: Verhnij Konyec, Vologdai terület, Uszty-Sziszolszki járás; téves névváltozat: „*Verchnij Konec an der Dvina*”)

Kína

36. Nansan; Ürümcsi, Hszincsiang-Ujgur Autonóm Terület

Bizonytalan lelőhelyű

37. Bécsi vétel (leggyakoribb téves névváltozat: „Troyes?”, a térképen nem szerepel)

Függelék

Az ócsai hun üsttöredék XRF vizsgálata és pásztázó elektronmikroszkópos vizsgálata

BARKÓCZY PÉTER

Fémtani, Képlékenyalakítási és
Nanotechnológiai Intézet
Miskolci Egyetem

peterbarkoczky@fux.hu

MAY ZOLTÁN

Anyag- és Környezetkémiai
Intézet
MTA TTK

may.zoltan@ttk.mta.hu

Az üsttöredék helyszíni XRF vizsgálata

Az üsttöredék kémiai összetételét roncsolásmentes módon hordozható XRF (röntgenfluoreszcens spektrometria) készülékkel mértük. A fémtiszta felület megmérésehez a tárgy belső felületén, a töredék alján egy 0,5×0,5 cm-es „ablakot” alakítottunk ki. A fémtiszta felület kialakítása mechanikus úton történt.³⁸⁷ A tárgy többi részén a jövőbeli vizsgálatok lehetőségét szem előtt tartva további tisztítást nem végeztünk, a patinát a tárgyon hagytuk. A fémtiszta felület vöröses rézszínű, és szabad szemmel is láthatóan erősen rongált, kráteres felületű. Ennek oka (az öntési folyamat jellege, használat vagy utólagos korrózió illetve ezek kombinációja) bizonytalan.

Az XRF-készülékkel a belső oldal fémtiszta felületén kívül mérést végeztünk a belső korróziós felületen, a belső felület zöld patinájú, vastagabb korróziós rétegen (ólomdúsulás), valamint a külső felület sérült bordáján.

Az XRF készülék adatai: Thermo Scientific Niton XL3t GOLDD+ típusú hordozható, kézi készülék, Ag-anódos, 50 kV-os röntgenső, FP-módszer (*fundamental parameters method*) és Compton normalizáció a mennyiségi elemzéshez. A mérések során a vizsgálandó mátrixnak megfelelően a készülékbe gyárilag beépített kalibrációs csomagok közül választhatunk. Az üsttöredék mérésénél a ‘*General Metals*’ módszerben mértük a fém összetételét, a felületi szennyeződéseket, korróziós termékeket pedig a ‘*Mining*’ módszerben is lemértük (1. kép).

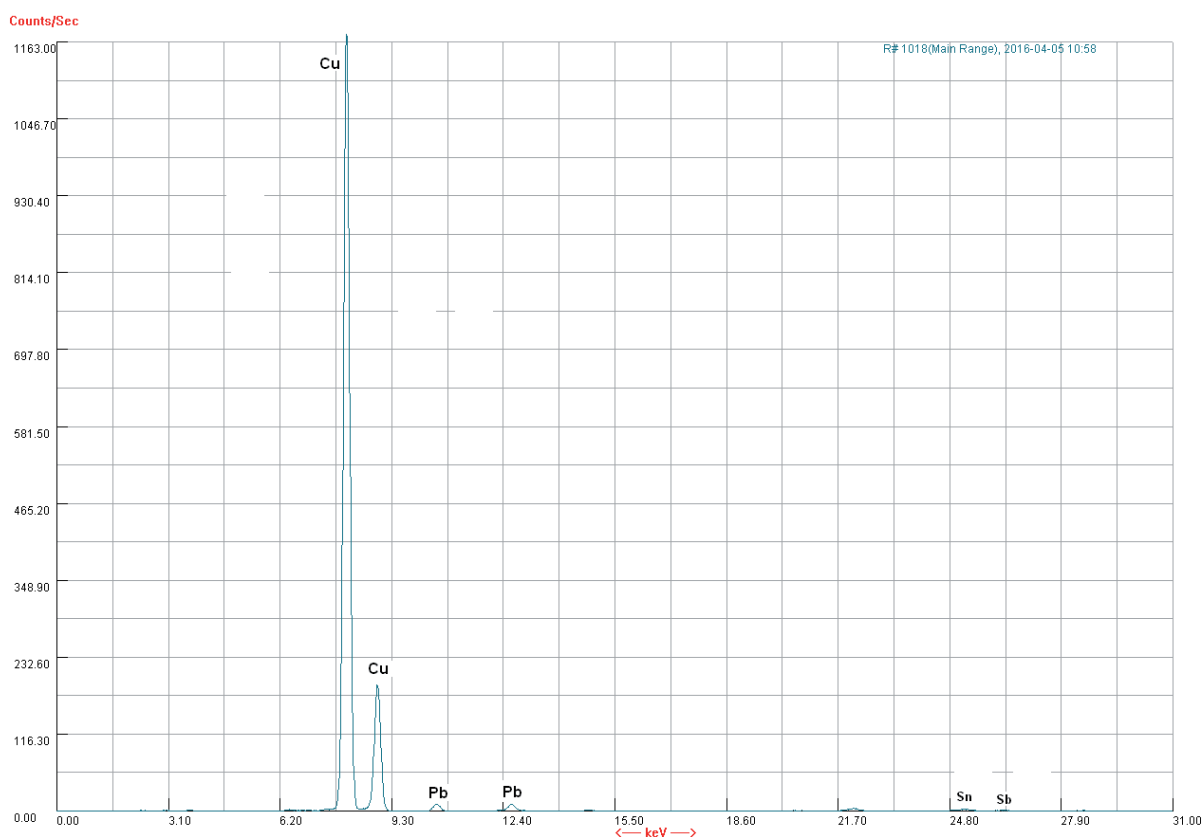
A fémtiszta felület mérése 96,26% réz és 2,97% ólom jelenlétét mutatta. A tárgy felületén található korróziós rétegek ólomdúsulásoknak határozhatók meg. A réz ólom rendszerben az általános korrózió során szelektív korrózió történik, és az ólomtartalom így feldúsul a felületen, azaz a felületen nagyobb ólomtartalom mérhető a korrodeált fémek esetén, mint a csiszolaton (2–3. kép). Megállapíthattuk, hogy az összetétel pontosabb ismeretéhez az öntvény szövetének vizsgálata is szükséges, hogy az ólom eredetét meg lehessen magyarázni. Ehhez az üsttöredékből mintát kellett vennünk.³⁸⁸

387 A tisztítást Józsa Júlia szakrestaurátor végezte (BTM Restaurátor osztály), munkáját ezúton is megköszönjük.

388 A mintavételt Vecsey Ádám szakrestaurátor végezte (BTM Restaurátor osztály), munkáját szintén köszönjük.

% m/m	Mérési felület	Cu	Pb	Sn	Sb	Zn	Fe	Nb	Zr	Bi	Mn	Cr	V
2016.4.1 1 tiszta (reszelt)	3 mm	96,26	2,97	0,28	0,09	< k.h.	0,11	< k.h.	< k.h.	< k.h.	< k.h.	< k.h.	0,06
2016.4.1 2 korróziós felület	8 mm	80,46	14,91	0,51	0,04	0,23	3,00	0,01	0,03	0,09	0,09	< k.h.	0,21
2016.4.1 4. borda, sérült	3 mm	92,53	6,67	0,31	0,09	< k.h.	0,11	< k.h.	< k.h.	< k.h.	< k.h.	< k.h.	0,09
2016 5. vastag bevonat	8 mm	78,08	18,93	0,25	0,03	0,10	1,81	0,01	0,02	0,05	0,05	< k.h.	0,32

1. kép. Az XRF mérések eredményei (k.h.: kimutatási határ).

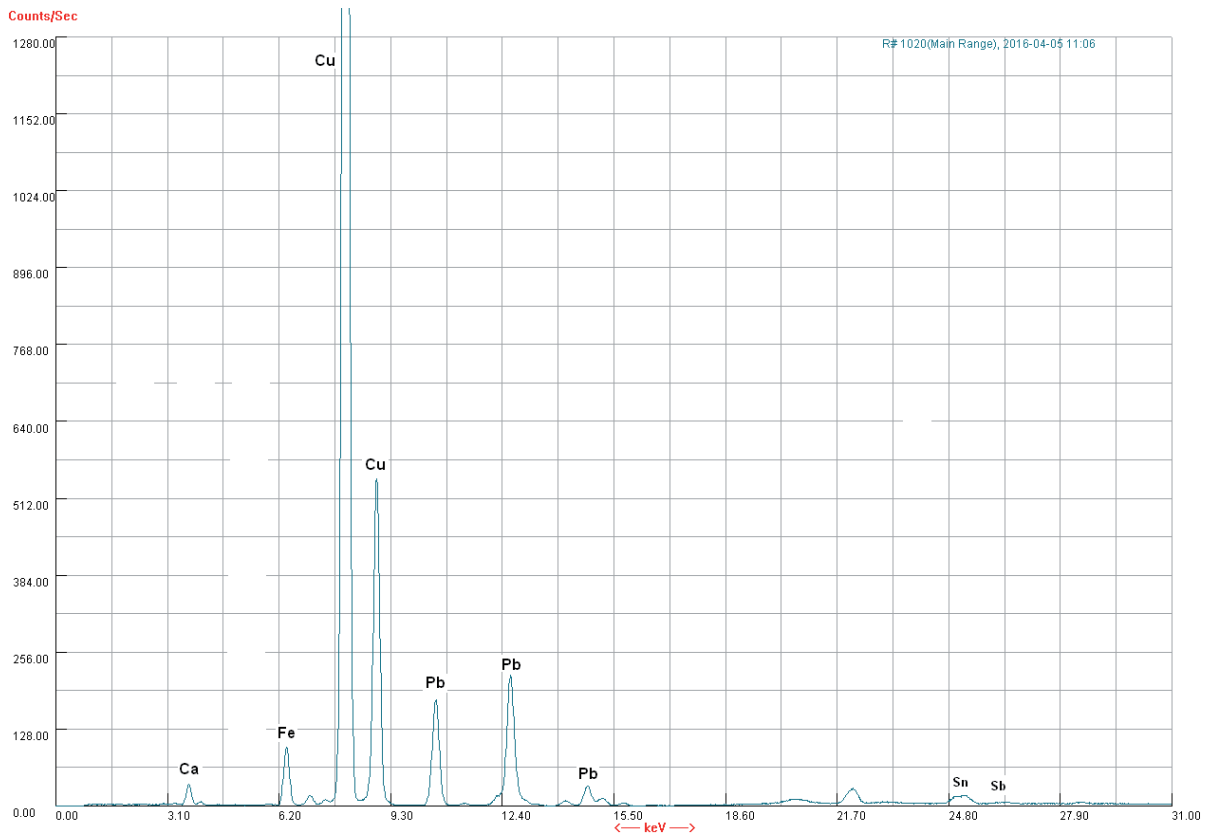

2. kép. A reszelt fémfelület XRF spektruma.

Az üsttöredék pásztázó elektronmikroszkópos vizsgálata energia diszperzív mikroszondás elemzéssel

A SEM vizsgálathoz a töredék törésfelületéből két mintát vettünk. Az egyik minta a tárgy bal felső sarkából, a bordából származik. A másik a töredék jobb alsó sarkából.

A mikroszkópi képek a Miskolci Egyetem Fémteni Tanszékén készült Zeiss Axio Imager M1m mikroszkóppal, a SEM felvételek a Debreceni Egyetem Szilárdtestfizikai Tanszékén készültek. A SEM berendezés típusa: HITACHI S4300-CFE.

3. kép. A korrodált, nem reszelt felület XRF spektruma.

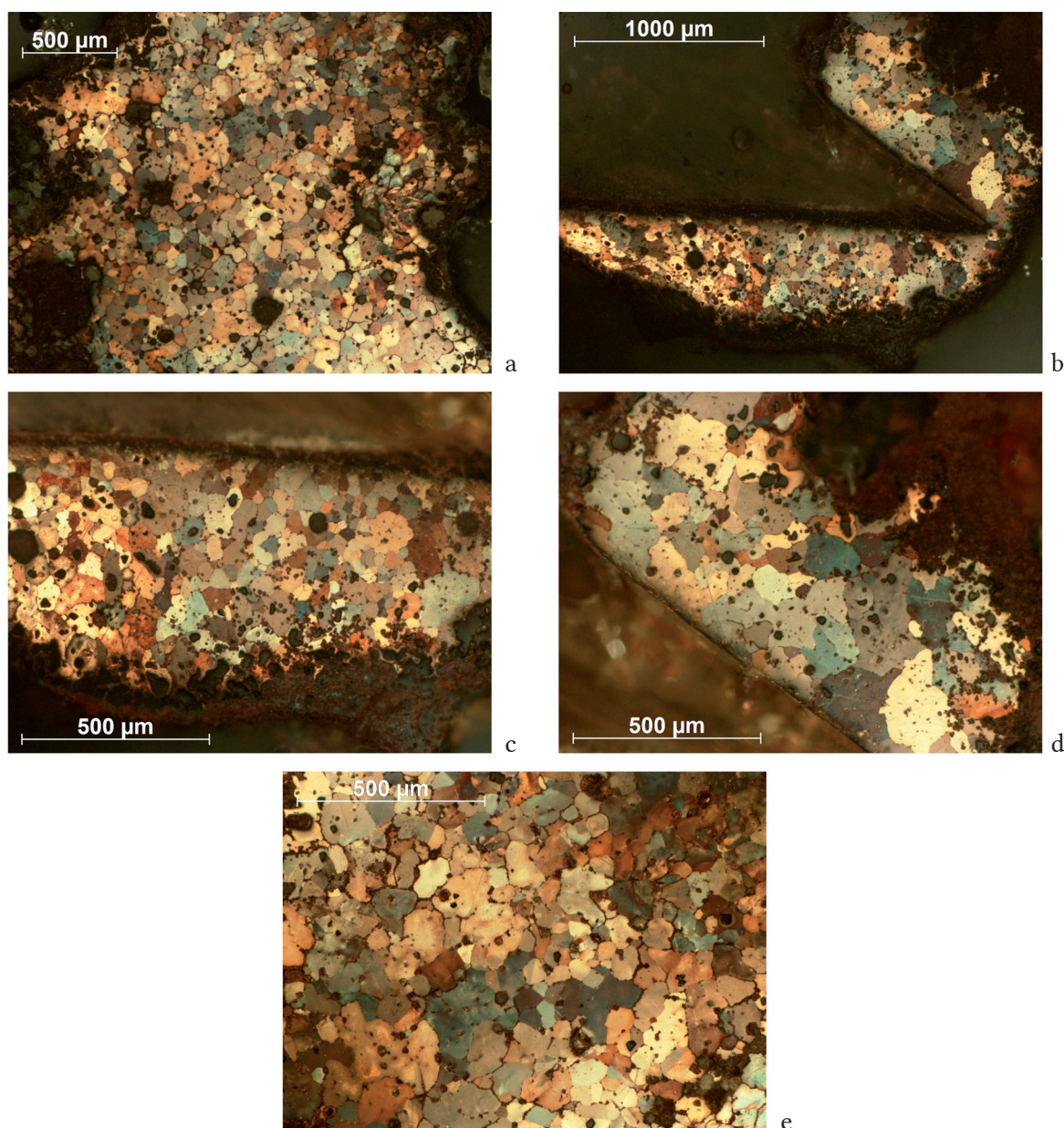
Az üsttöredék anyagában az elemzés a rézen, ólmon és az oxigéneken kívül mást nem mutatott ki. Ez alapján a tárgy tiszta rézből öntött, 1 tömeg% ólom tartalommal (Cu ~1%Pb). Vélhetően huzamosabb időt töltött magas hőmérsékleten.

A 4. kép a–e. ábrákon jól látszik, hogy öntött szerkezetéről van szó. Ez főleg a 4. kép d. ábrán látszik igazán, ahol a dendrites szerkezet is tisztán átható. Az öntött szerkezetet az is alátámasztja, hogy a lágýtott rézre jellemző ikerhatárok sem találhatók meg a szerkezetben. Maga a réz alapanyag nagyon tiszta, mindenféle alacsony olvadáspontú zárványtól mentes, csak az ólom van benne ekkora mennyiségben. A 1 tömeg% ólom kevésé valószínű, hogy szennyezés lenne, az összetétel inkább azt sejteti, hogy szándékkal hozzáadott ólmozásról lehet szó. A kérdés további kutatásokat igényel. Ezt a fémösszetételt mai terminológiával nehéz megfeleltetni. A rézszabványok nehéz rezekként hivatkozzák. Ólombronznak nem nevezhető, mert ahhoz kevés benne az ólom. A vörösréz megnevezés egy ma szokásos tisztasági csoportra utal, így azt sem feleltethető meg teljesen ezzel a fémvel.

Maga a szerkezet egyéb fémes fázist nem tartalmaz. A szemcsék határán nagyon sok, néhol egyöntetű fekete fázis látható. Ahogy a felületen is, itt is erőteljes korrózió nyomai láthatók. A szemcsehatárokon megjelenő erős korróziós termék arra utal, hogy a tárgy magas hőmérsékleten tartózkodott huzamosabb időt. Ebben az esetben a szemcsehatárokon bediffundál az oxigén, és réz-oxidot alkot a szemcsehatáron. Maga a réz-oxid is már erősen gyengíti a szemcsehatárokat, és megjelenésével a szemcsehatármenti korróziót gyorsítani képes. A megfigyelés támogatja az üstök szabad tűzön való huzamosabb használatának elméletét, mert tűzbe állítás esetén a fa széntartalma az oxigén nagy részét megkötötte az égés során.

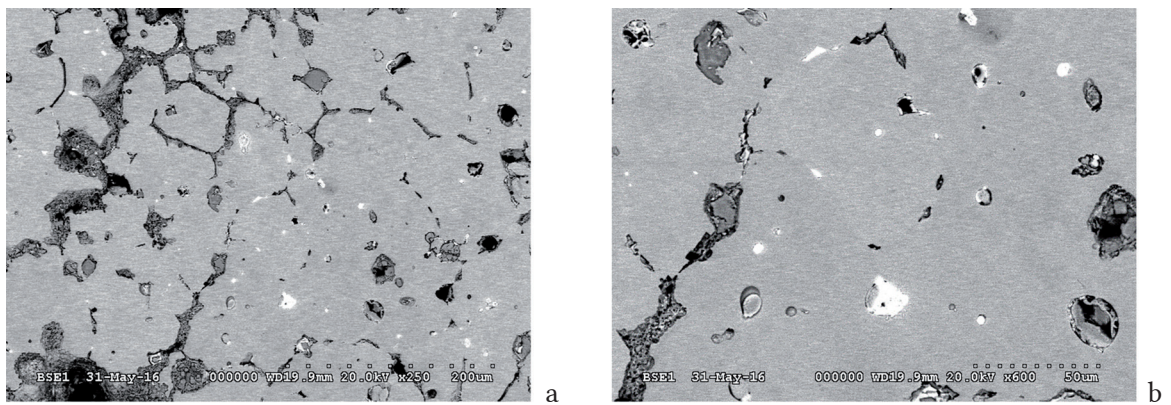
A 5. képen látható a szemcsehatármenti korrózió korróziós terméke (ugyanaz az 6. képen nagyobb nagyításban). Emellett látható az ólom, fehér cseppek formájában. Az ólom a rézzel nem elegyedik, cseppek formájában marad a réz olvadékban, majd alacsony hőmérsékleten megszilárdul. Ezt a csatolt jegyzőkönyv is igazolja (7–8. kép).

Az XRF és a SEM elemzés eredményei nem mondanak egymásnak ellent, mivel a SEM kis területet elemzett, az ólom eloszlása pedig heterogén a réz-ólom rendszerben. A kapott eredményeket a magyarországi üstök korábbi spektrográfiai vizsgálati eredményeivel összehasonlítani nem lehet, mert az abban szereplő adatok relatív intenzitások, amiket az akkor használt referencia (etalon) ötvözet-összetétel ismeretének hiányában nem tudunk átváltani koncentrációkká.³⁸⁹

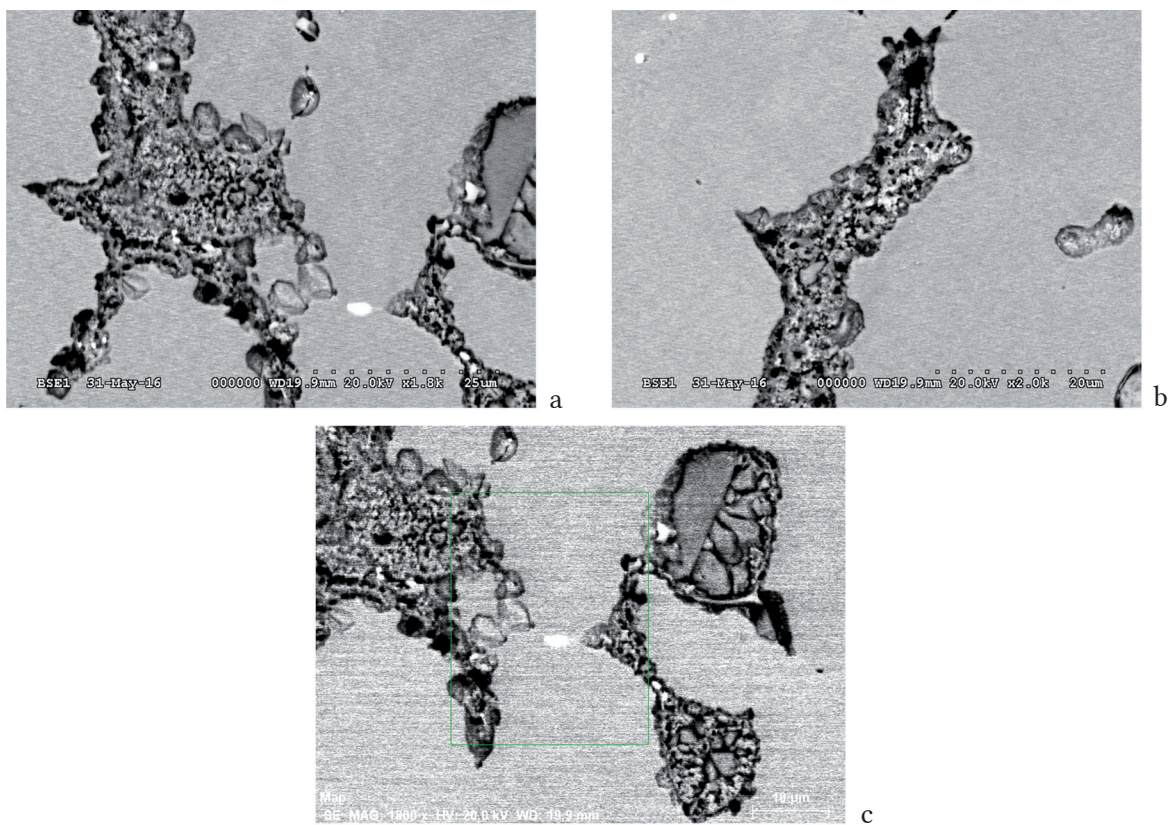

4. kép. a–e – Az ócsai üst töredékének mikroszkópos felvételei

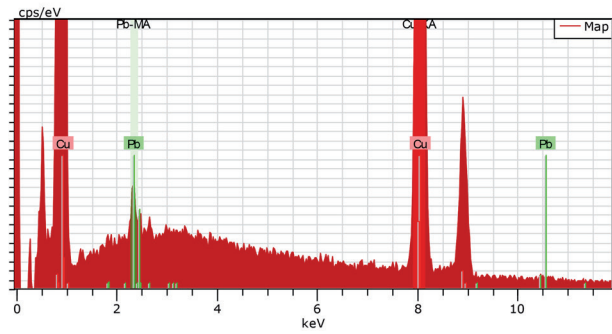
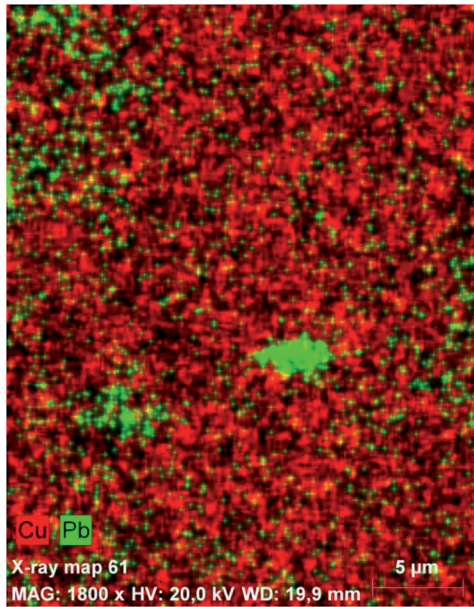
389 ZIMMER – JÁRÓ 1972. Köszönjük Járó Márta szíves közreműködését a kérdésben.

5. kép. a–b – Az ócsai üst töredékének SEM felvételei

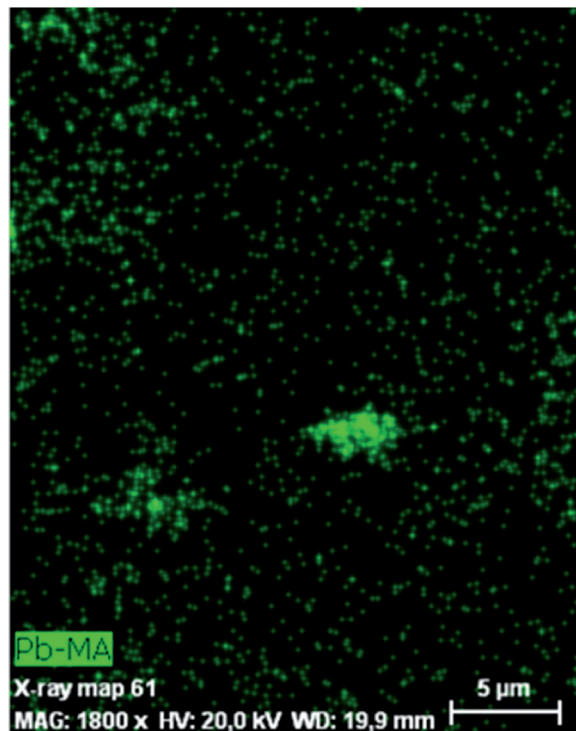
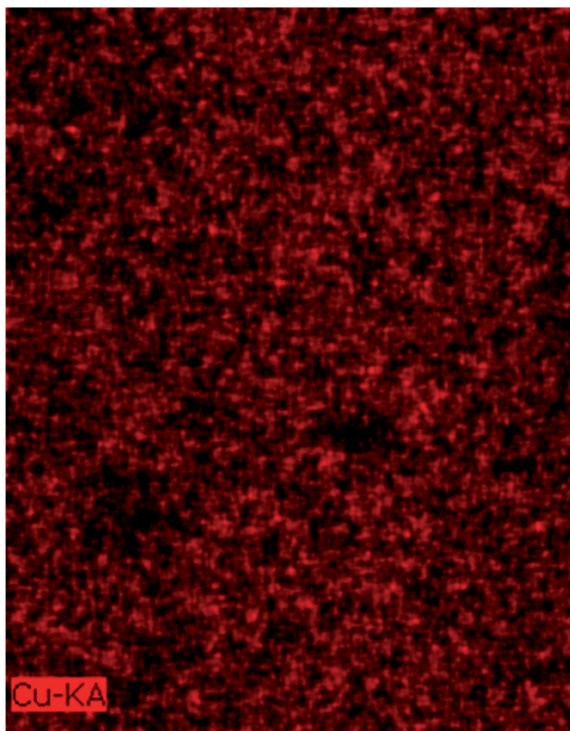

6. kép. a–c – Az ócsai üst töredékének SEM felvételei

X-ray map 61 Date:2016.05.31. 14:10:14
Image size:299 x 382 Mag:1800xHV:20,0kV

7. kép. Az ócsai üst töredékének mérési jegyzőkönyve

Cu-KA, Pb-MA Date:2016.05.31. 14:12:51
Image size:299 x 382
Mag:1800x
HV:20,0kV

8. kép. Az ócsai üst töredékének mérési jegyzőkönyve

Irodalom

- АЧКИНАЗИ, И. Б. 1987: Фрагмент гуннского котла из Неаполя Скифского. In: *Материалы к этнической истории Крыма VII в. до н. э. Сборник научных трудов*. Москва, 207–210.
- AJBABIN, A. I. 2011: *Archäologie und Geschichte der Krim in byzantinischer Zeit*. Monographien des RGZM 98. Mainz.
- ALFÖLDI, A. 1926: *Der Untergang der Römerherrschaft in Pannonien 2*. Ungarische Bibliothek 12. Berlin.
- ALFÖLDI, A. 1932: *Leletek a hun korszakból és ethnikai szétválasztásuk (Funde aus der Hunnenzeit und ihre ethnische Sonderung)*. Archaeologia Hungarica 11. Budapest.
- ALFÖLDI, A. 1942: Aquincum a későrómai világban. In: SZENDY, K. (szerk.): *Budapest története. I: Budapest az ókorban 2*. Budapest, 670–746.
- ALFÖLDI, A. 1943: Keletmagyarország a római korban. *A Magyar Történettudományi Intézet évkönyve*, 1–93. Második kiadása: ALFÖLDI, A.: *Magyarország népei és a Római Birodalom; Keletmagyarország a római korban*. Historia incognita: Az elfeledett magyar társadalomtudományok tára, 3. sorozat: Zsebkönyvek 13. Máriabesnyő 2014.
- ALTHEIM, F. – HAUSSIG, H.-W. 1958: *Die Hunnen in Osteuropa: ein Forschungsbericht*. Baden-Baden.
- ALTHEIM, F. 1962: *Geschichte der Hunnen 4: Die europäischen Hunnen*. Berlin.
- АМБРОЗ, А. К. 1989: *Хронология древностей Северного Кавказа V-VII вв.* Москва.
- ANKE, B. 1998: *Studien zur reiternomadischen Kultur des 4. bis 5. Jahrhunderts*. Beiträge zur Ur- und Frühgeschichte Mitteleuropas 8. Weissbach.
- ASSMANN, J. 2011: *Cultural Memory and Early Civilization. Writing, Remembrance, and Political Imagination*. Cambridge.
- ATTILA 2007: ANKE, B. – EXTERNBRINK, H. (Hrsg.): *Attila und die Hunnen. Begleitbuch zur Ausstellung Attila und die Hunnen, 2007–2008, Speyer*. Stuttgart.
- BALANYI, B. 1973: A Nagykőrös határában 1879-ben és 1894-ben folytatott ásátásokról (Ausgrabungen in Stadtgebiet von Nagykőrös im Jahre 1879 und 1894). *Studia Comitatus* 2, 13–35.
- BÁLINT, Cs. 2010: *Der Schatz von Nagyszentmiklós. Archäologische Studien zur frühmittelalterlichen Metallgefäßkunst des Orients, Byzanz' und der Steppe*. Varia Archaeologica Hungarica 16/b. Budapest.
- BÂRCĂ, V. 2006: *Istorie și civilizație. Sarmatii în spațiul est-carpatic (sec. I a. Chr. – începutul sec. II p. Chr)*. Cluj-Napoca.
- BÂRCĂ, V. 2012: Some remarks on metal cups with zoomorphic handles in the Sarmatian environment. *Ephemeris Napocensis* 22, 185–209.
- BÂRCĂ V. – SYMONENKO, O. 2009: *Călăreții stepelor. Sarmatii în spațiul Nord-Pontic (Horsemen of the steppes. The Sarmatians in the North Pontic region)*. Cluj-Napoca.
- BARKÓCZI, L. 1954: Lager und Wohnsiedlung. In: BARKÓCZI, L. ET AL.: *Intercisa (Dunapentele–Sztálinváros)*. *Geschichte der Stadt in der Römerzeit. I*. Archaeologia Hungarica 33. Budapest, 11–60.
- BARKÓCZI, L. 1957: Die Grundzüge der Geschichte von Intercisa. In: M. ALFÖLDI ET AL.: *Intercisa. Geschichte der Stadt in der Römerzeit. II*. Archaeologia Hungarica 36. Budapest, 497–544.
- BARKÓCZI, L. – SALAMON, Á.: 1973: Archäologische Angaben zur spätrömischen Geschichte des panonischen Limes – Gräberfelder von Intercisa. *Mitteilungen des Archäologischen Institutes der Ungarischen Akademie der Wissenschaften* 4, 73–95.

- БАТЧАЕВ, В. М. 1984: Гуннский котел из селения Хабаз (A Hun Cauldron from the Khabaz village). *Советская Археология* 1, 256–258.
- БЕММАНН, М. – ОЕСТЕРВИНД, В. С. 1995: Bemerkungen zum »Hunnenkessel« von Münstermaifeld. *Archäologisches Korrespondenzblatt* 25, 73–81.
- БЕРНШТАМ, А. Н. 1951: *Очерк истории гуннов*. Ленинград.
- БИЕРБРАУЕР, В. 2004: Die Keszthely-Kultur und die romanische Kontinuität in Westungarn (5.-8. Jh.). Neue Überlegungen zu einem alten Problem. In: SEIBERT, H. – THOMA, G. (Hrsg.): *Von Sachsen bis Jerusalem, Menschen und Institutionen im Wandel der Zeit. Festschrift für Wolfgang Giese zum 65. Geburtstag*. München, 51–72.
- БИЕРБРАУЕР, В. 2011: Zur archäologischen Nachweisbarkeit der „Alatheus-Safrax-Gruppe“ in Pannonien. In: KONRAD, M. – WITSCHHEL, CH. (Hrsg.): *Römische Legionslager in den Rhein- und Donauprovinzen – Nuclei spätantik-frühmittelalterlichen Lebens?* Bayerische Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-Historische Klasse. Abhandlungen NF 138. München, 113–142.
- БИЕРБРАУЕР, В. 2015: Vom Schwarzmeergebiet bis nach Pannonien. Ethnische Interpretationsprobleme am Ende des 4. und in der ersten Hälfte des 5. Jahrhunderts. In: VIDA, T. (ed.): *Romania gothica II. The Frontier World: Romans, Barbarians and military culture. Proceedings of the International Conference at the Eötvös Loránd University, Budapest, 1–2 October 2010*. Budapest, 365–475.
- БИЕРБРАУЕР, В. – NOTHDURFTER, H. 2015: *Die Ausgrabungen im spätantik-frühmittelalterlichen Bischofssitz Sabiona-Säben in Südtirol I. Frühchristliche Kirche und Gräberfeld*. Münchner Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte 58. München.
- BLINKHORN, P. – BROWN, D. H. 2015: Pottery and identity in late Saxon England. In: THULLIER, F. – LOUIS, É. (éd.): *Tourner autour du pot... Les ateliers de potiers médiévaux du Ve au XIIe siècle dans l'espace européen. Actes du colloque international de Douai (5-8 octobre 2010)*. Caen, 467–476.
- БОКОВЕНКО, Н. А. 1978: Типология бронзовых котлов сарматского времени в Восточной Европе (Typologie des chaudières en bronze d'époque sarmate en Europe orientale). *Советская Археология* 4, 228–235.
- БÓНА, I. 1959: *Magyarországi művészet a honfoglalásig*. Budapest.
- БÓНА, I. 1963: [review]: Csallány Dezső: Archäologische Denkmäler der Gepiden im Mitteldonaubecken (454–568 u. Z.). *Archaeologia Hungarica* 38. Budapest, 1961. *Archaeologiai Értesítő* 90, 137–140.
- БÓНА, I. 1965: Későrómai és népvándorlás korszak. In: NAGY, GY. (szerk.): *Orosháza története*. Orosháza, 114–135.
- БÓНА, I. 1968: A népek országútján. In: SZOMBATHY, V. (szerk.): *A magyar régészet regénye*. Budapest, 100–134.
- БÓНА, I. 1971: Ein Vierteljahrhundert Völkerwanderungszeitforschung in Ungarn (1945–1969). *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 23, 265–336.
- БÓНА, I. 1971b: *A népvándorlás kora Fejér megyében. Fejér megye története az őskortól a honfoglalásig* 5. Székesfehérvár.
- БÓНА, I. 1979: Die Archäologische Denkmäler der Hunnen und Hunnenzeit in Ungarn im Spiegel der internationalen Hunnenforschung. In: VONBANK, E. (Hrsg.): *Nibelungenlied: Ausstellung zur Erinnerung an die Auffindung der Handschrift A des Nibelungenliedes im Jahre 1779 im Palast zu Hohenems*. Ausstellungskatalog des Vorareberger Laudesmuseums 86. Bregenz, 297–342.
- БÓНА, I. 1984: A népvándorlás kor és a korai középkor története Magyarországon. In: BARTHA, A. (szerk.): *Magyarország története. 1/1–2: Előzmények és magyar történet 1242-ig*. Budapest, 265–373.

- BÓNA, I. 1986: Daciától Erdőelvéig. A népvándorlás kora Erdélyben (271–896). In: МАККАЙ, L. – МÓCSY, A. (szerk.): *Erdély története a kezdetektől 1606-ig*. Budapest, 107–234.
- BÓNA, I. 1987: Ungarns Völker im 5. und 6. Jahrhundert. Eine historisch-archäologische Zusammenchau. In: GHA 1987, 116–129.
- BÓNA, I. 1991: *Das Hunnenreich*. Stuttgart.
- BÓNA, I. 1993: *A hunok és nagykirályaik*. Budapest.
- BÓNA, I. 2000: A pentelei Öreghegy és Intercisa erődjének története a késő római időktől a török kiűzéséig. In: ERDŐS, F. – PONGRÁCZ, Zs. (szerk.): *Dunaújváros története*. Dunaújváros, 69–78.
- BORNY, L. 2014: *Die Römer in Ungarn*. Zaberns Bildbände zur Archäologie, Sonderbände der Antiken Welt. Darmstadt.
- БОТАЛОВ, С. Г. 2009: *Гунны и Тюрки (историко-археологическая реконструкция)*. Челябинск.
- BROTHER, S. 2007: Römer und Germanen. Ethnogenesen und Identitäten in der Spätantike. In: J. TEJRAL (Hrsg.): *Barbaren im Wandel. Beiträge zur Kultur- und Identitätsumbildung in der Völkerwanderungszeit*. Spisy Archeologického Ústavu AV ČR Brno 26. Brno, 11–37.
- BŘÍZA, S. – JANÁKOVÁ, M. 2010: Lichnov (okr. Bruntál). *Přehled výzkumů* 51, 384.
- BUCHMAYR, F. 2011: Pariser Flair fürs NS-Büro. Justus Schmidts Einkaufstouren nach Paris im Auftrag von Gauleiter August Eigruber. In: *Kunst sammeln – Kunst handeln. Internationales Symposium in Wien, Mittwoch, 23.–Freitag, 25. März 2011. Abstracts*.
- BURY, J. B. 1923: *History of the Later Roman Empire. From the Death of Theodosius I to the Death of Justinian*. 1. London.
- СЮБАНУ, D. – CONSTANTINESCU, E.-M. 2008: Die Hunnen im Nordosten Munteniens. In: EXTERNBRINK, H. (Hrsg.): *Hunnen zwischen Asien und Europa. Aktuelle Forschungen zur Archäologie und Kultur der Hunnen*. Beiträge zur Ur- und Frühgeschichte Mitteleuropas 50. Langenweissbach, 131–141.
- СІУПЕРЦĂ, B. – МĂГУРЕАНУ, A. 2008: Huns and other peoples – archaeological evidence in present-day Romania. In: EXTERNBRINK, H. (Hrsg.): *Hunnen zwischen Asien und Europa. Aktuelle Forschungen zur Archäologie und Kultur der Hunnen*. Beiträge zur Ur- und Frühgeschichte Mitteleuropas 50. Langenweissbach, 119–130.
- COULSTON, J. C. N. 2013: Late Roman military equipment culture. In: SARANTIS, A. C. – CHRISTIE, N. (ed.): *War and Warfare in late Antiquity*. Late antique archaeology 8. Leiden, 463–492.
- CSALLÁNY, D. 1961: *Archäologische Denkmäler der Gepiden im Mitteldonaubecken*. Archaeologia Hungarica 38. Budapest.
- DAMM, I. G. 1988: Goldschmiedearbeiten der Völkerwanderungszeit aus dem nördlichen Schwarzmeergebiet. Katalog der Sammlung Diergardt 2. *Kölner Jahrbücher* 21, 65–210.
- DAVIDESCU, M. 1980: Săpăturile arheologice din castrul roman de la Hinova. *Drobeta* 4, 77–86.
- ДЕМИДЕНКО, С. В. 2010: Раннесарматское погребение из могильника Верхний Еруслан – никаких «оксюморонов». *Нижневолжский археологический вестник* 11, 365–373.
- ДЕМИДЕНКО, С. В. 2014а: О позднесарматских бронзовых литых котлах – On the late Sarmatian bronze cast cauldrons. *Российская археология* 1, 26–31.
- ДЕМИДЕНКО, С. В. 2014b: Котлы типа “Тахти-Сангин–Бармашино”: к проблеме взаимопроникновения традиций металлообработки в Центральной Азии (Cauldrons of the “Takhti-Sangin-Barmashino” type: to the problem of convergence of the metalwork in the Central Asia). *Российская археология* 4, 75–88.

- DEMOUGEOT, É. 1979: *La formation de l'Europe et les invasions barbares. II: De l'avènement de Dioclétien (284) à l'occupation germanique de l'Empire romain d'Occident (début du VIe siècle)*. Paris.
- DÖVÉNYI, Z. (ed.) 2010: *Magyarország kistájainak katasztere. Második, átdolgozott és bővített kiadás*. Budapest.
- EGER, CH. 2005: Zur Verbreitung und Herkunft der Polyederohrringe im südwestlichen Mittelmeerraum. *Madriider Mitteilungen* 46, 437–471.
- EGER, CH. 2015: Zur Deutung reich ausgestatteter Männergräber des mittleren 5. Jhs. im Mittelmeerraum. In: VIDA, T. (ed.): *Romania gothica II. The Frontier World: Romans, Barbarians and military culture. Proceedings of the International Conference at the Eötvös Loránd University, Budapest, 1–2 October 2010*. Budapest, 237–283.
- ERDÉLYI, I. – SUGÁR, L. 1982: *Ázsiai lovas nomádok: régészeti expedíciók Mongóliában*. Budapest.
- ÉRDY, M. 1990: Unique Xiong-nu cauldron from Urumqi. *Inner Asia Report (Newsletter of the Harvard Students for Inner Asia)* 7, 11–13.
- ÉRDY, M. 1995: Hun and Xiong-nu type cauldron finds throughout Eurasia. *Eurasian Studies Yearbook* 67, 5–94.
- EUROPE WITHOUT BORDERS 2007: MENGHIN, W. (Hrsg.): *Epocha Merovingov – Evropa bez granic: arheologija i istorija V–VIII vv. Merowingerzeit – Europa ohne Grenzen / The Merovingian Period – Europe without borders. Kataloghandbuch zur Ausstellung „Merowingerzeit – Europa ohne Grenzen, Archäologie und Geschichte des 5. bis 8. Jahrhunderts“*. Berlin.
- FETTICH, N. 1940: A hunok régészeti emlékei. In: NÉMETH, GY. (szerk.): *Attila és hunjai*. Budapest, 227–264.
- FETTICH, N. 1953: A szeged-nagyszéksői hun fejedelmi sírlelet (*La trouvaille de tombe princière hunnique à Szeged-Nagyszéksős*). *Archaeologia Hungarica* 32. Budapest.
- FITZ, J. 2003: Historical outline of the Roman Period. In: VISY, Zs. – NAGY, M. – KISS, Zs. (eds.): *Hungarian Archaeology at the Turn of the Millennium*. Budapest, 205–208.
- GABLER, D. – VADAY, A. 1986: *Terra Sigillata im Barbaricum zwischen Pannonien und Dacien*. *Fontes Archaeologici Hungariae*. Budapest.
- GABLER, D. – VADAY, A. 1992: *Terra Sigillata im Barbaricum zwischen Pannonien und Dacien*. 2. Teil. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 44, 83–160.
- ГАРЯИНОВ, В. А. 1980: Гуннское погребение в пещере Южного Приуралья (A Hun burial in a cave at the Southern Urals). *Советская Археология* 4, 259–263.
- GHA 1987: W. MENGHIN (Hrsg.): *Germanen, Hunnen und Awaren: Schätze der Völkerwanderungszeit. Die Archäologie des 5. und 6. Jahrhunderts an der mittleren Donau und der östlich-merowingische Reihengräberkreis; Germanisches Nationalmuseum, Nürnberg, 12. Dezember 1987 bis 21. Februar 1988; Museum für Vor- und Frühgeschichte der Stadt Frankfurt am Main, 13. März bis 15. Mai 1988*. Nürnberg.
- GODŁOWSKI, K. 1995: Das „Fürstengrab“ des 5. Jahrhunderts und der „Fürstensitz“ in Jakuszowice in Südpolen. In: VALLET, F. – KAZANSKI, M. (éd.): *La noblesse romaine et les chefs barbares du IIIe au VIIe siècle (Actes du colloque international du Musée des Antiquités nationales, Saint-Germain-en-Laye, 1992)*. Mémoires publiées par l'Association Française d'Archéologie Mérovingienne 9. Condé-sur-Noireau, 155–179.
- GOMOLKA-FUCHS, G. 2007: Spätromische Limeskastelle an der mittleren und unteren Donau im Licht des ostgermanischen und reiternomadischen Fundstoff. In: ATTILA 2007, 209–215.
- HAMPEL, J. 1893: Skythiai emlékek Magyarországon. *Archaeologiai Értesítő* 13, 385–407.

- HAMPEL, J. 1905: *Alterthümer des frühen Mittelalters in Ungarn*. Braunschweig.
- HARHOIU, R. 1997: *Die frühe Völkerwanderungszeit in Rumänien*. *Archeologia Romanica* 1. Bukarest.
- HARHOIU, R. 2007: Hunnen und Germanen an der unteren Donau. In: ATTILA 2007, 82–95.
- HARHOIU, R. – DIACONESCU, P. 1984: Hunnische Kessel aus Muntenien. *Dacia* 28, 99–115.
- HARMATTA, J. 1951: The golden bow of the Huns. In: *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 1, 107–148. = A hun aranyíj. *A Magyar Tudományos Akadémia II. Osztályának közleményei* 3, 123–187.
- HARMATTA, J. 1951b: Előszó – Vorwort. In: FETTICH, N.: *Régészeti tanulmányok a késői hun fémművesség történetéhez (Archäologische Studien zur Geschichte der späthunnischen Metallkunst)*. *Archaeologia Hungarica* 31. Budapest, 3–8; 99–105.
- HARMATTA, J. 1953: Előszó – Préface. In: FETTICH 1953, 6–13; 103–112.
- HEATHER, P. 1996: Afterword. In: THOMPSON, E. A.: *The Huns (Revised edition of: A history of Attila and the Huns, 1948)*. The peoples of Europe. Cambridge, 238–264.
- HEATHER, P. 2009: *Empires and Barbarians*. London.
- HEINRICH-TAMÁSKA, O. – PROHÁSZKA, P. 2008: Pannonien zwischen Spätantike und Attilazeit am Beispiel von Tokod und Keszthely-Fenekpuszta. In: EXTERNBRINK, H. (Hrsg.): *Hunnen zwischen Asien und Europa. Aktuelle Forschungen zur Archäologie und Kultur der Hunnen*. Beiträge zur Ur- und Frühgeschichte Mitteleuropas 50. Langenweissbach, 143–156.
- HEINRICH-TAMÁSKA, O. – STRAUB, P. 2015: Zur Datierung und Deutung der Gräber und Gräberfelder des 5. Jahrhunderts n. Chr. in Pannonia Prima und Valeria. In: VIDA, T. (ed.): *Romania gothica. II: The Frontier World: Romans, Barbarians and military culture. Proceedings of the International Conference at the Eötvös Loránd University, Budapest, 1–2 October 2010*. Budapest, 617–651.
- HEKLER, A. 1910: A N. Múzeum dunapentelei ásátásai 1908-ban és 1909-ben (Les fouilles du musée national hongrois à Dunapentele en 1908 et 1909). *Archaeologiai Értesítő* 30, 28–38.
- HEKLER, A. 1911: Római vassisakok Dunapenteléről (Casques romains en fer trouvés à Intercisa [Dunapentele] [C. de Fejér]). *Archaeologiai Értesítő* 31, 253–260.
- VON HESBERG, H. (Hrsg.) 1999: *Das Militär als Kulturträger in römischer Zeit*. Schriften des Archäologischen Instituts der Universität zu Köln. Köln.
- HODDER, I. 1974: Some marketing models for Romano-British coarse pottery. *Britannia* 5, 340–359.
- HONTI, SZ. – NÉMETH, P. G. 2007: Hun áldozati üst Balatonlelle-Rádpusztáról (Hun period sacrificial cauldron from site Balatonlelle-Rádpuszt). *Somogyi Múzeumok Közleményei* 17, 71–78.
- HONTI, SZ. – FÁBIÁN, SZ. – GALLINA, ZS. – HAJDÚ, Á. D. – HORNOK, P. – KOÓS, I. – MERSDORF, ZS. – MOLNÁR, I. – NÉMETH, P. G. – POLGÁR, P. – SZEŐKE, J. P. – SERLEGI, G. – SIKLÓSI, ZS. – SIPOS, C. – SOMOGYI, K. 2007: Régészeti kutatások az M7-es autópálya Somogy megyei szakaszán és a 67-es úton (2004–2005). Előzetes jelentés IV (Archaeological research on the Somogy county section of the M7 highway and on Route No. 67 [2004–2005]. Preliminary report IV). *Somogyi Múzeumok Közleményei* 17, 7–70.
- ISTVÁNOVITS, E. – KULCSÁR, V. 1997: Adatok az alföldi szarmaták vallásához és törzsi hovatartozásához (Some data on the religion and tribal attribution of the Sarmatians of the Great Hungarian Plain). *A Jósza András Múzeum Évkönyve* 37–38, 157–188.
- ISTVÁNOVITS, E. – KULCSÁR, V. 2014: New Find of Hun Age Saddle Plates from North-East Hungary. In: COCIȘ, S. (Hrsg.): *Archäologische Beiträge – Gedenkschrift zum hundertsten Geburtstag von Kurt Horedt*. Cluj-Napoca, 269–278.

- JERVIS, B. 2015: The context of pottery production in late Saxon Chichester, England. In: THUILLIER, F. – LOUIS, É. (éd.): *Turner autour du pot... Les ateliers de potiers médiévaux du Ve au XIIe siècle dans l'espace européen. Actes du colloque international de Douai (5-8 octobre 2010)*. Caen, 477–485.
- KACZANOWSKI, P. – RODZIŃSKA-NOWAK, J. 2008: Die späteste Phase der Siedlung der Przeworsk-Kultur in Jakuszowice, Fdst. 2, Kleinpolen. In: NIEZABITOWSKA-WIŚNIEWSKA, M. – JUŚCIŃSKI, M. – ŁUCZKIEWICZ, P. – SADOWSKI, S. (eds.): *The Turbulent Epoch. New materials from the Late Roman Period and the Migration Period*. Monumenta studia gothica 5. Lublin, 179–188.
- KARGER, V. 1922: Die Vorgeschichtsforschung in Schlesien und die Ausstellung vor- und frugeschichtlicher Altertümer im Schlesischen Landesmuseum. *Anzeiger des Schlesischen Landes-Museums in Troppau* 1, 4–34.
- KARGER, V. 1940: Neues zu den Fund- und Erwerbungs Umständen des Bronzekessels von Bennisch-Rase, Bezirk Troppau. *Altschlesien. Mitteilungen des Schlesischen Altertumsvereins* 9, 112–114.
- KAZANSKI, M. 1993: Les Barbares orientaux et la défense de la Gaule aux IVE-Ve siècles. In: KAZANSKI, M. – VALLET, F. (éd.): *L'armée romaine et les Barbares du IIIe au VIIe siècle*. Mémoires publiées par l'Association Française d'Archéologie Mérovingienne 5. Rouen–Saint-Germain-en-Laye, 175–186.
- КАЗАНСКИЙ, М. М. 2014: Погребение эпохи переселения народов в Концештах: инвентарь, датировка, погребальный обряд, социальный статус и этнокультурная атрибуция (A burial of the Migration Period in Concesti: Inventory, dating, funeral rites, social status and ethnocultural attribution). *Stratum Plus* 4, 299–336.
- KAZANSKI, M. – MASTYKOVA, A. 2000: Les Alains sur le Dniepr à l'époque des Grandes Migrations: le témoignage de Marcien et les données archéologiques. In: BOUZEK, J. – FRIESINGER, H. – PIETA, K. – KOMORÓCZY, B. (Hrsg.): *Gentes, Reges und Rom. Auseinandersetzung – Anmerkung – Anpassung: Festschrift für Jaroslav Tejral zum 65. Geburtstag*. Spisy Archeologického Ústavu AV ČR Brno 16. Brno, 209–219.
- KAZANSKI, M. – MASTYKOVA, A. 2003: *Les peuples du Caucase du Nord. Le début de l'histoire (Ier–VIIe s. apr. J.-C.)*. Collection des Hesperides. Paris.
- KAZANSKI, M. – MASTYKOVA, A. 2007: Machtzentren und Handelswege in Westalpanien im V.-VI. Jahrhundert. In: TEJRAL, J. (Hrsg.): *Barbaren im Wandel. Beiträge zur Kultur- und Identitätsbildung in der Völkerwanderungszeit*. Spisy Archeologického Ústavu AV ČR Brno 26. Brno, 173–197.
- KHATCHATOUROVA, E. A. 2001: Gorgippia, cité antique sarmatisée. In: SCHILTZ, V. (éd.): *L'or des Amazones: peuples nomades entre Asie et Europe, VIe siècle av. J.-C. – IVe siècle apr. J.-C.; Musée Cernuschi, Musée des Arts de l'Asie de la Ville de Paris, 16 mars – 15 juillet 2001*. Paris, 262–266.
- KISS, M. 2008: *Gót vezéregyéniségek a késő római birodalomban. Getica-kutatások (Gotische Leitpersönlichkeiten im späten Römerreich. Getica-Forschungen)*. Pécs.
- KOCH, A. 1997: Ein hunnische Kessel aus Westchina. *Archäologisches Korrespondenzblatt* 27 631–643.
- KOCH, A. 2007a: Hunnische in Xinjiang? Überlegungen zum europäisch-asiatisches Kulturaustausch an der Wende zum Mittelalter. In: ATTILA 2007, 135–144.
- KOCH, A. 2007b: Hunnische Kessel. In: ATTILA 2007, 287–289.
- KOCSIS, L. 2000: Helme von Typ „Intercisa“ in Pannonien. In: BIEGERT, S. – NICKEL, C. (red.): *Von Augustus bis Attila. Leben am ungarischen Donaulimes (erschienen anlässlich der gleichnamigen Sonderausstellung des Ungarischen Nationalmuseums Budapest, vom Dezember 2000 – Januar 2002)*. Schriften des Limesmuseums Aalen 53. Stuttgart, 37–40.

- KOCSIS, L. 2008: New Data on the Question of Morphology and Dating of the Intercisa III type Helms. *Journal of Roman Military Equipment Studies* 16, 249–272.
- KOCSIS, L. – MRÁV, Zs. 2010: Egy késő római sisak arcvédő lemezének töredéke Dunafalváról (Bács-Kiskun megye). Új adatok az Intercisa típusú sisakok morfológiai és keltezési kérdéseire (Fragment of the cheek piece of a late Roman helmet from Dunafalva [County Bács-Kiskun, Hungary]. Remarks on the morphology and dating of Intercisa type helmets). *Folia Archaeologica* 54, 185–203.
- КОЧКИНА, А. Ф. – СТАШЕНКОВ, Д. А. 2014: *По Самаре с археологом: Путеводитель по археологическим памятникам* (In Samara with an Archaeologist: Guide to the archaeological monuments). Самара.
- КОМАР, А. В. 2013: Комплекс из Макартета и ритуальные памятники гуннского времени (Markartet complex and ritual monuments of the Hun epoch). In: БОТАЛОВ С. Г. (Гл. ред.): *Гуннский форум. Проблемы происхождения и идентификации культуры евразийских гуннов*. Челябинск, 88–109.
- KONRAD, M. – WITSCHSEL, CH. 2011: Spätantike Legionslager in den Rhein- und Donauprovinzen des Imperium Romanum: Ein Beitrag zur Kontinuitätsdebatte. In: KONRAD, M. – WITSCHSEL, CH. (Hrsg.): *Römische Legionslager in den Rhein- und Donauprovinzen – Nuclei spätantik-frühmittelalterlichen Lebens?* Bayerische Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-Historische Klasse. Abhandlungen NF 138. München, 3–46.
- КОСЯНЕНКО, В. М. – ФЛЁРОВ, В. С. 1978: Бронзовые литые котлы Нижнего Подонья (к вопросу о типологии и хронологии) (Les chaudières coulées en bronze de la région du Don inférieur. Typologie et chronologie). *Советская Археология* 1, 192–205.
- KOVÁCS, P. 2004: Hunkori sír Százhalombattán (A grave from the Hun Period at Százhalombatta). *Communicationes Archaeologicae Hungariae*, 123–150.
- KOVRIK, I. L. 1972: Hunnische Kessel aus der Umgebung von Várpalota. *Folia Archaeologica* 33, 95–127.
- KOVRIK, I. 1985: Das Diadem von Csorna. *Folia Archaeologica* 36, 107–148.
- КРАПИВИНА, V. V. 2010: Amphorae of the 3–4th centuries A.D. in Olbia Pontica. In: KASSAB TEZGÖR, D. – INAISHVILI, N. (eds.): *PATABS I. Production and Trade of Amphorae in the Black Sea*. Varia Anatolica 21. Paris, 69–73.
- KRAUSE, E. 1904: Der Fund von Höckricht, Kreis Ohlau. Schlesiens Vorzeit in Bild und Schrift 3, 46–50.
- КРЫЖИЦКИЙ, С. Д. – РУСЯЕВА, А. С. – ЧЕРНЕНКО, Е. В. ET AL. 1986: Археология Украинской ССР. 2: Скифо-сарматская и античная археология. Киев.
- КУЛЬЧУР, В. – ИШТВАНОВИЧ, Э. 2013: Новая находка седельных обкладок гуннского времени из Северо-Восточной Венгрии (New find of saddle plates of Hun Age from North-Eastern Hungary). *Stratum Plus* 4, 1–6.
- КУРЧАТОВ, С. И. – ТЕЛЬНОВ, Н. П. 2010: Сарматский котел из Нижнего Поднепровья (A Sarmatian cauldron from the Lower Dniester). *Stratum Plus* 4, 137–144.
- LÁSZLÓ, Gy. 1942: Budapest a népvándorlás korában. In: SZENDY, K. (szerk.): *Budapest története. I: Budapest az ókorban*. Budapest, 781–818.
- LÁSZLÓ, Gy. 1946: *A népvándorlás lovasnépeinek ősvallása*. Kolozsvár.
- LÁSZLÓ, Gy. 1951: The significance of the Hun golden bow. In: *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 1 (1951) 91–103. = A hun aranyíj jelentősége. *A Magyar Tudományos Akadémia II. Osztályának közleményei* 3, 105–122.

- LÁSZLÓ, Gy. 1974: *The Art of the Migration Period*. Budapest.
- ŁOPUSIEWICZ, R. – ŻMUDZIŃSKI, M. 1991: Sprawozdanie z badań sondażowych przeprowadzonych w 1988 r. na wielokulturowej osadzie w Jędrzychowicach, woj. wrocławskie na stanowisku 9 (Reports on probing explorations carried out in 1988 at a multi-layer settlement at Jędrzychowice, Wrocław Province, Site 9). *Silesia Antiqua* 33–34, 74–83.
- LOSKOTOVÁ, Z. 2011: Die Przeworsk-Kultur im südlichen Teil des Oberschlesiens am Ende der Römischen Kaiserzeit und am Anfang der Völkerwanderungszeit. *Přehled výzkumů* 52, 111–137.
- ЛЕВЧЕНКО, Д. И. – СУПРУНЕНКО, А. Б. 1994: Находки гуннского времени в низовьях Ворсклы [Hun period finds in the lower Vorskla]. In: А. Б. СУПРУНЕНКО: *Курганы Нижнего Поворскля*. Москва – Полтава, 74–80.
- ЛИМБЕРИС, Н. Ю. – МАРЧЕНКО, И. И. 2011: Погребения эпохи великого переселения народов и раннего средневековья из курганов степного Прикубанья (Burials of the Great Migration Epoch and the Early Middle Ages in barrows in the Kuban Steppe). *Stratum Plus* 5, 417–441.
- LUTTWAK, E. 2009: *The Grand Strategy of the Byzantine Empire*. Cambridge, Mass. – London.
- МАМАЕВ, Х. М. 2014: «Княжеское» погребение у г. Магас (Ингушетия). *Краткие сообщения Института археологии* 234, 55–71.
- MAENCHEN-HELFEN, O. 1973: *The World of the Huns. Studies in Their History and Culture*. Berkeley – Los Angeles.
- MÁRTON, L. 1912: Die wichtigsten Resultate vor- und frühgeschichtlicher Forschung in Ungarn (1911). *Praehistorische Zeitschrift* 4, 175–191.
- MENGHIN, W. 2007: The Merovingian Period – Europe without Borders. An introductory survey of the exhibition theme. In: EUROPE WITHOUT BORDERS 2007, 26–54.
- MÉSZÁROS, Gy. 1970: A regölyi korai népvándorláskori fejedelmi sír (Das Fürstengrab von Regöly aus der Völkerwanderungszeit). *Archaeologiai Értesítő* 97, 66–92.
- MIKS, CH. 2014: *Ein spätrömischer Depotfund aus Koblenz am Rhein: Studien zu Kammhelmen der späten Kaiserzeit*. Kataloge vor- und frühgeschichtlicher Altertümer 44. Mainz.
- MITREA, B. 1961: Beiträge zum Studium der hunnischen Altertümer – Zwei neue Kesselgriffe aus dem südlichen Muntenien. *Dacia* 5, 549–558.
- MÓCSY, A. 1962: *Pannonia*. Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft Supplementband 9. Stuttgart.
- MÓCSY, A. 1971: [review] L. Várady: Das letzte Jahrhundert Pannoniens (376–476). Akadémiai Kiadó Budapest und A. M. Hakkert Verlag Amsterdam. 1969. 602 S. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 23, 347–360.
- MÓCSY, A. 1974: *Pannonia and Upper Moesia: a history of the Middle Danube. Provinces of the Roman Empire*. London–Boston.
- MÓCSY, A. – FITZ, J. 1990: Eseménytörténet. In: MÓCSY, A. – FITZ, J. (szerk.): *Pannonia régészeti kézikönyve*. Budapest, 31–51.
- MÜLLER, R. 2003: Burials and society. In: VISY, Zs. – NAGY, M. – KISS, Zs. (eds.): *Hungarian Archaeology at the Turn of the Millennium*. Budapest, 286–287.
- MÜLLER, S. – NOVOTNY, E. 2014: Verbogen und Verborgen. Hunnenzeitliche Waffen im Depotfund von Katzelsdorf. In: LAUERMAN, E. (Hrsg.): *Schatz Reich Asparn. Ur- und Frühgeschichte und Mittelalterarchäologie in Niederösterreich. Katalog der Dauerausstellung im MAMUZ Schloss Asparn/Zaya*. Asparn – Zaya, 236–239.

- MRT 2: ÉRI, I. – KELEMEN, M. – NÉMETH, P. – TORMA, I.: *Veszprém megye régészeti topográfiája 2: A veszprémi járás*. Magyarország régészeti topográfiája 2. Budapest.
- NAGY, T. 1956: Les campagnes d'Attila aux Balkans et la valeur du témoignage de Jordanès concernant les germains. *Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae* 4, 251–260.
- NAGY, T. 1973: Budapest története az őskortól a honfoglalásig. In: GEREVICH, L. (szerk.): *Budapest története az őskortól az Árpád-kor végéig*. Budapest története. I. Budapest, 39–216.
- NESTOR, J. – NICOLAESCU-PLOPȘOR, C. S. 1937: Hunnische Kessel aus der Kleinen Walachei. *Germania* 21, 178–182.
- НОВИЧИХИН, А. М. 2014: Находка фрагментов котла «гуннского типа» у хут. Бужор близ Анапы (The find of fragments of the boiler “Hun type” near farmstead Bujor in the vicinity of Anapa). In: ПАВЛЕНКО, Т. А. – СХАТУМ, Р. Б. – УЛИТИН, В. В. (Ред.): *IV «Анфимовские чтения» по археологии Западного Кавказа. Западный Кавказ в контексте международных отношений в древности и средневековье. Материалы международной археологической конференции (г. Краснодар, 28–30 мая 2014 г.)*. Краснодар, 168–170.
- НУДЕЛЬМАН, Г. А. 1967: Гуннский котел из Молдавии (Un chaudron des Huns trouvé en Moldavie). *Советская Археология* 4, 306–308.
- PÁRDUCZ, M. 1959: Archäologische Beiträge zur Geschichte der Hunnenzeit in Ungarn. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 11, 309–398.
- PÁRDUCZ, M. 1974: Tscherniachow-Sintana de Mures und frühgepidische Kulturen in Ungarn (Beitrag zur Abhandlung von I. Bóna über den Stand der völkerwanderungszeitlichen Forschung in Ungarn). *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 26, 187–201.
- PAULOVICS, I. 1927: *A dunapentelei római telep (Intercisa). A maradványok története, a kutatások irodalma, 1926. évi leletek (Die römische Ansiedlung von Dunapentele (Intercisa). Geschichte der Überreste, Bibliographie der Forschungen, Fundergebnisse von 1926)*. Archaeologia Hungarica 2. Budapest.
- PETROPOULOS, J. 1998: For Germany and themselves: The motivation behind the Nazi leaders plundering and collecting of art. II. *Spoils of War – International Newsletter* 5, 28–35.
- POHL, W. 2007: Byzanz und die Hunnen. In: ATTILA 2007, 185–191.
- POPA, R. 2007: Frühhunnenzeitliche Besiedlung zwischen Ostkarpaten und Dnjestr. In: ATTILA 2007, 169–173.
- PÓSTA, B. 1896: A történelmi magyar pogánykori leletek. *Archaeologiai Értesítő* 16, 30–39.
- ПРОХАШКА, P. 2008: *Imperium et barbaricum. Kapcsolatrendszer a Kárpát-medencében a római birodalom és a barbár népek között a római császár- és koranépivándorlás-korban (Imperium et Barbaricum. Die Kontakte im Karpatenbecken zwischen Römischer Reich und den barbarischen Völker in der Römer- und Frühvölkerwanderungszeit)*. Budapest 2008. [Manuscript, <http://doktori.btk.elte.hu/hist/prohaszka/>]
- ПРОКОРОВА, Т. А. 2001: Une princesse sarmate a Kobiakovo (Fin du Ier siècle – début du IIe siècle apr. J.-C.). In: SCHILTZ, V. (éd.): *L'or des Amazones: peuples nomades entre Asie et Europe, VIe siècle av. J.-C. – IVe siècle apr. J.-C.; Musée Cernuschi, Musée des Arts de l'Asie de la Ville de Paris, 16 mars – 15 juillet 2001*. Paris, 219–228.
- PULSZKY, F. 1891: *A magyar pogány sírleletek*. Értekezések a történelmi tudományok köréből 14. Budapest.
- QUAST, D. 2006: Mediterrane Scheibenfibeln der Völkerwanderungszeit mit Closuresverzierung – Eine typologische und chronologische Übersicht. *Archäologisches Korrespondenzblatt* 36 259–278.

- RAJTÁR, J. – ZÁBOJNÍK, J. 2010: Fragmente von hunnischen Kesseln in Iža. In: MĂGUREANU, A. – GÁLL, E. (eds): *Între stepă și imperiu – Zwischen der Steppe und dem Reich – Between the Steppe and the Empire. Studii în onoarea lui Radu Harhoiu – Archäologische Studien für Radu Harhoiu zum 65. Geburtstag – Archeological Studies in honour of Radu Harhoiu at 65th Anniversary*. București, 119–125.
- RASCHKE, G. 1940: Zum Bronzekessel von Raase-Bennisch. *Altschlesien. Mitteilungen des Schlesischen Altertumsvereins* 9, 114–119.
- РЕДИНА, Є. Ф. – РОСОХАЦЬКИЙ, О. А. 1994: До вивчення гунських старожитностей Північно-Західного Причорномор'я. *Археологія* 3, 152–155.
- REINECKE, P. 1896: Die skythischen Alterthümer im mittleren Europa. *Zeitschrift für Ethnologie* 28, 1–43.
- RICE, P. M. 1987: *Pottery Analysis. A sourcebook*. Chicago – London.
- RÓMER, F. 1870a: A czakói bronz-edény. *Archaeologiai Értesítő* 2, 290–292.
- RÓMER, F. 1870b: A czakói bronzedény ügyéhez. *Archaeologiai Értesítő* 3, 114–115.
- VON RUMMEL, P. 2007: *Habitus barbarus. Kleidung und Repräsentation spätantiker Eliten im 4. und 5. Jahrhundert*. Ergänzungsbände zum Reallexikon der Germanischen Altertumskunde 55. Berlin.
- SALAMON, Á. 1976: Csontműhely Intercisában (Geweihmanufaktur in Intercisa). *Archaeologiai Értesítő* 103, 207–215.
- SALIN, E. 1967: Quelques objets rares du Haut Moyen Âge. In: *Comptes Rendus des Séances de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres* 111/3, 387–402.
- SARTI, L. 2015: Die spätantike Militärpräsenz und die Entstehung einer militarisierten „Grenzgesellschaft“ in der nordwesteuropäischen limes-Region. In: ASCHÉ, M. (Hrsg.): *Krieg, Militär und Migration in der Frühen Neuzeit*. Herrschaft und soziale Systeme in der frühen Neuzeit 9. Berlin, 43–56.
- ŠAŠEL, J. 1979: Antiqui Barbari. Zur Besiedlungsgeschichte Ostnoricums und Pannoniens im 5. und 6. Jahrhundert nach der Schriftquellen. In: WERNER, J. – EWIG, E. (Hrsg.): *Von der Spätantike bis zum frühen Mittelalter*. Vorträge und Forschungen, Konstanzer Arbeitskreis für Mittelalterliche Geschichte 25. Sigmaringen, 125–141.
- SHCHUKIN, M. – KAZANSKI, M. – SHAROV, O. 2006: *Des Goths aux Huns: Le Nord de la Mer Noire au Bas-Empire et à l'époque des Grandes Migrations*. BAR International Series 1535. Oxford.
- SIMONENKO, A. V. 2008: Römische Importe in sarmatischen Denkmälern des nördlichen Schwarzmeergebietes. In: SIMONENKO, A. V. – MARČENKO, I. I. – LIMBERIS, N. JU.: *Römische Importe in sarmatischen und maiotischen Gräbern zwischen Unterer Donau und Kuban*. Archäologie in Eurasien 25. Mainz, 1–94.
- СКРИПКИН, А. С. 2000: О китайских традициях в сарматской культуре (About the Chinese traditions in the Sarmatian culture). In: РАЕВ, Б. А. (Ред.): *Античная цивилизация и варварский мир. (Материалы 7-го археологического семинара. Краснодар, 8–11 июня 1999 г.)* Краснодар, 96–100.
- SOPRONI, S. 1985: *Die letzten Jahrzehnte des pannonischen limes*. Münchner Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte 38. München.
- SZÁSZ, B. 1943: *A húnok története; Attila nagykirály*. Bartha Miklós-Társaság magyartörténeti szakosztályának kiadványai 5. Budapest.
- ТАКАЧС, Z. F. 1925: Chinesisch-hunnische Kunstformen. Hunnische Opferkessel. *Izvestija na Bălgarskija Archeologičeski Institut* 3, 194–229.

- TAKÁCS, Z. F. 1927: Kínai-hunn kapcsolatok. Újabb adalékok (Chinesisch-hunnische Zusammenhänge. Neue Beiträge). *Archaeologiai Értesítő* 41, 146–155.
- TAKÁCS, Z. 1955: Catalaunischer Hunnenfund und seine ostasiatische Verbindungen. I–II. *Acta orientalia Academiae scientiarum Hungaricae* 5, 143–173; 6, 65–90.
- TAKÁCS, Z. 1959: Neuentdeckte Denkmäler der Hunnen in Ungarn. *Acta orientalia Academiae scientiarum Hungaricae* 9, 85–95.
- TEICHNER, F. 2011: *Die Gräberfelder von Intercisa. II: Die Altfunde der Museumssammlungen in Berlin, Mainz und Wien*. Bestandskataloge Museum für Vor- und Frühgeschichte 11. Berlin.
- TEJRAL, J. 1988: Zur Chronologie der frühen Völkerwanderungszeit im mittleren Donauraum. *Archaeologia Austriaca* 72, 223–304.
- TEJRAL, J. 2000: Nové poznatky k nálezu „hunského” kotle z Razové. *Acta Historica et Museologica Universitatis Silesianae Opaviensis* 5, 151–166.
- TEJRAL, J. 2010: Zur Frage der frühesten hunnischen Anwesenheit in donauländischen Provinzen am Beispiel des archäologischen Befundes. *Slovenska Archeológia* 58, 81–122.
- TEJRAL, J. 2011: *Einheimische und Fremde. Das norddanubische Gebiet zur Zeit der Völkerwanderung*. Spisy Archeologického Ústavu AV ČR Brno 33. Brno.
- TEJRAL, J. 2015: Zum Problem der Feinschmiedeproduktion im Mitteldonauraum während des 5. Jahrhunderts nach Chr. *Památky archeologické* 106, 291–362.
- B. THOMAS, E. 1971: *Helme, Schilde, Dolche. Studien über römisch-pannonische Waffenfunde*. Budapest 1971.
- THOMPSON, E. A. 1948: *A History of Attila and the Huns*. Oxford 1948.
- TOMKA, P. 1986: Der hunnische Fürstenfund von Pannonhalma. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 38, 423–488.
- TOMKA, P. 1987: Die hunnische Fundkomplex von Pannonhalma. In: *GHA 1987*, 156–161.
- TOMKA, P. 1996: Einige Probleme der Hunnenforschung in Pannonien. *Zalai Múzeum* 6, 47–52.
- TOMKA, P. 2001: Az árpási 5. századi sír (The grave of Árpás from the 5th century). *Arrabona* 39, 161–188.
- TOMKA, P. 2005: Die Rolle des mittleren Donauabschnittes in der Völkerwanderungszeit. In: VON CARNAP-BORNHEIM, C. – FRIESINGER, H. (Hrsg.): *Wasserwege. Lebensadern – Trennungslinien*. Schriften des Archäologischen Landesmuseums. Ergänzungsreihe 3. Neumünster, 125–148.
- TOMKA, P. 2007: Über die Bestattungssitten der Hunnen. In: *ATTILA 2007*, 252–257.
- TOMKA, P. 2008: Zwischen Hsiung-nu und Hunnen aus archäologischer Sicht. In: EXTERNBRINK, H. (Hrsg.): *Hunnen zwischen Asien und Europa. Aktuelle Forschungen zur Archäologie und Kultur der Hunnen*. Beiträge zur Ur- und Frühgeschichte Mitteleuropas 50. Langenweissbach, 91–100.
- TÓTH, E. 1989: Provincia Valeria Media. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 41, 197–226.
- TÓTH, E. 2006: Valeria vége (The end of Valeria). *Arrabona* 44, 579–596.
- TÓTH, E. 2009: *Studia Valeriana. Az alsóhetényi és ságvári késő római erődök kutatásának eredményei*. Helytörténeti sorozat 8. Dombóvár.
- TUDOR, D. 1941: Sucidava II. Seconde (1937) et troisième (1940) campagnes des fouilles et recherches archéologiques dans la forteresse de Celei, département de Romanati. *Dacia* 7–8, 359–400.

- TUDOR, D. 1948: Sucidava III. Quatrième (1942), cinquième (1943) et sixième (1945) campagnes des fouilles et recherches archéologiques dans la forteresse de Ceiei, département de Romanați. *Dacia* 12, 145–208.
- VADAY, A. 2003: Cloisonné brooches in the Sarmatian Barbaricum in the Carpathian Basin. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 54, 315–421.
- B. VÁGÓ, E. 1971: Ausgrabungen in Intercisa (1957–1969). *Alba Regia* 11, 109–119.
- B. VÁGÓ, E. – BÓNA, I. 1976: *Die Gräberfelder von Intercisa. 1: Der spätromische Südostfriedhof*. Budapest.
- VÁCZY, P. 1940: A hunok Európában. In: NÉMETH Gy. (szerk.): *Attila és hunjai*. Budapest, 61–142.
- VÁRADY, L. 1969: *Das letzte Jahrhundert Pannoniens 376–476*. Budapest.
- VÁRADY, L. 1978: *Die Auflösung des Altertums: Beiträge zu einer Umdeutung der alten Geschichte*. Budapest.
- VIDA, T. 2011: Die Zeit zwischen dem 4. und dem 6. Jahrhundert im mittleren Donaauraum aus archäologischer Sicht. In: KONRAD, M. – WITSCHSEL, CH. (Hrsg.): *Römische Legionslager in den Rhein- und Donauprovinzen – Nuclei spätantikfrühmittelalterlichen Lebens?* Bayerische Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-Historische Klasse. Abhandlungen NF 138. München, 615–650.
- VISY, Zs. 1977: *Intercisa: Dunaújváros in the Roman period*. Budapest.
- VISY, Zs. 1981: 5. századi sír Intercisában (Ein Grab aus dem 5. Jh. in Intercisa). *Archaeologiai Értesítő* 108, 211–217.
- VISY, Zs. 1988: *Der pannonische Limes in Ungarn*. Budapest 1988.
- VISY, Zs. 2003: Intercisa castellum. In: VISY, Zs. (ed.): *The Roman Army in Pannonia. An archaeological guide of the Ripa Pannonica*. Pécs, 116–118.
- VISY, Zs. 2010: *Intercisa római erődje. Vezető a római limes Világörökségre jelölt magyarországi helyszíneire 2 (The Roman Fort of Intercisa. A guide to the Roman Limes World Heritage candidate sites in Hungary 2)*. Pécs–Szekszárd.
- VISY, Zs. 2011: Intercisa. In: VISY, Zs. (ed.): *Rómaiak a Dunánál. A ripa Pannonica Magyarországon mint világörökségi helyszín – Romans on the Danube. The Ripa Pannonica in Hungary as a World Heritage Site*. Pécs, 52–58.
- WÁGNER, J. 1879: A nagykőrösi ásatások. *Archaeologiai Értesítő* 13, 365–368.
- WERNER, J. 1934: [review] Andreas Alföldi, Funde aus der Hunnenzeit und ihre ethnische Sonderung. *Germania* 18, 236–238.
- WERNER, J. 1956: *Beiträge zur Archäologie des Attila-Reiches*. Bayerische Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-Historische Klasse. Abhandlungen NF 38. München.
- WOLFRAM, H. 1979: *Geschichte der Goten: von den Anfängen bis zur Mitte des sechsten Jahrhunderts. Entwurf einer historischen Ethnographie*. München.
- WOSINSKY, M. 1891: A kaposvölgyi népvándorlás kori üst. *Archaeologiai Értesítő* 11, 427–431.
- WOSINSKY, M. 1896: *Tolnavármegye az őskortól a honfoglalásig*. Budapest.
- YABLONSKY, L. T. 2015: Unusual new findings at Filippovka-1 burial mound 1, Southern Urals. *Archaeology, Ethnology and Anthropology of Eurasia* 43, 97–108.
- ЯРЫГИН, С. А. 2013: К вопросу о бронзовом котле из погребения в Боровом (On the issue of the bronze cauldron from the burial site in Borovoye). In: БОТАЛОВ, С. Г. (Гл. ред.): *Гуннский форум*.

Проблемы происхождения и идентификации культуры евразийских гуннов. Челябинск, 441–446.

Юдин, А. И. 1997: Сарматские погребения из курганов у с. Верхний Еруслан. Археологическое наследие Саратовского края. *Охрана и исследования в 1996 году 1997.* 170–182.

ЗАЙЦЕВ, Ю. П. 2003: *Неаполь Скифский (II в. до н. э. — III в. н. э.). Монография.* Симферополь.

ЗАСЕЦКАЯ, И. П. 1994: *Культура кочевников южнорусских степей в гуннскую эпоху IV–VI вв. (Nomadic Culture of the South Russian Steppelands, the end of the fourth and the fifth centuries A. D.).* Санкт-Петербург.

ZASECKAJA, I. P. – ВОКОВЕНКО, N. A. 1994: The origin of Hunnish cauldrons in East-Europe. In: GENITO, B. (ed.): *The Archaeology of the Steppes. Methods and Strategies. Papers from the International Symposium held in Naples 9–12 November 1992.* Napoli, 701–724.

ZIMMER, K. – JÁRÓ, M. 1972: Spektrographische Untersuchungen von hunnischen Kesseln. In: KOVRIG 1972, 122–125.

Források

AMMIANUS: Ammianus Marcellinus: *Römische Geschichte.* Mit einem Kommentar versehen WOLFGANG, v. S. Teil I–IV. Schriften und Quellen der Alten Welt 21 (1971) Berlin.

CLAUDIUS MARIUS VICTOR: *Commodiani 'Carmina'.* In: MARTIN, J. – HOVINGH, P. F. (eds.): *Corpus Christianorum, Series Latina.* 128 (1960) Turnhout.

HERODOTUS: Herodotus: *The Histories.* In: TOLBERT ROBERTS, J. (ed.): *The Complete Translation, Backgrounds, Commentaries* (Translated by BLANCO, W.). New York, 2013.

IORDANES: *Iordanis Romana et Getica.* In: VON MOMMSEN, TH. (Hrsg.): *MGHistorica. Scriptorum. Auctores antiquissimi* 5/1, Berlin 1882. (Reprint: 1982).

PRISCUS: BLOCKLEY, R. C. (ed.): *The fragmentary classicising historians of the Later Roman Empire. Eunapius, Olympiodorus, Priscus and Malchus.* ARCA Classical and medieval texts. Papers and monographs 6, Liverpool, 1981.